

TƏRTİBÇİ-MÜƏLLİFLƏR

Gülşən ƏLİYEVƏ, Rəhim HƏSƏNOV

TÜRK TƏSƏVVÜF FƏLSƏFƏSİ

13639

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin
İşlər İdarəsi
PREZİDENT KİTABXANASI
Bakı-Proqres-2013

8-(57442+36.33+30.307)

7 94

Elmi redaktor: **Əlyar Səfərli**
AMEA-nın muxbir üzvü

Rəyçi: **Aydın Abi Aydın**
*Filologiya elmləri doktoru,
professor*

Gülşən Əliyeva, Rəhim Həsənov. Türk təsəvvüf fəlsəfəsi.
Bakı, Proqres, 2013, 298 səh

Təqdim olunan «Türk təsəvvüf fəlsəfəsi» toplusu beş sufi müəllif haqqında müxtəsər bioqrafik məlumat və onların seçmə əsərlərinin əsas hissələrini əhatə edir. Əsərlərin dili və üslubu müəyyən qədər sadələşdirilib. Kitab həm mütəxəssislər, həm də fəlsəfi fikir tariximizlə maraqlanan oxucular üçün nəzərdə tutulur.

ISBN: 978-9952-8207-7-5

Qrifli nəşr E3338370012
0103-2012

Tərtibçilərdən

Bəşər düşüncəsinin Şərqdə yaratdığı möcüzələr içərisində sufizm (təsəvvüf) də var. Bu hər şeydən öncə göydən yerə endirilmiş insanın mistik məhəbbət yolu ilə yerdən göyə–Tanrı dərğahına hələ kimsənin görmədiyini Allaha doğru getdiyi bir YOLDur. Ona görə də sufiyə salik – təriqət yolçusu deyiblər, İnsanın öz kimliyini dərk etmək, işıq kimi öz mənbəyinə qayıtmaq, ilahi nurun izi ilə əbədiyyətə getmək arzuları artdıqca sufizmin əhəmiyyəti və əzəməti də artır. Sufizm nəzəriyyəsi, təsəvvüf fəlsəfəsi mövzusunda apardığımız tədqiqatlar, müasir insanın sufizmə hədsiz marağı bizi sövq etdi ki, bəzi türk sufiləri barəsində müxtəsər məlumatla onların əsərlərinin ilahi eşqin təşnəsi ilə yaşayan oxucularımıza təqdim edək. Elə bilirik ki, sufizmdən yazmaq, sufilərin əsərlərini tam yaxud müəyyən ixtisarlarla mütləq həqiqət axtaran oxuculara təqdim etmək savab bir işdir.

Sufizmə dair ədəbi-nəzəri araşdırmalarımızdan birində dediyimiz kimi sufizm qumluqda qazılmış dibsiz quyudur əl vurduqca genişlənir. Bu topluda biz sufizmin tarixi və nəzəriyyə-sində mərhələ yaratmış bir neçə məşhur türk sufisini və ən başlıcası – onların əsərlərini təqdim edirik. Biz mətnləri mümkün qədər sadələşdirmiş, müasir oxucuya asanlıqla çatmasına çalış-

mıışıq. Təqdim olunan məcmuədə türk sufizminin və təsəvvüf fəlsəfəsinin banisi Əhməd Yəsəvi (1093-1167) və onun «Mira-tül-Qülub (Könüllərin aynası) əsəri təqdim olunub. Əhməd Yəsəvi Türkünstanda sufizmin yaradan və formalaşdıran ilk filosofdur. Ümumən türk düşüncəsində sufizm Əhməd Yəsəvinin «Divani-Hikmət» əsəri ilə başlanır. Bu əsər ilk türk sufi abidəsi hesab olunur. Sufilər haqqında maraqlı əfsanələr var. Əhməd Yəsəvi haqqında deyilir: 63 yaşı tamam olanda Ə.Yəsəvi gedib girir bir mağaraya və gündüzlər oradan çıxır. Deyir ki, Məhəmməd peyğəmbərə 63 il günəş işığı dəyib, mən ondan artıq işıq qəbul etməyəm. Vəziyyətdən xəbərdar olan dövrün hakimi Ə.Yəsəviyə yerin altında gözəl bir saray tikdirir. Və deyilənə görə bundan sonra Ə.Yəsəvi daha 63 il – 126 il ömür sürüb.

Ə.Yəsəvi sufizmdə Yəsəviyyə təriqətinin banisidir.

Məcmuədə ikinci yeri böyük Azərbaycan-türk sufisi, sufizm tarixində «sufizmin açarı» kimi şöhrət tapmış «Gülşəni raz» əsərinin müəllifi Şeyx Mahmud Şəbüstəridir (1287-1320). «Gülşəni-raz» Azərbaycan dilində çap olunub. Ona görə də bu məcmuədə onun ikinci mənzum əsəri «Səadətnamə»dən hekayələr təqdim olunur.

Məcmuədə üçüncü olaraq böyük türk sufisi Hacı Bektaş Vəli (1209-1271) – beктаşi təriqətinin banisi və onun fars dilində yazdığı «Məqalət» əsərindən hissələr verilir. Dördüncü yerdə Fateh Sultan Məhəmədin müəllimi Ağşəmsəddin (1390-1459) və onun «Məqaməti-övlia» əsəri yer almışdır.

Məcmuəni Məhəmməd Hikmət Tuzqaya Xoca Əfəndi (1427) və onun «Ağılın təriqi və şöbələri» əsəri tamamlayır.

Kitabın adından da görüldüyü kimi, biz beş türk sufi mütəfəkkirinin təsəvvüf fəlsəfəsi ilə bağlı əsərini və bəzələrində müxtəsər məlumatlar təqdim etdik.

Bununla bərabər qeyd etməliyik ki, ümumən Şərqi türk-islam fəlsəfəsi daha möhtəşəm şəkildə bədii ədəbiyyatda – poeziyada əksini tapır. İslamaqədərki türk dünyagörüşü ən geniş tərzdə «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunda intibah fəlsəfəsi Ömər

Xəyyam, Əbülqasim Firdovsi, Məhsəti, Nizami yaradıcılığında, sufizm Yunus Əmrə, Ş.M.Şəbüstəri, İ.Nəsimi, Ş.İ.Xətai, M.Füzuli irsində, maarifçilik A.Bakıxanov, M.F.Axundzadə, S.Ə.Şirvanidə, realizm fəlsəfi Mirzə Cəlil, M.Ə.Sabirdə və C.Cabbarlıda romantik fəlsəfə Ə.Hüseynzadə və H.Caviddə öz parlaq əksini tapıb. Xüsusilə sufi poeziyada poetika ilə fəlsəfənin sərhədlərini artırmaq mümkün deyil. Burada poetik fəlsəfədən–fəlsəfi poetikaya doğru güclü təkamül baş verir. Azərbaycan fəlsəfəsinin əsas qaynaqlarından biri bizim çoxəsrlik bədii ədəbiyyatımızdır. Nizami, Nəsimi, Füzuli, M.F.Axundzadə, Ə.Hüseynzadə şair və yazıçı olmaqla bərabər həm də nəzəriyyəçi alim-filosof idilər. Böyük türkçü Z.Göyalp «Türkçülüyn əsasında» kitabında yazır ki, türk ədəbiyyatı başdan-başa böyük bir əxlaqi sərvətlər sərgisidir. Həqiqətən də milli əxlaq, vətən əxlaqı türk xalqları ədəbiyyatının ən dəyərli cəhətidir.

Bu baxımdan türk təsəvvüf fəlsəfəsi də Tanrı ilə, Allahla İnsan arasındakı əxlaqi münasibətləri tənzimləyir.

Ümid edirik ki, təqdim etdiyimiz məcmuə maraqla qarşılanacaq, ilahi həqiqətləri bəsirət gözü ilə görən insanlar üçün faydalı olacaq.

SUFİZM VƏ TÜRK BƏDİİ TƏFƏKKÜRÜ

Sufizmin çoxsaylı təriqətlərinin tarixini, nəzəri-fəlsəfi mahiyyətini, bu təriqətlərin münasibətlərini araşdırmaq müşkül məsələdir. Nəinki bir insan ömrü boyu, hətta bir universitet bir əsr araşdırma aparsa belə bu işin öhdəsindən gələ bilməz. Bu olduqca adi və müxtəsər qeydlərdən sonra biri digərini tamamlayan iki məsələyə qısa-eksklüziv nəzər salsaq güman edirik ki, onu bir bədii-fəlsəfi cərəyan kimi adi oxucu səviyyəsində təqdim etmiş olarıq. Birincisi, sufizmin intişarında (təkamülündə) bədii ədəbiyyatın rolu nədən ibarətdir; ikincisi sufizm (təsəvvüf) ədəbiyyatın poetikasını hansı səviyyədə təkmilləşdirdi. Sufi ədəbiyyatda, təbii ki, əsasən poeziyada dini (mistik) fəlsəfi məzmun özünün ifadəsi üçün poetik mükəmməllik tələb edirdi. Çünki sufizmdə (sufi üçün) poeziya Allaha qovuşmaq üçün vəcdə gəlməyin, ekstaza çatmağın əsas vasitələrindən biri idi.

Sufi ədəbiyyatına universal yanaşmaq çox çətinidir. Fəqət, bizi belə yanaşmaya sövq edən, vadar edən bir ədəbi – tarixi zərurət var. Dini-fəlsəfi sufizmin, mistizmin təşəkkül tapıb formalaşması Şərqdə ümummüsəlman mədəniyyəti ilə eyni kontekstə malikdir. Konkret desək, ərəbin zehniyyəti, farsın lisanı və türkün ruhunun mədəni – tarixi vəhdəti sayəsində təşəkkül tapmış ümummüsəlman mədəniyyəti də IX-XIII əsrləri əhatə edir. Tarixi baxımdan isə bu Şərqdə 500 il hökmdarlıq etmiş Abbasilər sülaləsi zamanına (758-1275) təsadüf edir. Şübhəsiz ki, əsaslandırılması ciddi səbəblər və dəlillər tələb edən bir fikri də tezis şəklində söyləmək istəyirik. Şərqdə ümummüsəlman mədəniyyəti kontekstinin dağılması Abbasilərin süqutu zamanından - XIII əsrin sonlarından başlanır. Məhz bundan sonra hər bir xalqın ədəbiyyatında ana dilli poeziyaya meyil güclənir,

ədəbiyyatda ümumsərq amilini (bədii universalizmi) millilik amili üstələməyə başlayır. Oğuz – səlcuq mədəniyyəti təşəkkül tapır–XVI əsrdə zirvələşir. “XI-XII əsrlər müsəlman mədəniyyətinin təşəkkülündə ümumən türk təfəkkürü kimi, Azərbaycan təfəkkürü də iştirak edir, lakin müsəlman mədəniyyətində bütünlüklə reallaşa bilmir; bir tərəfdə xəmsələr, ikinci tərəfdə oğuznamələr yaranıb yayılır. Şübhəsiz, Azərbaycan təfəkkürü nə qədər defferensial hadisə olsa da, müsəlman mədəniyyətinə özünün ümumtürk konteksti ilə çıxır...” Bu sətirlərin müəllifi, AMEA-nın müxbir üzvi N.Cəfərov düzgün təyin edir ki, şəhərlərdə müsəlman mədəniyyəti inkişaf edir, əyalətlərdə isə tarixi– etnik keyfiyyətlər qorunur, onlar arasında qarşıdurma ilə yanaşı, qarşılıqlı zənginləşmə də mövcud olur. Məhz “bu proses nəticə etibarını ilə XIII-XVI əsrlərin Azərbaycan oğuz - səlcuq mədəniyyətini formalaşdırır” (Cəfərov N. Füzulidən Vaqifə qədər. Bakı, 1991, s.5-6).

Sufizmin ədəbiyyata (poeziyaya) gəlişi, onları doğmalaşdıran cəhətlər haqqında A.Knuşın mülahizələri nəzəri – tarixi və metodoloji baxımdan maraqlı doğurur “Poetik söz və mistik həyəcan bir-birindən fərqlənir; bir tərəfdən insanın özünüifadəsi və özünütəsdiqi, digər tərəfdən isə şəxsiyyətin Allahda illahi aləmin sehrində könüllü qovşub itmək və qeyb olmaq arzusu... Onların oxşar cəhətdi, bir çox faktlardan əlavə, bir də bundan ibarətdir ki, şairlər də mistiklər kimi rəmzlərdən və alleqoriyalardan istifadə etməyə meyllidirlər. Həm poetik, həm də mistik təcrübə faktiki məzmunu yox, emosional məzmunu malikdir... Mistik həyəcan çox zaman poetik forma qiyafəsində çıxış edir. Bir çox dinlərdə poeziya mistik həyəcanın təbii ifadə formasına çevrilir. Hər şeydən öncə poeziyanın dili həm elmin məntiqli sistemli dilindən, həm də gündəlik xoş ünsiyyət dilində prinsipial şəkildə fərqlənir... poeziyanın dili öz mütəhərrikliyi və eyni zamanda bir neçə predmeti təsvir və hiss etmək qabiliyyəti ilə seçilir... mistik təcrübə poetik ilhamla sıx bağlı olur” “Beləliklə də, sufizmin poeziyaya gəlişi eyni mənbədən –

ilahi varlıqdan güc və enerji alır. İlham da, mistik həyəcan da Allahdan gəlir və Allaha qayıtmağın vasitələridir.

Şərqdə təsəvvüf ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələri Sənai Qəznəvi (1131-ci ildə anadan olub, əsas əsəri “Hədiqə-mül-həqayiq”), Fəridəddin Əttar (1119-1230, əsas əsərləri “Məntiqüt-Teyr”-“Quşların dili” və “İlahinamə”), Mövlanə Cəlaləddin Rumi (1207-1273, əsas əsəri “Məsnəviyi-mənəvi”, yəni “Daxili məna haqqında poema”), Nurəddin Əbdürrəhman Cami (1414-cü il, əsas əsərləri məsnəvilər, “Salaman və Absal” alleqorik romanı, “Təhvətül - əhrar ” və “Süphət - əl əbrar” poemaları) vardır.

Türk ədəbi-mədəni təfəkküründə sufizmin ilk ifadəçisi Əhməd Yəsəvi olmuşdur. Türk təfəkkür tarixinə və dünya ədəbiyyatına XII əsrdən üzü bəri ilahi eşq fədaisi, böyük sufi və irfançı alim, möcüzələr yaradan övliya kimi daxil olmuş Xoca Əhməd Şeyx İbrahim oğlu Yəsəvi (1103-1167) Orta Asiyada Seyram şəhərində anadan olub, 7 yaşında ata-anasını itirib, yüksək dini təhsil alıb, 63 yaşında təkyəsinin yanında dərin bir quyu qazıb Məhəmməd Peyğəmbərə məhəbbət əlaməti olaraq onun öldüyü yaşda – bir il orada yaşayıb, ömrünü Allaha dua etməklə keçirib. 1167-ci ildə Yəsi şəhərində vəfat edib. XIV əsrdə Əmir Teymur onun məzarı üstündə həşəmətli bir türbə tikdirib.

Ə.Yəsəvinin bir irfançı alim kimi əsas xidməti bu idi ki, o, sufizmi qədim türk-şaman mədəniyyəti ilə birləşdirib. Bu “taxta qaşiq düzəldən usta” Allaha birləşməyin yolunu eşqdə görürdü (Ətraflı bax: Füzuli Bayat. Xoca Əhməd Yəsəvi və xalq sufizminin bəzi problemləri. Bakı, 1997; Rüstəmov Y. Mövlanə Cəlaləddin Ruminin sufilik fəlsəfəsi. Bakı, 2006; Mirəhmədov Ə. Yəsəvi və yəsəvilik Azərbaycanda. “Ədəbiyyat qəzeti” 17 dekabr 1993; Əsgərli Z. Könüllərin fatehi – Əhməd Yəsəvi “Azərbaycan” jurnalı 2009, №9). Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarından S.Mümtaz, A.Şaiq, P.Xəlilov, Y.Qarayev, B.Abdulla, Q.Kəndli, Ə.Yəsəvi haqqında müxtəlif münasibətlərlə dəyərli fikirlər söyləmişlər.

S.Mümtaz “Türkmən şairləri” (“Maarif və mədəniyyət” 1926) və “Ədəbiyyatımızda Nəvai təsiri” (“Kommunist” 4 mart, 1926) məqalələrində başda Ə.Yəsəvi olmaqla (Nəsimi, Nəvai, Füzuli. Yeri gəlmişkən deyək ki, Nəsimi Nəvaiyə, Nəvai isə Füzuliyə olduqca müsbət təsir göstərmiş!) dörd şairi “Könüllər fatehi” hesab edib.

Ə.Yəsəvinin sufi görüşləri onun şeirlərdən ibarət “Divani – hikmət” və elmi fikirlərdən ibarət “Fəqrnamə” əsərlərində əksini tapıb. Ə.Yəsəvi sufizmdə ilk türk təriqətini – yəsəviliyi yaratmış birinci böyük türkdür. XX əsrin böyük mütəfəkkiri Yaşar Qarayev yazıb: “Bir ideoloq, mütəfəkkir və şair kimi Şeyx Əhməd Yəsəvinin ağıl və könül gücü onda oldu ki, təsəvvüflə, təsəvvüfə qədərki türkün ruhu, dünyagörüşü, məişəti, həyat tərzində fitri, təbii ahəngi də tuta bildi; ona yalnız milli (qövmi) təfəkkür yox, həm də milli dil, milli üslub, forma, vəzn biçimi vardı. Milli çalarları, hətta təsəvvüfə yaymağın, təbliğ eləməyin tərzini də, üslubunu da qoruyub saxladı. Bunun üçün Əhməd Yəsəvi, hər şeydən əvvəl, hakim, rəsmi dil ənənəsini - ərəbcəni, farscanı, bir tərəfə atdı, xalqa öz sözünü xalqın öz ovqatında, ruhunda, öz ana-baba, el-oba, xeyir-şər, toy-macarı, qopuz-saz dilində və üslubunda çatdırdı; yenə də hakim üslubi poetikanı, üslub-vəzn ənənəsini-əruzunu, sərbəst bir tərəfə atdı, xalqa öz mahnısını xalqın öz vəznində - hecəda, sazda, qoşmada, bayatıda çatdırdı” (Azərbaycan ədəbiyyatı: XIX və XX yüzillər. Bakı, 2002). Yaşar müəllimin bu poetik, pafoslu fikrində həqiqətlə bərabər bir qədər aludəçilik, “romantika” da özünə yer alıb. Həqiqətdə isə orta əsrlərin bir çox dahiləri kimi Ə.Yəsəvi də Şərqi üç böyük dilində yaranmış mədəni təfəkkürün hadisəsi idi.

İlk türk təriqətinin yaratmış böyük bir sufi “övliya” (Y.Qarayev) kimi Ə.Yəsəvinin gücü onun ilahi məhəbbət konsepsiyasında idi. Mərhum folklorşünas – mifoloq alim B.Abdullanın təsdiq etdiyinə görə, Ə.Yəsəvinin “99 min müridi var imiş” (Bax: “Yəsəvilik və Azərbaycan şaman – dərviş mədəniyyəti”).

Ə.Yəsəvi özündən sonra bütün türk və Şərq elmi-mədəni fikrinə sufizmin təkamülünə ciddi təsir etdi. Görkəmli alim Ə.Mirəhmədov təsdiq edir ki, sufi bir türk təriqəti kimi yəsəvilik Rumidən, Əmrədən tutmuş - XIX əsrə Nəbati və Vazehə qədər bütün türk poeziyasına təsir göstərmişdir.

Avropa düşüncə tərzindən fərqli olaraq Şərq, o cümlədən türk-islam xalqlarının təfəkkürü üçün sıçrayışlı yox, təkamülü (evolyusion) inkişaf tərzini xarakterikdir. Burada bir bədii sistem, yaxud hər hansı bir cərəyan öz bətnində özündən sonra gələni hazırlayır. Ona görə də Şərqdə heç bir bədii, yaxud nəzəri sistem itmir, məhv olmur, az və ya çox dərəcədə özündən sonra gələnin mahiyyətində yaşamaqda davam edir. Ona görə də Şərq - Azərbaycan bədii-fəlsəfi cərəyanlarına çoxcəhətlik, müxtəlif məzmunluluq, sinkretizm xasdır. Bu baxımdan bütün Şərqdə yaranıb, dünya sivilizasiyasını məşğul edən sufizm (təsəvvüf) dünyada analoqu olmayan unikal bir təfəkkür hadisəsidir. Təfəkkür hadisəsi dedikdə, fəqət sufizmə təkə təfəkkür hadisəsi kimi baxmaq olmaz. Təfəkkür hadisəsi sufizm haqqındakı elmdir. Sufizm özü isə ilahi tərəfindən insana yer həqiqətlərini dərk etmək üçün bəxş edilmiş təfəkkürlə sonadək dərk edilə bilməz. Sufizm kainatı bəsirət gözü ilə görməyi bacaranların getdiyi yol və bədii-fəlsəfi təlimdir. Sufinin gücü ruhundadır. Ruh insana Allah verir, ruh Allah əmanətidir, əqli isə insan özü qazanır.

Qeyd edildiyi kimi, sufizm, xüsusilə ilkin zahidlik mərhələsində üçüncü xəlifə Osmanın dövründə peyğəmbərin qoyduğu qaydaların pozulmasına, xüsusilə mali-bərabərsizliyə etiraz əlaməti olaraq meydana gəlsə də, onu İslam sivilizasiyasından ayırmaq olmaz. O, əslində (1200 ildir ki!) İslam sivilizasiyasının müxtəlif mühitlərdə yaşamaq qüdrətinin təsdiqidir. Sufizm tədricən İslamın dünya dininə çevrilməsi prosesinə xidmət etmişdir. Sufizm intellektual və ruhi təmaslar sistemidir, onun müxtəlif bədii-fəlsəfi üsul və vasitələri işlənilib hazırlanmışdır. Təkcə onu qeyd edək ki, sufizmin təsir gücü də, mübahisə

doğuran qüsuru da fikir söylərkən məcaz və istiarələrdən (bəzən ifrat!) istifadə olunmasındadır.

Bununla yanaşı, sufizmin dünyada yayılıb nüfuz qazanmasında məhz həmin məcazlarla danışan bədii ədəbiyyatın misilsiz rolu olmuşdur. Qeyd edildiyi kimi, IX əsrin birinci yarısında zahidlikdən sufizmə keçid baş verir. Bütün Şərq sivilizasiyasında "Əş-şeyx əl əkbər" (Ən böyük şeyx) titulu ilə məşhur olan İbn Ərəbi (1165-1240) sufizmi vəhdəti-vücuda birləşdirdi. Sufizm panteizmin fəlsəfi mahiyyətini ehtiva etdi. Bu baxımdan "Vəhdəti-vücuda hər şeydə Tanrının qüdrətini, lütfünü, sifətlərinin məcəllasını görmək, hər şeyin onun varlığı ilə müqayisədə bir kölgədən, ilğımdan başqa bir şey olmadığını qəbul etməkdir."

İbn əl-Ərəbi təliminin sufizmdə, o cümlədən Azərbaycan bədii-fəlsəfi fikrinə əsas yer tutmasının səbəbi bu idi ki, sufizmin tarixi boyu onun ən çox yayılmış qolu vəhdəti-vücuda, və ya panteizm olmuşdur və əslində vəhdəti-vücuda" fəlsəfi sufizmin nüvəsidir ("Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi". 6 cildə, III c. Bakı, "Elm" 2009, s.45). Bu cildin müəllifləri "Sufizm daha çox teologiya ilə bağlı idealist mahiyyətli bir dünyagörüşdür" (s.46) kimi bir fikri də irəli sürürlər.

Mərhum filosof Ağayar Şükürov yazıb ki, İbn Ərəbinin ideyalarını Sufiliyin inkişafının üçüncü mərhələsinin kulminasiyası hesab etmək olar ("Şərq fəlsəfəsi və filosofları". Bakı, 2005, s.448). O, birinci mərhələyə "mistik təcrübə konsepsiyasını insan məninin öz nəfsindən xilas olması ideyasını işləyib hazırlamış" Rəbiyyəni Cüneyd və Bistamini, ikinci mərhələyə isə Qüşeyri və Qəzzali kimi məşhur sufilərini aid edir. "Onun (İbn Ərəbinin - G.Ə.K.) əsərlərinin hansısa sistemi formalaşdırdığını demək olmaz" kimi mübahisəli fikir söyləyən müəllif yazır: "Onun "varlığın vəhdəti" (vəhdət-əl-vücuda) adlandırılmış təliminin əsasını belə bir fikir təşkil etmişdir ki, dünyanın mövcudluğu öz zatından əzəli imkanları maddi kainatı əşya və hadisələrdə gerçəkləşdirən ülvü və özlüyündə mövcud mütləq

olanın öz-özünü əyan etməsi nəticəsindən başqa bir şey deyildir” (s.449). İbn Ərəbi özünün məşhur “İstəklərin şərhçisi” traktatında insanı Allahdan sonra ikinci yerə qoyur, mistik vəhdətdən sonra Allah insandır qənaətinə gəlirdi.

İbn Ərəbiyə görə, bilik təkə keçmiş yox, həm də gələcəyi bilməkdir. O, dərkətmə, özünüifadə və özünü reallaşdırma kimi üç prinsipə önəm vermişdir. Sufizm həqiqət qarşısında sitayişdir. Onu bilməlik ki, nəyi öz aqlımızla əhatə edə bilmərik. Ona görə də biliklər iki cür olur: müdriklik – yəni insan təfəkkürünün imkanı çatan biliklər; ikincisi mistiklik - yəni səmavi, ilahi, Allahdan gələn biliklər...

Türk ədəbiyyatında sufizm “Divani – hikmət” əsəri ilə başlanır. Türk mədəniyyəti tarixində təsəvvüf epoxasının başqanı Əhməd Yəsəvi idi. “Yəsəvi-vahid türklüyə qədərki son və vahid türk – islam mədəniyyətinin ilk böyük şair – ideoloqu oldu” (Yaşar Qarayev). İslam dininin “türk mənəviyyatında rəsmiləşməsi Əhməd Yəsəvinin adı ilə bağlıdır... Qərb türkləri arasında Əhməd Yəsəvinin ən böyük varisi isə heç şübhəsiz bütün poeziyasının mayası səmimiyyətdən yoxurlan Yunis Əmrədir.”

Hələ VIII əsrin sonu, IX əsrin önlərində ərəbin zehniyyəti, farsın lisanı və türkün ruhu birləşərək vahid ümummüsəlman mədəniyyətini yaratmışdır. Bəşəriyyətə təqribən 500 il ərzində dahiyənə ideyalar bəxş etmiş bu mədəniyyət Abbasilər sülaləsi dövründə xüsusilə parladi. Ümummüsəlman mədəniyyəti konteksti Abbasilər sülaləsinin süqutundan sonra dağılmağa başladı. 500 ildən artıq davam etmiş Abbasilər dövrü təkə yunan fəlsəfəsinin ərəb-müsəlman mühitinə daxil olması dövrü deyil, həm də sufizmin bədii-fəlsəfi baxımdan təşəkkül və formalaşma dövrü idi. Bu həm də Şərq ədəbiyyatında misilsiz rol oynamış ərəz nəzəriyyəsinin təşəkkül epoxası idi. VIII əsrdə ərəb musiqişünası və dilçisi Xəlil ibn Əhməd (718-790) ərəz nəzəriyyəsinə yaratdı. Abbasilər dövrü ümumən fəlsəfi və poetik ehkamlar epoxası idi. XIII əsrdən sonra Azərbaycan ədəbiyyatı ana dilli poeziyaya, türkləşməyə doğru meyillənir və oğuz –

səlcuq mədəniyyəti ilə eyni kontekstdə inkişaf edir, “Türküstanda Əhməd Yəsəvi ilə Anadoluda yayılırdı” (İsmayıl Hikmət. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. B., 1928, s.147).

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda Şeyx Mahmud Şəbüstəri (1287-1320) sufi fəlsəfə və poeziyanı sintez etdi, Anadoluda Mövlanə Cəlaləddin Rumi (1207-1273) sufi fəlsəfənin yüksək poeziyasını yaratdı. Mövlanənin poeziyası türk sivilizasiyasında sufizmə bəraət qazandırdı, bədii-fəlsəfi cərəyan kimi onun təşəkkülünü təmin etdi.

Ümumtürk ədəbiyyatında sufizmin ilk korifeylərindən biri Mövlanə Cəlaləddin Rumi (30 sentyabr 1207, 17 dekabr 1273) hesab olunur. Mövlanə 30 sentyabr 1207-ci ildə indiki Əfqanıstan ərazisinə daxil olan, o zaman çox böyük və Şərqdə məşhur Bəlx şəhərində anadan olub. Bahauddin Vələd adı ilə məşhur olan atası Məhəmməd ibn Hüseyn əl-Xətibi, əl-Bəlxli (1148-1231) dindar alim idi və təbii ki, oğluna – Cəlal əd-din Məhəmməd Mövləvi Bəlxli Rumiyə də yüksək təhsil vermişdir. Onun atası “alimlərin sultanı” adını qazanmışdır. Mövlanə 1212-1220-ci illərdə Nişanurda, Bağdadda, Dəməşqdə yaşayıb. Mədrəsə təhsili alıb. Ailəsi ilə birlikdə birdəfəlik Konya şəhərinə köçüb (1220). 1244-cü ildə onun həyatını dəyişdirən bir hadisə baş verib. Rumi böyük sufi mütəfəkkir Şəms Təbrizi ilə görüşüb. İki il onun təsiri altında qalıb, Mövləviyyə təriqətini yaradıb, bu ilahi dostluq sayəsində “Divan – Şəms Təbrizi”ni yazıb. Rumi əl-Qəzalinin davamçısı, böyük sufi Nəcməddin Kübra ilə yaxınlıq edirdi.

Ləpənd şəhərində anası Möminə xatun vəfat etdikdən sonra (1222) Cəlaləddin Bağdaddan Ləpəndə köçmüş, Şərəfəddin Səmərqəndinin qızı Gövhər xanımla evlənir və ondan böyük oğlu Sultan Vələd dünyaya gəlir. 1228-ci ildə Sultan Əlaəddin Vələd Keysubad Ruminin atası Bahauddin Vələdi paytaxt Konyaya dəvət edib ona ehtiram göstərərək böyük vəzifə verir. Üç il sonra Ruminin atası da vəfat edir. Atasının ölümündən sonra onun mürsədləri Cəlaləddin Ruminin ətrafında toplaşır.

O, 1233-1244-cü illər arasında mürşidi (və atasının müridi!) Seyid Bürhanəddinlə Hələbdə və Dəməşdə ali dini təhsil alır. Mövlanə Cəlaləddin Rumi 45 min şeirdən ibrət “Divani-Şəms Təbrizini”, 43 il müddətinə isə 24 min 660 sətirik 7 kitabdan ibarət “Mənəviyyat Məsnəviləri”ni, habelə “Olan olduğu kimi” və “metafizika mövzusunda söhbətlər” adlı elmi əsərlərini yazmış, 17 dekabr 1273-cü ildə 66 yaşında Konyadakı evində vəfat etmişdir. (Ətraflı bax: Azadə R. Mövlanə Cəlaləddin Rumi. Bakı, 2005; Şəfiq Can. Mövlanə həzrətlərinin həyatı. Mövlanə Cəlaləddin Rumi. “Məsnəvi”dən seçmələr. Bakı, 2007, s.17-24; Kərimli T. Mövlanə və müasirlik. AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi əsərləri. c. 20. 2007, s.22-31; “Xəzər” jurnalı. 2004, №4, s.23-29).

Mövlanə sufizmin ilk dərslərini atasından almış, 1244-cü ildə Şəms Təbrizi ilə görüşünə 37 yaşına qədər böyük şöhrəti (və müridiləri!) olan kamil bir sufi idi. Onun türk sufizminin korifeyi səviyyəsinə qalxması Şəms Təbrizidən sonra mümkün oldu. “Xəzər” jurnalında (2004, №7, s.23) o, “Şeyx, İran sufi şairi, filosofu” kimi təqdim olunur. Dərhal qeyd etməliyəm ki, Mövlanə Cəlaləddin Rumi Şeyx Nizami Gəncəvidən sonra farsca yazmış ikinci böyük Türk şairidir. Türk ədəbiyyatında bir dahi – Nizami Gəncəvi “Şeyx”, iki dahi – Cəlaləddin Rumi və Məhəmməd Füzuli “Mövlanə” titulluna layiq görülüb və bütün dünya bunu məmnuniyyətlə qəbul edib. İki Mövlanə türk ədəbiyyatında sufizmin iki ən uca zirvəsi, 33 il ömür sürmüş əbədi gənc Ş.Şəbüstəri isə bu zirvələrin ağırlığını çiyinlərinə saxlayan əbədiyyət sütunudur...

Mövlanə ilə Şəmsin görüşünə elmi qiymət verən görkəmli alim AMEA-nın müxbir üzvü Azadə xanım İran alimi B.Firuzanferə istinadən yazıb: “1244-cü ilin payızında dünyagörüşünə əsaslı şəkildə təsir göstərən, şəxsiyyəti sehr və dumanlara bürünmüş bir nəfər sufi dərvişlə - Şəms Təbrizi ilə tanış oldu və bu tanışlıq onun sakit həyatını tamamilə alt-üst etdi. Mövlanə mədrəsəni, mühazirə və moizələri tərk etdi, xarici aləmlə

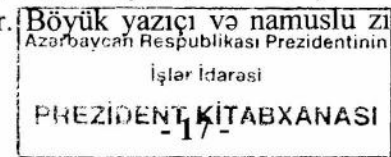
praktiki olaraq əlaqəni üzdü. Şəmslə olan təmasdan onun mənəviyyətinə bir ayrı bucaqdan işıq düşmüşdü, o özündə tamamilə başqa bir xislət kəşf edirdi. Bu yaxınlıq onda mürgüləyən və mövcudiyatından heç kimin, hətta özünün belə xəbəri olmadığı fəvqəladə ülvi hisslərə təkan verib onları oyatmışdı. Şəms onun üçün İlahinin Yer üzündəki məcəllasına çevrilmişdi... Saatlar, günlər, aylarla o, Şəmslə baş-baş verib ilahi söhbətlərə dalır və özünü ilahi nurlar aləmində hiss edirdi” (“Mövlanə Cəlaləddin Rumi”. s.11). Mövlanə və Şəms münasibətləri ilə dərindən maraqlandığım üçün müxtəlif məxəzlərdən yaddaşına keçənləri bu yazıya qeyd etmək istəyirəm. Bildiyimə görə, Şəms Təbrizi otuz beş yaşında olduqca gözəl, yaraşlıq, qürurlu, eyni zamanda qeyri-adi dərəcədə də savadlı, məlumatlı – sufizmi dərindən bilən dönməz əqidə sahibi, bəlağət elmlərinə və ilahi vergisi olan çox cazibəli nitq qabiliyyətinə malik, nitqi ilə insanları ovsunlayan, dəmir kimi məntiqi ilə hər kəsi öz təsiri altına salan, maqik imkanlara malik fərasətli şair və alim idi. Cəlaləddin Rumi onunla bir mağaraya girir və həftələrlə ona qulaq asmaqdan doymurdu. Mürşidin bu haləti həm onun oğlanlarını, həm də yüzlərlə müridini əsəbiləşdirir. Onlar Mövlanənin Şəmslə intim əlaqəsindən şübhələndirilir. Mərhum filosof Ağayar Şükürov ensiklopedik xarakterli çox dəyərli kitabında yazıb: “Şəmsəddin Təbrizinin ideya və baxışları Cəlaləddinə həlledici təsir göstərmişdir. Dərvişə odlu və səmimi şəkildə bağlanan Cəlaləddinin ondan ayrılmağa gücü çatmırdı. Cəlaləddin mədrəsədə məqalələri buraxır, şagirdləri və ailə üzvləri ilə çox nadir hallarda görüşürdü. Bu isə olduqca böyük narazılıqla qarşılandı. Əvvəlcə sakit pıçıltılar, sonra isə açıq hədələr (Şəmsəddin Təbrizinin əleyhinə) başlandı. Hətta Şəmsəddinin həyatına uğursuz qəsdlər də olmuşdur. Şagirdlərin sakitləşməyəcəyini hiss edən Şəmsəddin 11 mart 1246-cı ildə gizli surətdə Konyadan çıxaraq Dəməşqə qaçır. Əhvalı pozulmuş Cəlaləddin yeganə inandığı oğlu Sultan Vələdi Şəmsəddinin arxasınca Dəməşqə göndərir. O, məktubunda acizane

surətdə geri qayıtmasını xahiş edirdi. Şəms və Vələd piyada Konyaya qayıdılar. Şagirdlər Şəmsi düşməncəsinə qarşıladılar. Fiziki hədələr davam etdirilirdi. Cəlaləddin özü isə sevincindən göyün yeddinci qatında idi. Lakin Şəmsin düşmənləri yanılmamışdı və bu dəfə birdəfəlik yox oldu. Bu hadisə 1247-ci ilin ortalarında baş vermişdir. Mənbələrdə bir sıra versiyalar irəli sürülür. Onlardan biri belə idi ki, Şəms Cəlaləddinin kiçik oğlu Ələddin tərəfindən xəncərlə öldürülmüş və quyuya atılmışdır. Onu quyudan çıxaran Sultan Vələd Şəmsi torpağa basdırmışdır. (Şükürov A. Şərq fəlsəfəsi və filosofları. Bakı, 2005, s.466-467). Əldə olan məlumata görə, bu olay Cəlaləddin Rumi-dən gizlədilmiş, o, Dəməşqə gedərək Şəmsi axtarmışdır. Dərddən Cəlaləddinin vəziyyəti ağırlaşır və hamı düşünür ki, o dəli olacaq. Lakin Allahın köməyi, buyruğu və iradəsi ilə o dönüb şair olur ("Şəms" imzası ilə yazır). "Divani-Şəms Təbrizi"ni yaradır. Mənbələrin verdiyi məlumata görə, Şəms Təbrizinin oğlu Ələddin tərəfindən öldürüldüyünü biləndən sonra oğlundan imtina edir və o öləndə dəfinə getmir... Şəmsdən sonra o "Səma" adlanan rəqslərə baxıb təskinlik tapmış.

Əminliklə qeyd etməliyik ki, Mövlanə Cəlaləddin Rumi ilə Şəmsəddin Təbrizi arasındakı münasibət cinsiyyət üzərində yox, ülvyyə məqamında qurulmuşdur. Bu ilahi sevgi və mütləq bir eşq idi. Tarixdə onların obrazı əl-ələ tutub Allaha doğru gedən müqəddəslər kimi qalacaq... Böyük türk alimi Abdulbaği Kölpnarlı yazıb: "Şəms gəlməsəydi Mövlanə Mövlana olmayacaq, sıra şeyxlərdən bir şeyx, saysız sufildərdən bir sufi olacaqdı. Fəqət bu da mühəqqəq ki, Mövlanə Şəmslə görüşməsəydi Şəmsin də nə adı duyulacaqdı, nə də sanı. Mövlanə zətən bu coşğunluğa hazır idi. O silinmiş, arınmış, zeytun yağı qonmuş, fitili yanılıb düzəldilmiş bir qəndil idi adətən. Bu qəndilin yanması üçün bir atəş, bir qığılcım lazımdı. İştə Şəms o vəzifəni gördü, fəqət o yağı tükənməyən, işığı Şəmsi belə göstərməyəcək qədər qüvvətli olan qəndil yanınca Şəms də ona

pərvanə kəsildi, canını verib onun işığına qarışdı. Şəms Mövlanəyə bir ayna idi. Mövlanə onda bütün varlıq aləmini toplayan gerçəyi – özünü görür, özünə işıq olur, özünü öyür" (Kölpnarlı A. Mevlana Celaleddin. Həyatı, fəlsəfəsi, əsərləri. Eserlərindən seçmələr. İstanbul 1959, s.97).

Mərhum Azadə xanımın dediyi kimi, Şəms Mövlana üçün Tanrı məzhəri idi. Sufilərə görə isə belə bir varlıq yox ola bilməzdi. Ona görə də Mövlanə heç vaxt Şəmsi unutmamışdı. Cəlaləddin Rumi özündən əvvəlki böyük sufileri – Sənan və Əttarı, Mütənnəbini, böyük Mənsur Həllaği, Bəyazid Bistamini, imam Qəzalini, Dəməşqdə dərs deyən İbn əl-Ərəbini yaxşı mənimsəmişdi. Həqiqətən də onun əsas tezi, müasir nəzəri dillə desək metodoloji çıxış nöqtəsi belə idi: "Dünyada yarananların kamilliyi insanda təcəssümünü tapır. İnsan həqiqətə çataraq inkişafın bir dövrünü tamamlayır, o saat da digər dövrə başlanır" (Şükürov A. Şərq fəlsəfəsi və filosofları. s.468). Rumi yazıb: "Ömrümün hasili üç sözdən artıq deyil: Çiydim, bişdim, yandım". Güman edirik ki, insan haqqında ən ali söz kimi bu kəlamı şərhə ehtiyac yoxdur. Bu da sufizmin bir düsturudur. C.Rumiyə yanaşarkən həqiqətən də universal bir metodoloji istinadgahı görmək lazımdır: "Orta əsrlərin Şərq sufizmini bu ana xətt – dünyagörüşü və varlığa münasibət əsasında qurulduğunu desək, o qədər də yanılmarıq. Təbii ki, sufi şair və mütəfəkkirlər də bu fəlsəfəyə ürəkdən inanır və onun müddəalarını öz əsərlərində təbliğ və təşviq etməkdən yorulmurdular" (Kərimli T. Mövlana və müasirlik. AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elmi Əsərləri. cild 20, Bakı, "Elm" 2007, s.25). C.Rumi və ümumiyyətlə sufilər elə sənətkarlardır ki, onların həyatı, mühiti və taleyini, sufizmin mövcud tarixi-fəlsəfi və ədəbi kontekstini nəzərə almadan onların ayrı-ayrı müddəalarını düzgün təhlil və şərh etmək olmaz. Mövlana haqqında bütün həqiqətləri demək üçün on illərlə işləmək, onlarla traktat yazmaq lazımdır.

Mövlanadan seçib incələdiyi və “Xəzər” jurnalında dərc etdirdiyi (2004, №4, s.25-30) bəzi fikirləri hüzurunuza çatdırıq.

– Bu dünyanın ali məqsədi – insandır, insanın ali məqsədi – an... Bədənin məqsədi – ruh qazanmaqdı, ruhun məqsədi – hissləri idarə etmək. Hissləri idarə etməyin məqsədi – qəlbin kamilliyi, qəlbin məqsədi isə – sevgidir.

– Ey sufi! Şərəbsiz məst olan, çörəksiz toxtayan, havalanıb çörəyini, yuxusunu unudan dilənçi əbası geymiş padşah! ... Xarabalıqda xəzinə, havadan, torpaqdan olmayan, alovdan, sudan olmayan sahilsiz dəniz... Yüzlərlə ayın, günəşin sahibi! Müdrikliyi kitablardan olmayan, həqiqətin yoğurub ərsəyə gətirdiyi kamil insan!

– Sufiyə dindar demək olarmı? ... Yox, o daha ali yüksəkliklərdədir! O etiqadın və kafirliyin fəvqündədi. Onun üçün saleh əməl, yaxud günah deyilən şey yoxdur. O gizlidədi, axtarmayın onu.

– Günəşin mövcudluğuna sübut – Günəşin özüdür. Sübut istəyirsənsə ondan üz çevirmə.

– Zamanın dövriyyəindən çıxmaq lazımdı, sevgi dövriyyəsinə düşmək gərəkdi.

– Dünyanı işıqlandıran Günəş ona yaxınlaşarsa dünya məhv olar.

– Dünyaya nəşə dolu gözlərlə baxma: ilanın kürəyini gözəl naxışlar bəzər, zəhəri isə öldürər.

– Mən təsdiq edirəm ki, insan qanmazlığının bütün növlərindən ən pisi, ən yaramazı və ən zərərliyi bu dünyadan sonra ayrı bir həyatın olmadığına inanmaqdır. Əslinə baxsan, bütün müdrik filosofların və müdrik yazıçıların əsərlərini vərəqləyəndə görürük ki, bunların hamısı eyni bir şeyi deyir: bizlərdə əbədi olan nə isə var.

– Bədəni yüksəldib nəcibləşdirən qəlbdir. Bədən – ruhun dəryasında bircə damladır.

– Hər bir düşmənin sənə dərmandır. O sənə fayda gətirər: qəlbinə dinclik verir. O səbəbdən ki, ondan qaçıb təklənirsən və Allahın mərhəmətinə ümid kəsilirsən.

– Kainatın yaranmasına altı gün sərf edilibsə, insanın yaranmasına 40 il sərf edilib və s.

Bu münvalla Mövlana Cəlaləddin Ruminin yüzlərlə sufi kəlamını misal gətirmək olar... lakin sufilər (vəhdəti-vücut!) demişkən dənizin suyunun şor olduğunu anlamaq, hiss etmək üçün bütövlükdə dənizi içməyə ehtiyac yoxdur, bir qurtum da kifayət edər. Beləliklə də yolumuz Mövlanadən (Cəlaləddin Rumidən!) Mövlanaya (Məhəmməd Füzuliyə!) doğru yön alır. Amma biz bu yolu Yunis Əmrə işığında getməliyik, Şeyx və şair Şah İsmayıl salam verməliyik, Nəsimi poeziyasının fəlsəfi şərbətini (bəzən də ağısını!) dadmalıyıq, hürufizmin müəmmalı dolanbaclarında Fəzlullahın ətəyindən tutub irəliləməliyik. Nəvai dəryasında paklanıb Azərbaycan ədəbiyyatında sufizmin (və bir çox “izm”lərin!) ucsuz bucaqsız okeanına baş vurmalı, dünya lirik şeirinin kəhkəşanına – sonuncu Mövlanə Füzuli poeziyasına, bədii-fəlsəfi şeirin tanrısının müqəddəs ətklərinə baş qoymalıyıq.

Türk poeziyasında sufizmin parlaq təmsilçisi Yunus Əmrə (1240-1320) olmuşdur. Əhməd Yəsəvi eşqin peyğəmbəri idi. Dahi Füzuli onun tanrısı səviyyəsinə yüksəldi. Beləliklə də XII əsrdə türk bədii-fəlsəfi təfəkküründə yəsəviləşən eşq – XVI əsrdə füzuliləşdi. Bütün füzuliləşmələr şairin heç bir sufi təriqətinə mənsub olmadığını və bununla da Füzulinin sufi olmadığını iddia edərkən məhz başlıca həqiqəti görə bilməmişlər: Füzuli eşqinin ilahi qüdrətini! Füzuli SÖZ-ünün xəmiri bu eşqdən yoğurulmuşdu. Onun disturu belə idi:

Ver sözə ehyə ki, tutduqca səni xabi-əcəl

Edə hər saat səni ol uyğudan bidar söz.

Yəsəvidən Füzuliyədək bu sözün nazını çəkən, onu ölünü diriltmək gücündə görən, yaradan şairlərdən biri Yunus Əmrə idi. Y.Əmrə özündən sonra bütün türk sufi aşiq poeziyasına

təsir etdi, nəinki təsir etdi, bu poeziyanı yaratdı. O, bizim aşiq poeziyasında ən azı Molla Qasıma, Şah Xətaiyə, Qurbanəliyə güclü təsir göstərmişdir. Türkiyə alimi A.Kölpnarlının “Yunus Əmrə və təsəvvüf” (1961), Azərbaycan alimi K.V.Nərimanoğlunun “Türk dilinin bəstəçisi, rəssamı və memarı” (1994) kitabları Y.Əmrə haqqında dəyərli örnəklərdir. Bununla belə biz S.Mümtazın, A.Şaiqin və T.Namazovun araşdırmalarını unutmuruq. Y.Əmrədən öncə Ə.Yəsəvi və Mövlanə Cəlaləddin Rumi var idi. Yunisin gücü, qüdrəti təkə ilahinin verdiyi istedad deyil, həm də bu istedadın qədrini bilmək, onu yönəltmək istedadında idi. Yunisin yaşayıb yaratdığı XIII əsrdə artıq ümummüsəlman mədəniyyəti konteksti dağılmış, xalq poeziyası, ana dilli şeir uklonuna, aşiq poeziyasına keçid başlamışdı. Y.Əmrə klassik Şərq (türk) sufi poeziya ənənələri ilə, ana dilli şeiri, xüsusilə türk-azəri aşiq şeiri sintez edə bildi. Məhz Y.Əmrədən sonra poeziya sufizm haqqında sadə dildə böyük həqiqətlər söyləməyə başladı. Yunus poeziyada mürəkkəbliyin sadə, aydın poetikasını yaratdı.

Yunus Əmrənin sufi fəlsəfəsi Şərqdə məşhur dörd ünsürə əsaslanırdı: “Risalətün-Hüshiyyə”də oxuyuruq:

*Padişahul hikməti gör neylədi,
Odu su, torpağı yelə söylədi.
Torpaq ilə suyu bünyad eylədi,
Ana Adəm deməki ad eylədi.
Yel gəlib ardınca dəbitdi anı
Andan oldu cismi-Adəm, bil bunu
Od dəxi gəldi bu qızdırdı anı
Çünki qızdı cismə ulaşdı canı
Surətə can girməgə fərman olur
Padşah əmri ona dərman olur.*

(Yunus Əmrə. Əsərləri. Bakı, 2004, s.255)

Bunun sufi yozumu belədir ki, “həm can, həm də ünsürlərdən hər biri öz əslinə dönəcəkdir” (Qəzzali). Əmrəyə görə insanın fiziki bədəni bu dörd ünsürdən yaranıb, yenə də nəhayətdə bu dörd ünsürə qayıdacaq. İnsanın bədəni torpaqdan, nəfəsi havadan, qanı sudan, enerjisi oddan qidalanıb. Əslində insanın varlığı bu dörd ünsürdən ibarətdir. İnsan öləndə qan suya çevrilir, bədən torpağa, məzardaikən enerji od şəklində dışarı çıxır, ruhu (hava) Tanrıya qovuşur.

Dahi Füzulinin “Rindü-Zahid” əsərində, dünyada irfandan böyük heç nə tanımayan Zahid (ata) oğlu Rində deyir: “Daha yaxşı olar ki, sənət kəsb etməkdən qabaq elmə rəğbət edəsən. Elm öyrənmək vadisinə gələsən ki, elm ruhani ləzzətlərin zəncirini hərəkətə gətirəndir və Allahı tanımaq sirrlərinə vasitədir”. Şeir: “Elm bir dəryadır ki, ondan Həqqi tapmaq gövhəri hasil olur” Hind ona belə cavab verir: “İrfan istedadı xəttədən (elmdən!) asılı deyildir. Peyğəmbərin savadsızlığı, təhsilsizliyi buna şahiddir:

Rübai

*Münəccimlik, nəhv, sərf, fiqh, fəlsəfə elmləri
Əqli yüksəltmək və danışığı ziynətləndirmək üçündür
Həqiqət əhlinin bunlara ehtiyacı yoxdur
Çünki Allaha yaxınlıq məqamında əql heyran, nitqdə laldır.*

(V c. s. 18).

Burada bir haşiyyə:

Bir gün birisi məsciddə namaz qılırmış. Bir sufi gəlib namazın önündən keçir. Namaz əhli hirsə səsini ucaldır. Sufi bir də qayıdıb keçəndə kişi dözə bilmir, günah səninin deyə namazı pozur və qəzəblə dillənir: Ay kişi niyə mənimlə Allahın arasına girirsən? Sufi tez cavab verir: Əgər səninlə Allah

arasında bir adam keçən qədər məsafə varsa sənin namaz qılmağının heç bir əhəmiyyəti yoxdur.

Allah insanın qəlbində olmalıdır. Mən bu fikirdəyəm ki, Allah sevən ürəklərdə gecələyir. Vaxtı yetmişkən bir fikri də ərz edirəm: bir var müdrik elmlər, insanlar kitabları oxuyub filosof olur. Bu yer adamının aqlının imkanları çevrəsində olan elmlərdir. Bir də var mistik – səmavi, ilahi elmlər. Müdrikin yüz kitab oxuyub gəldiyi nəticəni, mistik insanın (hadisənin, yer üzünün) üzünə bir baxışla hasil edir. Əslində dahi Füzuli Rindin dili ilə dediyi həqiqətləri böyük türk Yunus Əmrə 700 il öncə belə söyləyib:

*Elm ilə, hikmət ilə kimsə girməz bu sirrə
Bu bir əcayib sirdir, elmə, kitabə sığmaz.
Biz də qoca sufi Yunusu elmə, kitabə sığışdırma bilmədik...*

ƏHMƏD YƏSƏVİ (1093-1167)

Türk təsəvvüf fəlsəfəsinin yaradıcılarından biri, məşhur mütəfəkkir-şair **Əhməd ibn İbrahim ibn İlyas Yəsəvi** 1093-cü ildə Qərbi Türkünstanın, indiki Qazaxıstanın Çimkənd şəhəri yaxınlığındakı Sayram qəsəbəsində dünyaya gəlmişdir.

Ortaq türk dünyasının bu böyük Alimi Pir Sultan, Xoca Əhməd, Qul Xacə Əhməd, Həzrət Sultan kimi məşhur olmuşdur. Əhməd Yəsəvi Sayram qəsəbəsinin yaxınlığında yerləşən Yəsi şəhərində təhsil aldığı üçün Yəsi şəhərin adını özünə təxəllüs seçmişdir.

Tarixi mənbələrə görə Əhməd Yəsəvinin atası Xacə İbrahim Şeyx və mənəvi atası Arslan Baba məşhur Mələmati-Qələndəri şeyxi Yusif Həmədanidən təhsil almışdı. Yusif Həmədani Hənəfi məzhəbinə riayət edirdi və Əhməd Yəsəvi də öz müəllimi Yusif Həmədani kimi Hənəfi məzhəbinə çox bağlı idi.

Atası məşhur Şeyx Xacə İbrahim zəmanəsinin elmi biliklərini oğlu Əhmədə əxz edir. Uşaq vaxtı anası Qaraşaf Əhməd Yəsəvi vəfat edir. Amma o 7 yaşında ikən atası da vəfat etmişdir. Atası vəfat etdikdən sonra Əhməd Yəsəvi atasının dostu Arslan Babadan təhsil almağa başlayır. Öz zəkası və qavrama xüsusiyyəti ilə tezliklə ətrafdakılardan fərqlənməyə başlayır.

Müəllimi Arslan Baba dünyasını dəyişəndən sonra o, Əhməd Yəsəvi təhsil arxasınca Buxara şəhərinə üz tutur. Buxarada böyük övliya kimi tanınan Yusif Həmədaninin

tələbəsi olur. Yusif Həmədaninin vəfatından sonra Əhməd Yəsəvi bir müddət Buxarada qalır. Təxminən 1159-cu ildə Əhməd Yəsəvi Buxaradan təkrarən Yəsi şəhirinə geri qayıdır. Əhməd Yəsəvi 1167-ci ildə Yəsi şəhərində vəfat edir.

Əhməd Yəsəvinin vəfatından sonra bu məşhur sufünün əsas əsəri sayılan **“Divani-hikmət”** onun davamçıları tərəfindən sistəmləşdirilmişdir. **“Divani-hikmət”** əsəri xalq arasında geniş yayılmış, bu əsərin adını hər zaman hörmətlə çəkmişdir. **“Divani-hikmət”** əsəri bu gün də öz tərəvətini itirməyən əsərlərdən hesab olunur.

Türk sufiliyi olan yəsəvilinin yaradıcısı olan Yəsəvi türk şeyxlərinin ilk halqasını təşkil edir. Yəsəvi yaradıcılığının əsas xüsusiyyətlərindən biri də fars və ərəb sufilərinin yaradıcılığına nisbətən anlaşılıqlı bir dildə olması idi.

Yəsəviyə görə Allah hər şey üçün bir səbəb yaratmışdır, insanların bəziləri bu səbəbi görməyə qadirdir. Kainatda bütün mövcud olanlar Allahın əsəridir.

Əhməd Yəsəvinin ardıcıllarının yaratdığı Yəsəviyyə təriqətində ilk xəlifə Arslan Babanın oğlu Mənsur Ata hesab olunur, Yəsəviyyə təriqətinin ən tanınmış xəlifəsi isə Süleyman Hakim Ata sayılır.

“Miratül-qulub” (**“Könüllərin aynası”**) əsərinin yeganə nüsxəsi İsveçin Uppsala şəhərindəki Universitet kitabxanasında, 472 nömrəli məcmuə içində 158b-177-a şifrəsi ilə qeyd edilmişdir. Çağatay türkcəsi ilə yazılan bu əsər 534 səhifədən ibarətdir.

“Miratül-qulub” Əhməd Yəsəvinin təsəvvüfə aid olan fikirlərini yığmaq məqsədiylə yazılmış bir əsərdir. Ancaq əsərdə Nəcməddin Kübra və Sufi Məhəmməd Danişməndin fikirləri də nəql edilməkdədir. Sufi Danişməndin Əhməd Yəsəvidən şifahi olaraq nəql etdiyi sözlər Sufi Danişməndin müridlərin tərəfindən yığılmış və bu əsər meydana gəlmiş ola bilər ki təsəvvüf tarixində zaman zaman görülən bir vəziyyətdir. Əsər üç hissədən meydana gəlməkdədir: Şəriət, təriqət və həqiqət.

Birinci hissədə İslami və təsəvvüf əxlaq, ikinci hissədə təriqət ədəbi, üçüncü hissədə isə marifetullah mövzularına təmas edilir. Əsərdə, irşada ehil olmayan kəslərin şeyxlik iddiasında olmaları şiddətlə tənqid edilmişdir. **“Miratül-qulub”** əsəri Yəsəvilinin ilk dövrünə aid bir risalə olması və Sadr Ata Risaləsi kimi o dövrə aid bəzi Yəsəvi əsərlərinə təmas etməsi səbəbiylə əhəmiyyət ifadə etməkdədir. Əsərin dil və üslubu da, Çağatay ədəbiyyatı üzərinə araşdırma edənlər üçün ayrıca əhəmiyyət ifadə edə bilər. Ancaq bu mövzu bizim ixtisas sahəmizə girmədiyi üçün onu mütəxəssisinə həvalə edirik.

Bu əsərdən indiyə qədər istifadə edən olmamışdır. Fuad Körpülü **“İlk mütəşəvvüflər”**i yazarkən bu əsərin adını çəkməmiş, İslam Ensiklopediyasına yazdığı Əhməd Yəsəvi maddəsinin bibliyografyasında Le Monde Oriental (XXII, 1-3, Uppsala 1928) jurnalından istifadəylə **“Miratül-qulub”** adında bir əsər olduğuna işarə etmiş ancaq gördüyümüz qədəriylə nə o, nə də ondan sonra Yəsəvilik üzərinə araşdırma edənlər bu əsərdən istifadə etməmişlər.

MİRATÜL-QÜLUB*

Rəhman və Rəhm olan Allahın adıyla.

Həmd, eşidən və bilən Allah Təalaya məxsusdur, yaradıcı və cəmərd olan Allahu təsbih edərək.

Yəni bil və xəbərdar ol ki, bu mübarək risaləni yığan (adam) şəriətin dəlili və təriqətin əhli yəni Mövlana Sufi Danişmənddir. **Ariflərin sultanı, vira (təqva) əhlinin rəhbəri, yer üzünün qutbül-aktabı olan Xacə Əhməd Yəsəvi rəhmətullahi əleyhin sözlərini, bu əziz Sufi Məhəmməd Danişmənd (nəql edib) izah edərlər.** Bu risalənin yazılmamasının səbəbi bu idi ki, bütün sufilər, səhər və axşam bəlkə davamlı zikir halqasında doğru bir hal içində ikən, günlərdən bir gün Hz. Sultana (Əhməd Yəsəviyə): «Şeyxlik və müridlik haqqında və bu uca silsilənin süluq (üsulu) və təriqəti mövzusunda məlumat versəniz, sizdən sonra əhli təriqətə xatirə qalar», deyər ifadə etdilər. Sonra bu risaləyə “Miratül-qülub” adı verildi yəni “Könüllərin Aynası”. Hər kim aynaya baxsa üzünü görər və qeyb aynası olsa onu da (qeybi də) görər. Buna görə də hər kim bu kitabı oxusa və öz qüsurlarını görüb bilsə, onu kompensasiyaya çalışıb tövbə və istiğfar ilə mənlüyindən keçsə, ümid edilər ki Allah Təala o qüsurları və günahları afveder. Hər salik ki bu risaləni oxusa və ya oxuyandan dinləyib əməl etsə, ürək gözünü açsa, on səkkiz min ələmdəki əcaib və qəribəlikləri görsə, qiyamətdə -inandıq və təsdiq etdik- Cəlal sahibi (Allah Təala) ilə görüşüb keyfiyyətsiz olaraq onun üzünü görsə, (bu) heç əcaib və qəribə (bir hal) olmaz. *Ancaq Ondan (Allahdan) kömək diləyərək.*

Söhbət, yandırıcı atəş və şövq deyərək bu “Miratül-qülub” risaləsinə üç hissə üzərinə bina etdilər. Çünki Haqq Təala, «qullarım mənə yaxınlaşsın», deyib din və İslam yolunu bəxş

* “Miratül-qülub” yəni, “Könüllərin Aynası” əsərinin sadələşdirilmiş mətni. İxtisarla verilməmişdir.

etdi. O yola üç ad verdi. Birinci şəriət, ikinci təriqət, üçüncü həqiqət. Bu səbəblə (bu risalə) üç hissə üzərinə bina edildi. Və daha (Haqq Təala Quranda) kəlamı içində belə zikr etdi: *Allah Təalanın kəlamı: «(İbrahim əleyhissalam dedi ki:) Mən Rəbbimə gedirəm, O mənə doğru yolu göstərəcək» (68).* İbrahim (ə.s): Şübhəsiz Rəbbim məni doğru yoluna sövq etdi, dedi. Yəni bu yoldan məqsəd, İslam yoludur. Amma Haqq Təalanın yolu, bu dəlil ilə üç yoldur: *İslam dini Allaha gedən yoldur. Başlanğıcı şəriət, sonu həqiqət və ikisi arasında təriqət (vardır).* Və da Şeyx Nəcməddin Kübra (r. h) xəbər verir ki: *Hər Əlbəttə şəriət, təriqət və həqiqət vardır. Müridlikdə də belədir. Şəriətdə elm və əməllər, təriqətdə ürəklərin açılması və hal, həqiqətdə isə Haqq Təalanın camalını müşahidə və görüşmə vardır.* Hz. Peyğəmbər (s. ə) deyər ki: *Şəriət mənim sözlərim, təriqət hərəkətlərim (işlərim), həqiqət isə halım.* Sultanül-arifin (Əhməd Yəsəvi) deyər ki: *Şəriət, zahirən üzvlərlə əməl etmək; təriqət, ürək ilə əməl etmək; həqiqət isə sirr (ürəyin içindəki cəvhər, könül) ilə əməl etməkdir.*

BİRİNCİ HISSƏ: Şəriət haqqında

Sultanül-arifin deyər ki: Özünə uyğun gələn öndər insanlar üç qisimdir: Şəriət öndərləri alimlər və padşahlardır, təriqət öndərləri şeyxlər və sufilər, həqiqət öndərləri də ariflər və Haqqa yaxın olan şeyxlərdir. Əgər alimlər və padşahlar şəriətdə əmr edilənə uyğun gəlib qadağan ediləndən çəkinər və başqalarına da (bu əmr və qadağanları izah edib) əmr etsələr doğru yoldan çəşməzlər. Onlara uyanlar da çəşməzlər. Əgər bu şərtlərlə birlikdə olmazlarsa, şəriət yolundan azarlar. Şeyxlər və sufilər riyazət və əziyyət çəkib könül ələmlərini açsalar, yetmiş mövqedən keçib gaib ruhlər və mələklərlə söhbət etsələr, bu cür şeyx və sufilər təriqət yolundan sapmazlar. Su növ böyüklərə tabe olanlar da sapmazlar. (Amma onlar) bu şərtlərlə birlikdə olmazlarsa təriqət yolundan saparlar, onlara uyanlar da azarlar. Haqqa yaxın olan qullar və şeyxlər, həqiqətdən Allahdan başqa

hər şeydən vaz keçib könüllərini sirrə çatdırsalar məqsədlərinə çatıb həqiqət yolundan sapmazlar. Onlara tabe olanlar da azmazlar. Əgər bu şərtlər içində olmazlarsa həqiqət yolundan azıb məqsəd və məqsədə çata bilməzlər. *Ən yaxşısını bilən Allahdır.*

Yəni Sufi Məhəmməd Danişmənd, buna baxaraq deyərlər ki: Məsələn Hicaz bölgəsinin padşahı, Çin bölgəsinin padşahına elçi (heyəti) göndərsə, o elçi yolu bilməsə, (içlərindən) biri başçı olub yola qoyulsalar, (başçı) doğru yoldan azıb çaşar və dolayısı ilə elçi də çaşar. Əgər o bələdçi, gördüyü yolu çaşmasa, bələdçiyə uyanlar da sapmazlar. Dərviş və ya şeyx olan kəslər, yolu bilən bələdçiyə bənzərlər. Onlara uyğun gələn də bələdçi tutan insanlara bənzərlər.

Sufi Məhəmməd Danişmənd deyər ki: Hansı şeyx yetmiş mövqedən keçmədən şeyxlik və öndərlik iddiasında olsa iddiası batil (etibarsız) olar. Səs edərlər ki: «Ey batil iddiada olan! Sənə tabe olanlar batil və xarab (yoldadırlar)». Tabe olan mürid və yoldaşlarının da günahları, o saxta şeyxin boyuna olar.

Şeyx Nəcməddin Kübra (r. h) deyər ki: Bəzi insanlar «şəriətlə gedirəm», bəziləri də «həqiqətlə gedirəm» deyib iddiada olar. Şəriətlə getdiyini iddia edənlərə mömin və müsəlman deyərlər. Təriqətlə gedənlərə şeyx, sufi və zahid deyərlər. Həqiqətlə gedənlərə də arif, aşiq və muhib deyərlər. Bu yolda getdiyini iddia edənlərin mənəvi hal sahibi olmaları lazımdır. Əgər (adamın) mənəviyyəti və iddiası düz olsa, Haqq Təala onu dost əldə edir. *Əgər mənəviyyəti düz olmayıb iddiası yalan olsa -bundan Allaha sığınarıq- belə bir kimsə Allah Təalanın düşmənidir. Allah Təalanın kəlamı:* O gün, yalanlayanların vay haline. (69) Hz. Peyğəmbər (s. ə) yenə belə buyururlar: *Yalançı, Allahın düşmənidir.* Bu yolda yalançılıqla getmə, dürüstlüklə get ki iddiaya mənəviyyət lazımlıdır. Mənəviyyət sizə lazımdır, amma hər şeyin mənasını öz yerində (və mövqeyində) açıqlanacaq inşaallah.

Peyğəmbər (s. ə) belə buyurdular: Şəriət sözlərim, təriqət hərəkətlərim və həqiqət hallarımdır. Dedilər ki, şəriət mənim söylədiyim sözdür, təriqət mənim etdiyim işlərdir. Peyğəmbər (s. ə), şəriət mənim söylədiyim sözdür deməklə kifayətləndi, təriqət söylədiyimdir deməklə kifayətlənmədi, etdiyim işlərdir dedi. Bunun cavabı (izahı) belədir: Demişlər ki: Hz. Peyğəmbər mirac gecəsində Mövlə əzzə və cəllə ilə vasitəsiz olaraq doxsan min mövzuda sözləşdi. Otuz mini şəriətlə, otuz mini təriqətlə və otuz mini həqiqətlə əlaqədar idi. (Haqq Təaladan) fərman gəldi ki: Şəriət sözlərini bütün mömin, kafir və fasiqlərə (hər kəsə) izah et. Təriqət sözlərini diləyən və istəyənlərə izah et, amma həqiqəti əsla ifadəyə.

Sultanül-arifin Hz. Xacə Əhməd Yəsəvi buyurur ki: *Şəriət, üzvlərlə yəni zahirle əməl etməkdir.* Üzvlərlə (bil-ərkan) sözümdən məqsəd, fərz, vacib, sünne və ədəblərin bütünü olar. Amma şəriətlə gedərəm deyib iddiada olanlar, müsəlman (deyə) adlandırıldılar. İddialara mənəviyyət lazımdır. O mənəviyyət də budur ki, Haqq Təalanın əmri qullarına iki şəkildə olar: Əmr edilən yaxşı işlər (fərz) və qadağan edilən pis işlər (haram). *Siz, insanların yaxşılığı üçün ortaya çıxarılmış ən xeyirli ümmətsiniz; yaxşılığı əmr edir, pisləkdən uzaqlaşdırarsınız(70),* buyurdu. Mömin və müsəlman deyə adlandırılanlar, bütün əmr edilənləri yerinə yetirib qadağan edilənlərdən sakınsalan, şəriətdə iddiaları doğru, mömin və müsəlmanlıqları da dürüst olar. Haqq Təalanın həqiqi qulları olurlar. *Allah Təalanın kəlamı: Allah, inananların dostudur, onları qaranlıqdan işıqlığa çıxarır(71).* Əgər (insan) əmr ediləni yerinə yetirməz, qadağan ediləndən çəkinməz isə, mömin və müsəlmanım deyə iddiası yalandır və özü yalançıdır. Əmr edilən budur ki, dinə uyğun olan hər şeyi qəbul etmək və başqalarına da onu əmr etmək. Qadağan edilən budur ki, küfr, nifaq, şübhə, şirk, özünü bəyənmək, nümayiş etmək, zülm etmək, haram yemək, yalan danışmaq, qeybət etmək, zina etmək, içki içmək, narkotik bitki

(bəng) yemək və möminlərə haqsız yerə zülm etmək. Bütün bunlar qadağan edilmişdir.

Sizdən biriniz bir pislik gördüyündə onu əliylə dəyişdirsin, eger gücü çatmırsa diliylə (müdaxilə edib qarşı çıxсын), ona da gücü çatmırsa ürəyiylə (hirs duysun) ki bu imanın ən zəif şəklidir. Bir adam nəhy edilən bir pisliliyi edir olsa, ona mane olmaq lazımdır. Əgər əliylə gücü çatmasa diliylə, diliylə gücü çatmasa könülüylə o adama düşmən olsun (ki bu sonuncusu) imanın zəifliyindəndir. Əgər mömin o (pisliliyi) görüb mane olmasa, onu edənin günahına ortaq olar. Necə ki Hz. Peyğəmbər (s.ə) belə buyurmuşlar: *Kafirliyə razılaşmaq kafirlikdir, günaha razılaşmaq da günahdır.*

Şeyx Həsən Bəsri (r. h) deyər ki: Xıdır (ə.s)ı görmə düşüncəsi könlüdən silinincə, Əlbəttə o zaman şəriət tamam olar. **“Xülasə”** adlı kitabda nəql edilər ki: *Ürəyində xardal dənəsi qədər qürur olan adam Cənnətə girə bilməz.* Yəni ürəyində kiçik bir dənə qədər qürur olan adam Cənnətə girə bilməz. Və əhli mərifət belə deyərlər: *Qürurlu, özünü başqalarından üstün görən adamdır.* Qürurlu insan, özünü başqalarından üstün görər, Əlbəttə belə kəslər Cənnətə girə bilməz. Peyğəmbər (s. ə) buyurdular ki: *Xəsis, mömin də olsa Cənnətə girə bilməz; comərd, kafir də olsa Cəhənnəmə girməz.* Yəni xəsis, mömin də olsa Cənnətə girə bilməz; comərd, kafir də olsa Cəhənnəmə girməz.

Şeyx Cüneyd Bağdadi (r. h) deyərlər ki: *Bütün alimlər qorxu ilə ümid arasındadırlar.* Haqq Təaladan: Bütün qullarım cəhənnəmlik, yalnız biri cənnətlikdir, deyə bir fərman gəlsə, cənnətlik mən olacağam deyə ümid etmək lazımdır. Əgər: Bir çox qul cənnətlikdir, yalnız biri cəhənnəmlikdir, deyə bir fərman gəlsə, cəhənnəmlik mən olmayım, deyə düşünüb dərdlənmək lazımdır. Yəni qorxu ilə ümid arasında olmaq lazımdır.

Sufi Məhəmməd Danişmənd, Sultanül-arifindən nəql edər ki: (Bir kimsənin) şəriəti tamam olmadan təriqət yoluna girməsi

(doğru) olmaz. (Adam) mənlikdən keçib yoxluğa (fənaya) çatsa, dünyanı tərksə, sonra təriqətə girsə (caiz) olar. Necə ki Hz. Peyğəmbər (s. ə) buyurdular: *Ölmədən əvvəl ölin.* Peyğəmbər doğru söylədi.

İKİNCİ HİSSƏ: Təriqət haqqında

Allah Təala buyurdu: Doğru yola yönələrək İbrahimin dininə uy(72)! *O gün, nə mal, nə də oğullar fayda etməz. Ancaq Allaha təmiz bir ürək (ürəki səlim) ilə gələnlər fayda görür (73)*

Hz. Xacə Əhməd Yəsəvi belə buyurdular: Allah Təala, o Həzrət (s.ə)a əmr etdi ki: İbrahimin doğru dininə tabe ol! Və yenə əmr etdi ki: (Siz də) onun doğru dininə tabe olun. Hz. Məhəmməd Mustafa (s. ə), kainatdakı hər kəsin (və hər şeyin) öndəri idilər. *Biz səni, ancaq ələmlərə rəhmət olaraq göndərdik (74).*

İbrahimin dininə riayət edin deməkdə hikmət nədir? Cavab: Allah ən yaxşısını bilər, hikmət odur ki, İbrahim (ə.s)ı «təyin edilək» deyə zikr etdi. Oğul, ataya tabe olar. Yaxşı, İbrahim (ə.s)ı «təyin edilək» deyə zikr etməsinin hikməti nədir? Cavab: İbrahim (ə.s)dan əvvəl təriqət verilmədi. İlk təriqət İbrahim (ə.s)a verildiyi üçün «təyin edilək» dedi. Xəbərdə nəql edilər ki: Ruhların anası, Məhəmməd (ə.s)dır və cəsədlərin anası Adəm (ə.s)ın cəsədidir. Bədənlər (bədənlər) atası, Adəmin (ə.s) bədənidir, demişlər. *Ən yaxşısını bilən Allahdır.* Hz. Məhəmməd (ə.s)ın ruhundan əvvəl ruh yaradılmadı və daha Adəm (ə.s)ın şəxsindən əvvəl bədən yaradılmadı. Bu səbəblə Hz. Peyğəmbərin (s.ə) ruhu ruhların atası oldu. Adəm (ə.s)ın bədəni də bədənlərin atası oldu.

Allah Təala uca kəlamında belə zikr etdi: *O gün, nə mal fayda verər nə də övlad. Ancaq Allaha təmiz bir ürək ilə gələnlər (o gündə fayda tapar) (75)*. Yəni qiyamət günü mal, mülk, oğul və qız fayda etməz. Ancaq (adam) qəlbi səlim ilə Allaha çatsa, o (ürək) fayda verər. Təfsirçi şeyxlər arasında

qəlbi səlim mövzusunda fikir ayrılığı çoxdur. Amma Mövlana Sufi Danişmənd (r. h) Xacə Əhməd Yəsəvidən belə nəql edir: (İnsanda) qəlbi səlim olmadıqca təriqətə girməsi caiz olmaz. Hər kim dörd dəryadan keçsə, qəlbi səlim olar. Birinci dünya dəryası, ikinci xalq dəryası, üçüncü şeytan dəryası, dördüncü nəfs dəryası. Bu dəryalar üçün gəmi lazımdır, gəmisiz keçilməz. Birinci, dünya dəryasının gəmişi zühd, yeməyi qənaət, alimi (və ya məlumatı) xor görülüb kiçik hesab edilmək, gəmisinin lövbəri səbirdir. İkinci xalq dəryası, onun gəmişi ümidi kəsmək və üzlət, gəmi lövbəri ayrılıq, oturuşu xəlvətdir (təklük). Üçüncü Şeytan dəryasının gəmişi zikr, yeməyi təsbeh, lövbəri qorxu və ümid, oturuşu söhbətdir. Dördüncü nəfs dəryası, gəmişi aclıq və susuzluq, yeməyi eşq, lövbəri zövq, oturuşu şövdür. Əlbəttə bu dəryalardan keçən kimsə təriqət yoluna layiq olub qəlbi səlim əldə edər (76). Bu dəryalardan keçmədən və gediləcək bu yolları qat etmədən (bir adam) təriqət yoluna addım atsa, o axmaqtır. Belə adama tabe olanlar da axmaqdır. Necə ki Peyğəmbər (s. ə) belə buyurdular: *Axmaq mənim düşmənimdir. Yəni axmaq mənim düşmənim.*

Və bilmək lazımdır ki, Rəsulullah (s. ə) buyurdular: *Təriqət, mənim hərəkətlərimdir.* Yəni etdiyi işləri. Gecələrdə əsla yatmazdılar. Zikr və təsbehdən bir an belə uzaq qalmazdılar. Yalnız gündüz günorta vaxtında qaylulə yuxusu edərtilər. *Rəsulullah (s. ə) buyurdular: Gözlərim yatar amma ürəyim yatmaz.* Yəni göz yatar və könül yatmaz. Yeməyi az yer idilər. Bir rəvayətdə Hz. Peyğəmbər (s. ə) yetmiş üç dindəşi ilə birlikdə on iki batmağın yemək yemişlər idi. *Muğirə ibn Şöbə (r.ə) dedi ki: Peyğəmbər, bir gecə ayaqları şişənə qədər namaz qıldı. Özünə deyildi ki: Nə üçün belə edirsən, halbuki sənin keçmiş və gələcək bütün günahların bağışlanmışdır. Nəbi (s. ə) buyurdu ki: Çox şükür edən bir qul da olmayımmı?* Muğirə adlı səhabə deyər ki: Peyğəmbər (s. ə) hər gecə şafat atana qədər ibadət edərtilər ki, mübarək ayaqları şişdi. Səhabə (r.ə) dedilər ki: Ya Rəsulullah! Haqq Təala, sizin keçmiş və gələcək bütün

əməllərinizi bağışladığını söyləyir. Nə üçün özünü məşəqqət edirsiniz? Rəsulullah (s. ə) buyurdular ki: *Ey səhabələrim! Mənim kimi yetim Məhəmmədi, Rəbbim, «dostum və həbibim» deyə zikr etdi. Onun şükranəsi olaraq itaət və ibadət edirəm.*

Bundan sonra Mövla əzzə və cəllə fərman buyurdu: *Ey örtünüb bürünən (Rəsulum)! Bir azı xaric, gecələri qalx namaz qıl. (Gecənin) yarısını (et).* Yaxud bunu bir az azalt (77). Yəni ey Məhəmməd! Səni əziyyət üçün yaratmadım. Gecə ortasında itaət et. Artırma və (çox) etmə. Əlbəttə bu fərman buyurulduqdan sonra Hz. Məhəmməd Mustafa (s. ə) gecənin üçdə birini ibadət ilə keçirməyə başladı. Və səninlə olanlardan bir qrup (78). Yəni (Haqq Təala) o tayfa ki, səninlə olsa yəni sənə beyat edib sənini kimi əməl etsələr, onlar da sənini kimi gecənin üçdə birini oyanıq dayanıb itaətlə keçirsinlər deyə fərman buyurunca, Peyğəmbər (s. ə) belə etdi və səhabələrinə də elə (ibadət) etmələrini əmr etdi. Səhabələr də elə etdi. Əlbəttə ey sadıq mürid və tabe olan dost! O həzrət (s.ə)in hərəkət və əməllərini bu qədər izah etdik. Əgər ümmət sənə, ona tabe olub səy və əmək sərf et! Yalançı olma ki: *Yalançı, Allahın düşmənidir, dedilər.*

Mövlana Sufi Danişmənd dedilər ki: Xacə Əhməd Yəsəvi lütf edib buyurlar: *Təriqət, ürək ilə əməl etməkdir.* Yəni təriqət, könül ilə əməl etməkdir və könül aləmi gözünü açmaqdır. Necə ki Hz. Məhəmməd Mustafa (s. ə) bu mövzudan belə xəbər verərlər: *Allah Təalanın nur və zülmətdən yetmiş min pərdəsi vardır. Əgər bu pərdələri açsaydı, baxdığı hər şey yanardı. Şübhəsiz, Tanrı əzzə və cəllənin nurdan və qaranlıqdan yetmiş min hicabı vardır. Əgər bunları açsa, gözünün nuru hər hara çatsa qatiliklə onu yalvardı.*

Və (ayrıca) aləmi kübra (böyük aləm) və aləmi suğra (kiçik aləm) vardır. Gözlə görünməyən obyektlər aləmi kübradır. Amma əhli təsəvvüfə görə, adamın könül aləmi açılarsa on səkkiz min aləmi açıq-aşkar görər, eynilə aləmi suğrada göründüyü

kimi. Amma könülü açmaq üçün sərt əziyyət çəkmək gərək. Mövla əzzə və cəllə Quranda belə xəbər verir: *Bizim uğrumuzda cihad edənləri (səy sərf edənləri) albəttə öz yollarımıza qovuşduracağıq (79)*. Rəsulullah (s. ə) buyurur ki: *Ölmədən əvvəl ölün*. Şeyx Həsən Bəsri (r. h) deyər ki: Şeyx Bəyazid Bistamiyə qədər bütün şeyxlər altmış gündə bir loxma yemək yeyərlər, bu altmış gecə gündüzdə yatmazdılar. Tanrını zikr edib göz açıb bağlayana qədər belə olsa zikrdən ayrı qalmazlar, sonra könül aləmləri açıları. Şeyx Bəyazid Bistamidən (r.h) Xacə Əhməd Yəsəviyə qədər digər şeyxlər qırx gündə bir loxma yemək yedilər və qırx gecə gündüz yatmadılar. Yatıb zikrdən uzaq qalmadılar. Sonra könül aləmləri açıldı. Hakim Süleyman (k. s) qırx gün belə etdi. **Mahmud Xacə (r. h) iyirmi doqquz gün və Zəngi Ata (r. h) on doqquz gün belə etdilər.**

Şeyx Nəcməddin Kübra (r. h) deyər ki: Könül aləmi açılmadıqca şeyxlik etmək və mürid əldə etmək doğru olmaz. Şeyx Əhməd Yəsəvi deyər ki: (Bir adam) yetmiş mövqedən keçmədən şeyxlik iddiasında olsa o dərhal kafir olar. Sadr Ata Risaləsində nəql edilər ki: Bir adam könül aləmi açılmadan Qövs və Qövslər (80) , Xıdır və İlyas başda olmaq üzrə qeyb ərənləri ilə söhbət etmədən və onlardan icazət almadan şeyxlik iddiasında olsa yalançı, bidətçi və Şeytandır, demişlər. Əgər bir kimsə bu adı çəkən qeyb ərənləri və ruhlarından icazət alıb şeyxlik mövqeyində mürid və dostlarıyla xəlvətə otursa, belə şeyxi qeyb ərənləri tərbiyə edib təriqəti öyrədərlər və ona köməkçi olarlar. Ayrıca mürid və dostları da bu xəlvətdən vəcd və feyz əldə edərlər. Bu hala səkr mövqeyi deyərlər. O mövqedə salikə bəzi şeylər zühur edər. Qeyb mövqeyindən nə gəlsə buna təcəlli edər və ya şeyx deyilən adam müridin üçük altmış damarından hansının razı, hansının razı olmadığına vəqf olar. Əlbəttə, şeyx deyilən kimsə müridi tərbiyə edib muradına çatdırı bilirsə, onun mürid əldə etməsi caiz və uyğun olar. Əgər müridi məqsədə çatdırı bilmirsə, mürid əldə etməsi caiz olmaz.

Qiyamət günündə hesab yerində cavab verməsi lazımdır. (Şeyxlik etməsi caiz) və halal olsa hesab; haram olsa əzab görməsi lazımdır. Amma könül aləmi açılma və yetmiş mövqeyə çatsa, o könül Mövla əzzə və cəllənin nəzər etdiyi yer olar. Necə ki Hz. Peyğəmbər (s. ə) buyururlar: *(Haqq Təala) sizin surətlərinizə baxmaz amma ürəklərinizə baxar*. Və yenə belə buyururlar: *Möminin ürəyi, Rəhmanın Ərşidir və möminin ürəyi Rəhmanın evidir*. Hz. Peyğəmbər (s. ə) lütf edib belə buyurdular.

Hz. Davud (ə.s) Haqqa yalvarıb dedi ki: İlahi! Dünyada padşah deyilən qulların var və onların xəzinələri var. Yaxşı, sənin xəzinən nerededir? Mövla əzzə və cəllədən fərman gəldi: «Ey Davud! Mənim xəzinəm, mömin qullarımın köülləridir. Dünyada padşah deyilən qullarım xəzinələrinə zaman zaman baxarlar. Ya Davud! Mən o könül xəzinəmə hər gün üçük altmış dəfə baxaram». Buna görə də, bu xüsusiyyətdəki könül bəlkə Kəbədən daha üstün olar, onun üçün Kəbəni Hz. İbrahim bina etdi, könülü isə Rəbbül-cəllil bina etdi. Bu görünən Kəbəyə bütün varlıqlar nəzər edər amma könülə (yalnız) Haqq Təala nəzər edər.

Əlbətdə o öndər (şeyx) ki, bu xüsusiyyətdəki könül aləmini açsa və yetmiş mövqedən keçsə, onun şeyxlik etməsi qəbul edilir. Əgər bu xüsusiyyət olmadan öndər olsa yalançıdır. Belə şeyxdən çəkinmək lazımdır. Könül aləmi açılmış olan bir mürdi kamilin nəzəri müridin üzərinə düşsə, o mürid huşunu itirib yığılar. Necə ki Hz. Musa sirt mövqeyində Sina Dağında Tanrının şəxsi təcəllisinə çatınca dağ parça-parça oldu və əriyib axdı. Musa (ə.s) bunu görüb huşunu itirdi. Sonra Tanrı əzzə və cəllə kəlamında xəbər verir ki: *Allah Təalanın kəlamı: Rəbbi o dağa təcəlli edincə onu paramparça etdi, Musa da huşsuz düşdü(81)*.

Hz. Şeyx Nəcməddin Kübra (r. h) deyərdi ki: Müridin huşunu itirməsinin üç şəkli (və izahı) vardır: Əvvəl cəzbə halı, ikinci vəcd halı, üçüncü şeyxin nəzəri halından (huşunu itirər).

İlki bidət, ikincisi sünnə, üçüncüsü vacib və eyni zamanda itaətdir. Cəzbə budur ki, (mürid) Tanrı əzzə və cəllənin lütfü, rəhməti və hüzuruna yaxın olum deyib yığılar (huşunu itirər). Bu bidətdir. Vəcd halı budur ki, Tanrı əzzə və cəllənin kəlamı və ya zikri qəlbə təsir edib şirinlik və ləzzət daşar, (mürid) taqət gətirə bilməyib yığılar. Bu sünnədir. Üçüncüsü isə (mürid), şeyxin nəzərinə taqət gətirə bilməyib yığılar. Bu vacibdir. Şeyx Müzəffər Dəryanı (r. h) belə dedi: Xıdır (ə.s) ilə yeddi il getdim (yoldaş oldum). Soruşdum ki: Ey Xacə! Davud (ə.s)ın məclisində oldunuzmu və sözlərindən eşitdinizmi? Xıdır dedi ki: Bəli eşitdim. Sözləri adı şəxs (Allah) idi. Zövq və şövq halında Allahu Təala dəyincə, məclisdə hazır olanlardan bir dostuna halı təsir etdi, nəərə atıb yığıldı və ağılı başından getdi. Davud (ə.s) dedi ki: Bu adamı sürüyüb dəryaya çərşənbə axşamın! Əgər bunun nəərə atışı və huşunu itirib yığılışı doğru (və sənimi) isə dəryadan xilas olar. Əgər yalan (və saxta) isə xilas olmaz. Dərhal o adamı dəryanın yanına gətirilər, o vaxt dəryanın suyu qurudu. Davud (ə.s) bunu görüb nəərə çəkdi və özünü minbərdən atdı.

Şeyx Nəcməddin Kübra (r. h) dedi ki: (Adam) yetmiş mövqedən keçsə, ondan sonra nəərə çəkib yığılmaz və özünə zərər verməz. Şeyx Əhməd Yəsəvi nəql edər ki: Yetmiş mövqenin elmini bilmək gərək, ondan sonra Mövlə əzzə və cəllədən kömək gəlirsə (yüksək) mövqeyə çatar. Mövləna Sufi Danişmənd deyər ki: Kəşfül-qübur (qəbirin içindəkiləri görmək) və Kəşfül-qülob (ürəyin içindəkiləri görmək) bu mövqelər cümləsindəndir. Bunlar (digər mövqelərdən) daha kiçik olanlardır. Bu müqayisə ilə (bu şəkildə), bir kimsə yetmiş mövqedən keçsə, sonra şeyxlik mövqeyinə oturub mürid əldə etməsi, zərurət halında əhd götürməsi və ehtiyac hallarında vəlililik halı mövqeyindən xəbər verməsi və (kəramət) göstərməsi caiz olar və qəbul edilir. Belə yetmiş mövqedən keçmədən və könül alamını açmadan bir şeyx mürid əldə etsə və (şeyx

kimi) davransa bu caiz olmaz. Belə bir şeyx varsa, dininə zərər və imanına təhlükə gətirər.

Şeyx Nəcməddin Kübra deyər ki: (Müriddən) hədiyyə almanın şərti budur: Qulun verdiyi az çox hər nə olursa olsun, onu kasıb, yoxsul və möhtaclara vermək gərək. İkincisi, az və çoxu bərabər görmək gərək. Üçüncüsü, (şeyx bu hədiyyəni) öz ailə əfradına verməməlidir. Ayrıca o hədiyyə şübhəli isə heç götürməməlidir. (Hədiyyə verən) qula dua edib Tanrıdan əmrlərinə uyğun gəlmədə doğru yol nəsib etməsini diləməlidir.

Şeyx Nəcməddin Kübra (r. h) deyər ki: Yetmiş mövqedən keçən və könül alamını açan öndərin, ehtiyac və zərurət olduğunda vəlililik və kəramətdən xəbər verməsi caizdir. Hz. Peyğəmbərdən kafirlər möcüzə istəyincə zərurət və ehtiyac halında möcüzə göstərdilər. Onun üçün deyərlər ki: *Peyğəmbər (s. ə) buyurdular: Söz, hərəkət və halları cəhətdən, qövmü içindəki şeyx, ümməti içindəki peyğəmbər kimidir.* Əlbəttə mürid, belə bir şeyxə bağlansa bu uyğundur. Və belə bir şeyx, inkarçı və münafıqlərə doğru yolu göstərmək üçün kəramət göstərsə bu caiz olar.

Sufi Məhəmməd Danişmənd deyər ki: Sultanül-arifin Xacə Əhməd Yəsəvidən (r.h) belə eşitdim ki: Mürid, bir şeyxə intisab etdikdən sonra gedib başqa bir şeyxə intisab etməsi (uyğun) olmaz. Amma əgər bu şeyx (həqiqi) mürşid deyilsə və müridi məqsədə çatdırıb bilmirsə, mürid də başqa şeyxə gedib xidmət etsə və o mürşid sayəsində muradı hasil olsa bu caiz olar. Amma şeyxdən icazə almaq lazımdır. Bu deyim məşhurdur: İcazət bir adama, xidmət min adama. Şeyxin, müridinə əmr və tövsiyələrdə olması, onu mövqedən mövqeyə çatdırıb yüksəltməsi vacibdir. Müridin də, şeyxin əmr etdikləriylə əməl etməsi lazımdır. Xəbərdə gəlir ki: *Peyğəmbərə yüklənən, yalnız açıq-seçik duyurmaqdır (82).* Peyğəmbər, Tanrı Təalanın əmrini necə ümmətinə çatdırdısa, şeyx də Tanrı əmrini müridlərinə elə çatdırar ki onları (yüksək) mövqeyə çatdırsın. Məhəmməd Mustafa (s. ə) gecə gündüz ümməti haqqında narahat olub

beşbin dəfə ağladığı kimi, şeyx olan kimsə də gecə gündüz yalvarıb müridin muradına çatmasını diləyər. Necə ki Tanrı Təala fərman buyurur: *Allah Təalanın kəlamı: Hər kim Rəbbinə qovuşmağı ümid edirsə, yaxşı iş (saleh əməl) yapsın(83)*. Yəni şeyxdən əmr etmək, müriddən etmək; Mövladan lütf, şeyxdən himmət (mənəvi kömək). Bunlar yerinə gəlicə, mürid muradına çatır.

Deyərlər ki: Şeyxin küfrü, müridin imanıdır. Bunun mənası budur: Yetmiş mövqedən keçib könül alamını açan şeyxə bir mürid intisab etsə, o şeyx, bu mövqeyi müridə öyrədir göstərmək üçün bu uca mövqedən aşağıya dönsə, bu şeyxin küfrüdür. Bu küfrə iman gətirməz (?), o, müridin imanıdır. Və ya o şeyxlə müridin halı buna bənzər ki, yetkin olmamış (kiçik) oğlana anası necə şəfqətlə davransa, şeyx də müridi mərhəmət və söhbətlə elə tərbiyə edər.

Yenə (əsl) məqsədə gəldik. Əgər şeyx, (həqiqi) mürşid olsa və müridi məqsədə çatdırsa (uyğundur). Əgər müridi muradına çatdırma bilmirsə şeyxlik mövqeyində oturması caiz olmaz. Şeyx, müridin əlini tutsa (mürid əldə etsə), din üçün əldə edər. Əgər dünya üçün mürid əldə etsə bu səhv (və fəsid) olar, caiz olmaz. Bu səbəblə Hz. Məhəmməd Mustafa belə buyurlar: *Dünya sevgisi bütün günahların (səhvlərin) başıdır*. Şeyx Nəcməddin Kübra (r. h) deyər ki: İntisabın (şeyxə bağlanmanın) şərti budur: Əgər şeyx zəngin, mürid kasıb olsa, müridin alimenti şeyxin üzərinə vacib olar. Əgər şeyx kasıb olub mürid zəngin olsa, şeyxin alimenti müridin üzərinə vacib olar.

Sufi Məhəmməd Danişmənd, Şeyx Həsən Bəsrindən nəql edər: *Söhbət üç cür olar: Birincisi gil u qal ilə şəriət mövzusunda; ikincisi hal, vəlilik, himmət və yetkinlik ilə təriqət mövzusunda; üçüncüsü sirr (könül) və hal ilə həqiqət mövzusunda söhbət*. Buna görə də şəriət, təriqət və həqiqət sahibi olanlara lazım olan şey, təvazö ilə riyazət (pəhriz) və əziyyət çəkib dua və niyaz edərək, inkarçı, münafiq və yoldan çıxmışları doğru yola soxmaq və tövbə etdirməkdir. Əgər tövbə etməzlərsə,

Allah Təala tofiq (və hidayət) verənə qədər səbr etməkdir. Necə ki Peyğəmbər (s. ə) belə xəbər verir: *Tofiq, böyük (və əhəmiyyətli) bir şeydir, yalnız əziz (qiymətli) qula verilir*.

Baba öz risaləsində belə deyir: Şəriət, təriqət və həqiqət sahibi deyər adlandırılan kəslərə lazım olan, doğru yoldan sapıb yolunu itirən söhbət (müzakirə) əhlini doğru yola gətirmək üçün təşviq edib onlara tövbə tövsiyə etməkdir. Şeyx, o yolunu itirmiş insan üçün hidayət diləyər, üç gün üç gecə onun üçün dua edər. Əgər bu müddət içində doğru yola girməzsə beş gün riyazət və əziyyət çəkməsi lazımdır. Əgər beş gündə də tövbə etməzsə yeddi gün belə etməsi lazımdır. Bu müqayisə ilə qırx günə qədər əziyyət çəkib səhv yolda olanları doğru yola gətirməlidir ki şeyxlik onun üçün caiz olsun.

Köhnə şeyxlər deyərlər ki: Dərviş üç şeyi davamlı vird əldə etməlidir: Birincisi aclıq və susuzluq, ikincisi yuxusuzluq, üçüncüsü zikri hafi yəni ürək ilə zikr. Bu üçünü bərabərçə etmək gərkdir. Əgər biri əskik olsa dərviş muradına çatma bilməz. Yəni oruc gününü bu şəkildə keçirmək lazımdır. Əvvəl, gündə bir loğmanın yarısını yemək və zikrdən bir an belə uzaq qalmamaq üçün bir gecə gündüz yuxusuz qalmaq lazımdır. Bu bir gecə gündüz oyanıq qalmaqdan sonra, üç gündə bir loxma təam yeyib üç gecə gündüz yatmaz və zikrdən qafil qalmaz. Bu üç gün yuxusuzluqdan sonra pis ruhlar görünməyə başlar. Mürid onlara heç tərifi deməməli. Sonra beş gündə bir loxma yemək yeyib beş gün yatmaz. Sonra könülünün toz, bulanıqlıq və zülməti görünməyə başlar. Sonra hər yeddi gündə bir loxma təam yeyib yeddi gecə gündüz yatmaz, göz açıb bağlayana qədər belə zikrdən qafil olmaz. Bundan sonra Kəşful-qulub (ürəkləri oxuma) mövqeyi açılır. Sonra bu üsul ilə doqquz gecə gündüz yuxusuz qalar. Bundan sonra Kəşful-qubur (qəbirin içindəkiləri görmə) mövqeyi açılır. Sonra on bir gecə gündüz yuxusuz qalar, kəşfi ervaı tayyibə (yaxşı ruhları görmə) mövqeyi açılır. Sonra on üç gündə bir loxma təam yeyib gecə gündüz yuxusuz qalsa, Kəşful-melaike (mələkləri görmə)

mövqeyi açılar. Sonra on beş gecə gündüzdə bir loxma təam yeyib gecə gündüz yuxusuz qalsa, kəşfi zül-cəlal (Haqq Təalanı müşahidə) açılıb muradı hasil olar. Əgər belə on beş gündə məqsədi hasil olmasa, qırx gündə hasil olar. Əgər qırx gündə hasil olmasa altmış gündə əlbəttə hasil olar. Əgər bunda da hasil olmasa üçük altmış gün gecə belə (pəhriz) etməlidir. Əgər (yenə) muradı hasil olmazsa, öz qüsurudur. Öz qüsuruna baxıb tövbə istiğfar edib dua və yalvarış ilə məşğul olmalıdır. Amma Haqq Təalanın vədindən ümidli olmaq lazımdır ki: Allahın rəhmətindən ümid kəsməyiniz (84) . Əgər bu dünyada hasil olmasa axirətdə hasil olar deyib qorxu və ümid içində itaət və ibadətlə məşğul olar.

Şeyx Nəcməddin Kübra (r. h) və Sultanül-arifin Xacə Əhməd Yəsəvi (r. h) deyərlər ki: Könül aləminin qüsuru çoxdur. Bulanıqlıqları da bunlardır: Dünya sevgisi, ehtiras, həsəd, hirs, düşmənlik, üsyan, unutqanlıq, özünü bəyənmə, riyə və nümayiş etmə. Bu cür qadağan edilən şeylərdən biri müridin könülündə istəsə, o məqsədinə çata bilməz. Mürid olub muradına çatmaq istəyən, sevən olub sevdiyini axtaran kəslər könül aləminin çirklərini yox edib pəhriz ilə əziyyət çəksələr, ayrıca şeyx kömək və Mövla Təala inayət etsə, o zaman muradları hasil olar. *Allah Təalanın kəlamı: Uğrumuzda səy sərf edənləri əlbəttə yollarımıza çəkəcəyik (85)* . Hz. Peyğəmbər (s. ə) da belə buyurlarlar: *Hər şeyin bir zəkəti vardır. Bədənin zəkəti da aqlıq və susuzluqdur.* Belə pəhriz və əziyyət ilə könül alamını açanların şərafı və bərəkəti sayəsində, Allah Təala günahkarların günahını əfv edir.

Şeyx Müzəffər Dəryanı (r. h) belə dedi: Yeddi il Xacə Xıdır (ə.s)ın söhbətində oldum. Gavsların Gavısı, Xıdır, İylas və Qütb başda olmaq üzrə bütün qeyb ərənləri, abdallar və evtadlar hamısı belə deyib dua edirdilər: İlahi! Əmrini tutmayan, taət və ibadət etməyən, Peyğəmbər (s.ə)ın sünnəsinə uyğun gəlməyən, günah və fəsad içində gedən qullarına hidayət və tövbə nəsib et! Yenə belə dua edirdilər: İlahi! Bəla, çətinlik və

müxtəlif əziyyətlərlə mübtəla olan qullarına ağrıyib əziyyətlərini dəfət! Və onların duaları qəbul olub yoldan sapmış olanlar doğru yolu tapırdılar. Əlbəttə ey dərviş! Bil ki, bütün peyğəmbərlər, vəlilər, yaşayan, ölmüş, gaib və hazır bütün seçmə qullar dua ilə məşğul imişlər. Bu mövzudan Peyğəmbər (s. ə) belə xəbər verir: *Salehlər olmasaydı, zalımlar həlak olardı.*

Şeyx Şibli (r. h) deyər ki: Vəlinin, vəli olduğunu bilib bil-məyəcəyi mövzusunda şeyxlər arasında fikir ayrılığı vardır. Bəziləri: Vəli olduğunu belə bilər, deyər. Bəziləri isə: Bilə bilməz, deyər. Çünki bu hədis buna dəlalət edər: *Qübbələrimin altında elə vəlilər var ki, onları mənədən başqası bilə bilməz.* Peyğəmbər (s. ə) da belə buyurur: *İxlaslılar da böyük bir təhlükə içindədirlər.* Şeyx Nəcməddin Kübra (r. h) deyər ki: Əlamət olunca (özünün) vəli olduğunu belə bilər. *Bəziləri, doqquz, bəziləri qırx, bəziləri yeddi və bəziləri də üç əlamət ilə vəli olduğunu belə bilər dedilər.* Əgər əlamət üçdən az olsa o adam vəli ola bilməz. Birincisi, o adamda dünya sevgisi olmamalıdır. İkincisi, aqlıq və susuzluqla nəfsini öldürmüş olması lazımdır. Üçüncüsü gecələri oyanıq olması lazımdır.

Şeyx Nəcməddin Kübra (r. h) deyər ki: Az yemək, çox qənaət etmək, az yatmaq, çox yuxusuz qalmaq, az danışmaq, çox zikir etmək və diri (aktiv) olmaq kimi əlamətlər bir adamda olsa, ümid edilər ki o vəlilərdəndir. Şeyx deyər adlandırılan və təriqət yolunda gedirik deyər iddia edənlər, (əgər) yetmiş mövqedən keçib, könül aləmlərini açıb, qeyb ərənləri, şeyxlər və ruhlardan icazət alarlar və təriqətdə iddiaları doğru olsa, şeyxlik mövqeyinə oturmaları caiz olar. *Ən yaxşısını bilən Allahdır.*

ÜÇÜNCÜ HİSSƏ: Həqiqət haqqında

Əmr olunduğun kimi dümdüz ol(86)! *Həqiqət mənim hallarımdır.* Şeyx Əhməd Yəsəvi (r. h) dedi ki: *Həqiqət, könüllə əməl etməkdir. Peyğəmbər (s. ə), Əmr olunduğun kimi dümdüz ol!, ayəsindən qorxub, Doğru yola yönələrək İbrahimin dininə uy(87)! ayəsi ilə əməl etdi.* (Haqqa) miracı tapdı, yetmiş

min mövqedən keçdi və Hz. Peyğəmbər (s.ə)a yetmiş mövqədə ayə gəldi. *Allah Təalanın kəlamı: Onlar üçün yetmiş dəfə üzr istəsənsə də, Allah onları əsla əfv etməyəcək(88)* . Bu ayə, yetmiş mövqeyə işarə edər. (Haqq Təala) yetmiş min hicabı, yetmiş mövqe içinə qoydu. Yetmiş mövqeyi də yeddi yəqin (qəti və gerçək məlumat) içinə qoydu. Bunlar isməl-yəqin, rəsməl-yəqin, ilməl-yəqin, eynəl-yəqin, hakkəl-yəqin, həqiqəti hakkəl-yəqin və Allahı Hakkəl-yəqindir. Bu yeddi yəqini də mücahidə (səy və əziyyət) ilə qoydu ki: *Uğrumuzda səy sərf edənləri əlbəttə yollarımıza ulaştıracağız(89)* .

Mücahidəyi də Haqq Təalanın inayəti (lütfü və köməyi) içinə qoydu. *Allah Təalanın kəlamı: Ancaq sənə ibadət edər və ancaq səndən kömək diləyirik (90) deyə fərman gəlincə Peyğəmbər (s. ə) Hz. Mövlə əzzə və cəllədən inayət diləyib mücahidə etdi. Yetmiş min mövqeyi keçdi, həqiqətə girdi və onun varlığını gördü. Könül miracı etdi. Bədən meracı da ondan xəbər verər: Allah Təalanın kəlamı: Bir gecə, özüne ayələrimizdən bir qisimini göstərək deyə (Məhəmməd) qulunu Məscidi Haramdan, ətrafını mübarək etdiyimiz Məscidi Əqsaya aparən Allah nöqsan sifətlərdən münəzzəhdür (91)* .

Biləsin ki, Hz. Peyğəmbər, miracda Rəbbul-izzətə çatana qədər əlli mərtəbə aşdı.

1. Ağul,
2. Onun (Təala) varlığını bilmək,
3. Onun kainatdan əvvəl var olduğunu bilmək,
4. Onun baqi olduğunu və yox olmayacağını bilmək,
5. Diri olduğunu və ölməyəcəyini bilmək,
6. Alim olduğunu bilmək,
7. Qədr olduğunu bilmək,
8. Eşidici olduğunu bilmək,
9. Gördüyünü bilmək,
10. Dilədiyini bilmək,
11. Fail (iş görən) olduğunu bilmək,
12. Məndə yoxdur,

13. Əmr edici olduğunu bilmək,
14. Bənzərinin olmadığını bilmək,
15. Doğurmadığını və doğurulmadığını bilmək,
16. Onun yerinə keçəcək bir şeyin olmadığını bilmək,
17. Hikmət sahibi olduğunu bilmək,
18. Doğru fasih (səmimi) olduğunu bilmək,
19. Heç bir şeyə ehtiyacının olmadığını bilmək,
20. Peyğəmbərlər göndərdiyini bilmək,
21. Ürəkləri ülfət etdirdiyini söyləyən olduğunu bilmək,
22. Məndə əskiklik var
23. Qəbirlərdən dirildənin O olduğunu bilmək,
24. Onun, yaxşılıq edənləri hərəkətlərindən ötəri sevdiyini bilmək,
25. Qulların günahlarını bağışladığını bilmək,
26. Ədalətli olduğunu bilmək,
27. (Məndə əskiklik var),
28. Niyyət
29. Səbir,
30. Yəqin,
31. Həvf,
32. Rica,
33. Həya,
34. Helm,
35. Şərh (ürəyin açılması),
36. Təsdiq,
37. Etiqad,
38. İxlas,
39. İstianə (kömək istəyə),
40. Təmkin,
41. Qəbul,
42. Təvəkkül,
43. Təfviz (işləri allaha həvalə edib razı olma),
44. Zühd,
45. Nəsihət,

46. Şəfqət,
47. Vəlayət,
48. Elm,
49. Kəramət və
50. Rəhmət mərtəbələridir.

Həz. Peyğəmbər bu mərtəbələri aşınca niyyətinə və məqsədinə çatdı. Haqq Təaladan bütün ikramları gördü. Belə ki könül və könül sahibi (peyğəmbər) üçün heç bir pərdə qalmadı. Lütəf və şövq yaxınlığı ilə Haqqa iki yay məsafəsindən daha yaxın oldu. Bu, (vuslata) çatan əvvəlki mütəsəvvüflərin fikiridir.

Sufi Məhəmməd Danişmənd, Sultanül-arifin Xacə Əhməd Yəsəvidən (r.h) nəql edər ki: Müqərrəb olub Haqqa yaxınlıq mövqeyində dayanan adam, Haqq Təalanın camalı ilə müşərrəf olar. Necə ki, Peyğəmbər (s. ə): Könül gözümlə camalı müşahidə etdim, dedi və bədən (baş) gözülə görmədim, dedi. Mövla Təala belə xəbər verir: *Allah Təalanın kəlamı: Lakin (o qul Allaha) yaxın olanlardan isə, ona rahatlıq, gözəl ruzi və Naim Cənnəti vardır (92).* Amma inkarçı və münafıqlar belə dedilər: (Belə) mirac necə olar, yeddi qat göyü bir saatda qat etmək, onun maraqlılıqlarını görmək, Cənnəti seyr edib maraqlı yerlərində gəzmək, ayrıca Ərş, Kürsi, Lövh və qələmi görmək, vasitəsiz doxsan min kəlam danışmaq və qürbət mövqeyində dayanıb camalı ilahini müşahidə etmək, bu işlər qeyri-mümkündür, dedilər.

Şeyx Nəcməddin Kübra (r. h) deyər ki: Bu yolda səbir ilə murada çatan adam haqqında Allah kəlamı belə xəbər verir: *Ancaq səbr edənlərə mükafatları hesabsız ödənəcəkdir (93).* Rəsulullah (s. ə) da belə buyurur: *Səbir, Allah Təalanın xəzinələrindən bir xəzinədir. Onu ancaq vəli quluna bəxş edər.* Şeyx Nəcməddin Kübra (r. h) belə dedilər: Şəriətdə bəlaya səbr etmək, təriqətdə bəlaya şükr etmək və həqiqətdə bəladan dad almaq lazımdır.

Həz. Xacə Əhməd Yəsəvidən çox əvvəllər, (Adəm əleyhis-salama) şəriət verildi. Sıra İbrahimə (ə.s) gəlincə təriqət verildi, Məhəmməd Mustafaya (s.ə) gəlincə həqiqət verildi. O zaman Peyğəmbər (s.ə) minacət etdi: İlahi! Bu həqiqətlə getmək çətindir. Ümmətlərim bu yolla əməl edə bilməz, üsyankar olurlar, deyincə Allah Təala fərman buyurdu: Sənin ümmətlərinə şəriəti, təriqəti və həqiqəti verdim. İstəyərlərsə ikisindən getsinlər. Amma ey Məhəmməd! Həqiqəti (hər kəsə) ifadə et, arif və aşiq olanlara qəlbini aç (söylə). Çünki bu izah edilməyəcək sirr elmidir, dil ilə izah etmə, dedi.

Həqiqətlə gedirəm deyib iddia edənlər və Haqqa yaxın şeyx deyə adlandırılan kəslər, bu həqiqət mövzusunda izah edilən yetmiş mövqeyi keçib, yetmiş min pərdəni aşıb həqiqətə girsə və Rəsulullahın (s.ə) gördüklərini görsələr, (o zaman) mənəvi halları düz və iddiaları doğru olar. Haqqa yaxınlıq və şeyxlik onlara caiz olar. Amma həqiqət mövzusunda izah edilən yetmiş mövqeyi keçmədən, yetmiş min pərdəni aşmadan və Həz. Peyğəmbər (s.ə)in gördüklərini görmədən, bir kimsə «mən Haqqa çatıram» deyə iddiada olsa, iddiası yalan, özü yalançı və Tanrıya düşmən olar. Necə ki buyurdular: *Yalançı, Allahın düşmənidir. Nəbi (ə.s) buyurdu: Hər iddianın bir mənası (məzmunu və özü) vardır. Mənası olan adam doğru, olmayan isə yalançıdır. İnsanlara elə bir zaman gələcək ki iddia çox amma məna (və mənəviyyət) az olacaq. Kim bir şeyi iddia edər amma qarşılığını saxlamazsa, o yalançıdır. Peyğəmbər doğru söylədi.*

“Qütübül-aktab” Xacə Əhməd Yəsəvi və “Təbaqat məşayihi” (“Təbaqatus-sufiyyə” adlı əsərdəki ilk dövr sufiləri) belə demişlər: Axır zamanda bizdən sonra elə şeyxlər zühur edəcək ki, Şeytan aleyhil-la nə onlardan dərs alacaq və onlar Şeytanın işini edəcəklər. Xalqa dost olub xalq nə istəsə onu edəcəklər. Müridlərinə yol göstərib onları məqsədə çatdırma bilməyəcəklər. Xarici görünüşlərini bəzəyib müriddən çox ehtiras sahibi olacaqlar və içləri xarab olacaq. Küfr ilə iman

fərqli görməyəcəklər, alimləri sevməyəcək və onlara tərif deməyəcəklər. Əhli Sünnə və camaatı düşmən görüb əhli bidət və dəlaləti sevəcəklər. Pisliliklərini önə çıxarıb Haqq Təaladan yaxşılıq ümid edəcəcək və şeyxlik iddiasında olacaqlar. Amma şeyxlik işini də pis edib müridlərin qapısında (və ya istəkləri istiqamətində) gedəcəcək. Bu haldakı adam, müridə şeyxlik etməməli və ondan bir şey götürməməlidir. (Amma) mürid bir şey verməzsə, o məcbur edəcəcək. Əgər o götürdüyü obyektə layiq olan adama və yoxsula verməyib özünə və ailəsinə sərf etsə, it ölüsü yemiş kimi olar. Əgər o tərəfdən götürüb yesə və ya paltar geysə, o geyim üzərində (çiyinində) olduğu müddətcə, etdiyi namaz və tutduğu oruc Allah Təala dərgahında məqbul olmaz və yediyi hər loxma üçün Cəhənnəmdə üç min il əzab görər.

Sultanül-arifin belə deyərlər: Bizdən sonra belə bir bidətçiyə kim pir deyib xidmət etsə kafir və məlun olar. Belə bir kimsənin etdiklərini elm yerinə (əvəzinə) tutmaq və bidətini sünnə yerinə tutub halal görmək, bütün bunlar şəriətdə küfr, təriqətdə rədd edilmiş və həqiqətdə usanılmış işlərdir. Ayrıca Xacə Əhməd Yəsəvi (r. h) dedilər ki: Vay o kəslərə ki belə şeyxlərə əl uzadıb mürid olarlar. Özlərini əzaba təyin edərlər. *Şübhəsiz əzabım şiddətlidir (94)*.

Ey Dərviş! Şeyxlik iddiasında olan kimsənin, qırx il bir mürsədi kamilin xidmətində olmuş, əziyyət çəkib ondan icazət götürmüş olması lazımdır. (Əks halda) onun mürid əldə etməsi və hədiyyə götürməsi haram və batildir. Şəriətə zidd iş edən adam dindən çıxar, taritata zidd iş edən də mərdud olar, rədd edilir. Və hər kim tövbə etmədən dünyadan köçsə Cəhənnəmdə əzab görər. *Bundan Allaha sığınarıq*.

Hekayə: Günlərdən bir gün Şeytan əleyhil-lənə, Xıdır (ə.s) dedi ki: «Biləsin ki, mən möminlərə günahı asanlaşdıraram, namazı tərk etmək, dayanan suç işləmək və dünyəvi arzulara həvəs kimi mövzulara onları təşvit edər etinə etdirərəm. Ürəklərini pozaram amma onlar özlərini başqalarına saleh,

zahid və müsəlman olaraq göstərərlər. Həqiqətdə Mövlə Təala qatında münafiq olarlar, mənim arzum da hasil olar». Xıdır (ə.s) dedi ki: Bu sözləri Şeytandan eşitdim və Rəsulullah (s.ə) söyləyincə peyğəmbərimiz çox ağladı və belə buyurdu: Ey Xıdır! Bunun çarəsi budur: O məlun qul, möminin könülünə xarab düşüncələri salar. Mömin sünnə və fərz namaz arasında sözü təmcidi çox oxusun. Ardından bu duanı oxusun: *Ey Allah! La ilahə illəllah Muhəmməd-ur-rəsulullah kəlamı hörmətinə, şirk, nifaq və bədbəxtliyin səadətə qalib gəlməsi hallarından sənə sığınaram. Müşriklər bəyənməsə də, (Allah Təala, Hz. Peyğəmbəri), bütün dinlərdən üstün etmək üzrə hidayət və haqq din ilə göndərdi*.

Bunun (vəsvəsənin) mənası budur: Şeytan, namaz içində vəsvəsə versə, namaz qılanın könülü sabitliksiz olub bir çox şeyi düşünər, rüku, səcdə, təsbehlər və namazın bütün şərtlərini yerinə gətirə bilməz, riyadan daha betər bir yola sapar və bütün itaəti etibarsız olar. Əlbəttə namaz qılan adamı belə bir hal əhatə etsə bu sözü çox oxusun: *Allahum! Bizi qoru, utandırma, riyadan və həvaya uyğun gəlməkdən qoru, razılığın və rəhmətini xalis olaraq təatibə müvəffəq et, ey mərhəmətlilərin ən mərhəmətlisi*.

Əgər desələr ki: Nur neçə qisimdir? Cavab olaraq da ki: Üç qisimdir. Birincisi nuru şəxs, ikincisi nuru sifət, üçüncüsü nuru haqq (torpaq nuru). Nuru şəxs, Allah Təalanın nurudur. Nuru sifət, Hz. Məhəmməd Mustafanın (s.ə) nurudur. Nuru haqq, insanoğlunun bu dünyada gördüyü mülk nurudur.

Əgər desələr ki: Şəriət imanı, təriqət imanı və həqiqət imanı necə olar? Cavab olaraq da ki: Şəriət imanı, kəlməyi tey-yibəni (La ilahə illəllah) oxumaq; təriqət imanı, Allah Təaladan qorxmaq və həqiqət imanı, dürüstlük (və səmimiyyət) ilə Haqq Təalaya yönəlməkdir.

MAHMUD ŞƏBÜSTƏRİ
(1287-1320)

Sufizmin ən görkəmli alimi Səəd əd-Din Mahmud ibn Əbdul Kərim ibn Yəhya Şəbüstəri Təbrizi Cənubi Azərbaycanda Təbriz yaxınlığındakı Şəbüstər adlanan yerdə 1287-ci ildə ilahiyyatçı ailəsində anadan olmuşdur.

İlk təhsili doğulduğu Təbriz şəhərində aldı. Şəbüstərinin ən əhəmiyyətli ustadlarından biri həyatı haqqında çox məlumat olmayan sufi Şeyx Əminüddin Təbrizi, mənəvi mürşidi isə Bahaəddin Yaqubu Təbrizidir.

İlahiyyat, fəlsəfə, astronomiya, tibb, filologiya və başqa elm sahə-

lərinə dərinlən bələd olan Şəbüstəri Misir, Hicaz, Suriya, İraq, Əndəlüs və başqa ölkələrə səyyahətlər edib, oradakı alimlərlə yaxından əlaqə saxlayıb.

Ensiklopedik savada malik olan Mahmud Şəbüstərinin Kirmanda ailə həyatı qurmuş və bir müddət də burada yaşamışdır.

1320-ci ildə vəfat etmiş Mahmud Şəbüstərini vətəninə, Şəbüstərdəki Gulşən qəbristanlığında müəllimi Bəha əd-Din Yaqub Təbrizin yanında dəfn olunmuşdur.

Mahmud Şəbüstəri “Səadətnamə”, “Kənzul-həqiq” (“Həqiqətlər xəzinəsi”), “Həqqul-yəqin fi Mərifəti rəbbul aləmin” (“Aləmin yaradıcısını dərk etmək üçün şəksiz həqiqətlər”), “Miratul-Muhəkkikin” (“Həqiqət axtaranların aynası”) və bir də dünya şöhrətli “Gulşəni-razi” (“Sirlər gulşəni”) poeması kimi əsərlərin müəllifidir.

Şəbüstərinin ən məşhur əsəri “Gulşən-i razi” adındakı mistik məndir. 1311-ci ildə Məsnəvi tərzində yazılan şeir, Əmr Hüseyn Hərəvinin sufi metafizikası haqqında soruşduğu

suallara Şəbüstərinin verdiyi cavablardan meydana gəlir. Əsər təsəvvüfün xüsusidə də vəhdət-i vücud doktrinasının və sufi terminologiyasının ən yaxşı izahlarından biridir.

Bu əsərə otuzun üzərində şərh, haşiyə, nəzirə yazılmış və dəfələrlə tərcümə edilmişdir. Alman, İngilis, Türk, Urdu dillərə tərcümələri vardır.

1319-1320-ci ildə Şəbüstəri ozunun ikinci mənzum fəlsəfi əsəri olan «Səadətnamə»ni qələmə alır. Bu, həcmcə əvvəlki poemadan daha iri olub, üç min beytdən ibarət idi. Əsər hər biri fəsil və paraqraflardan ibarət səkkiz hissəyə bölünmüşdü. Şəbüstəri «Səadətnamə»də fəlsəfi düşüncələrindən başqa öz həyat və fəaliyyəti, səyahətləri haqda məlumatlar verir, öz müəllimləri və sevimli kitabları haqda söz açır.

“SƏADƏTNAMƏ” ƏSƏRİNDƏKİ HEKAYƏLƏR*

1- Cüneydə əbləhin biri, «Haqqın varlığına dəlilin nədir?» deyər etiraz etdi. Pir, aləmi əvahdan bəhs etdi, və «Səhərin lampaya ehtiyacı yox» dedi.

Səhərin lampaya ehtiyacı yoxdur, (o) yanan lampada alçaq bir nur vardır Bütün aləm, günəş nurunun işıqlığıdır, (o halda) bu kiçik lampanın nə macalı var? Günəş, qapıdan və divardan (sızıb) parlayar, (o işıqla işıqlanan) zərrəyə şamın parlaqlığından nə fayda var?

«Ələst» xitabında «Bəla» cavabıyla bel bağlayan (divan dayanan) zərrə idi. Zərrə, günəşin nurundan öteri parlaq, həm də ona doğru qaçandır. Günəşin ipi cana bağlanana qədər bir vaxt tələbdən geri dayanmadı.

Havanı ayaq dibinə qoymaq üçün, ona görə fələk kimi havada dayanar. Bu küncdə onun başını ayaq quruluşun tərəfindən, günəş ilə onun kəmərinə əl uzatdı. Bu halda bəyənilmiş, başdan ayağa bütünü görünmüş olana qədər, O üzün bədəni və o üz görmüşdür.

Olacaqlar olmuş və görüləcəklər görülmüşdür.

O öz istədiyinə çatdı, kor da görə bilməyən adamdır.

2- Bir hüthüt quşu pis talehindən bayquş xarabasına düşmüş. Süleymandan bir vaid eşitmişdi, sonunda şiddətli əzaba düşdü. Bayquşlar gecə heç yatmırlar, daim ətrafda gəzirdilər. (Bütün gecə istirahət etdikdən sonra hüthüt quşu) səhər yeli əsincə, o xaraba yuvadan uc idi. Bayquş sürüsü arxasına düşcü, sonunda onu tutdular və yaxşıca əldən saldılar.

«Sən gecənin işıqlığında yatdın, (indi) qaranlıq gündə yola düşürsən.» Hüthüt quşu dedi ki:

«Bu əksinə oldu, işıqlıq nə vaxt tərsinə (qaranlıq) oldu?» Hər şey günəşin nuru ilə ortaya çıxar, qaranlıq gözünüzün zəifliyindən öteri nurdur. Nuru zəif olan bir göz, yarasa kimi gündüz kor olar. Ancaq o parlama mənə göz olar. Günəşin parlaması aləmi aydın edər. Mən günəşin camalını ıyan görürəm, bəyana heç ehtiyacım yox. Bütün bayquşlar birlikdə qız idilər, köpürdülər. Hər biri boş bir söz söylədi. İti gözlü hüthüt quşu çarəsiz qaldı. **Könül zövqüylə «məni öldürün» dedi.** Mənim zövqüm vəfatımdadır, mənim ölümüm tamamilə mənim həyatım. Bədən evi xarab olsa can zərrəsi günəşdə olar. Nur altı istiqamətdən müsbətincə zərrənin qaranlığı görünməz.

3- Bir aşiq, təlaşlı könüldən öteri, Haqq Təalanı yuxuda gördü. O dərddli (aşiq, Haqqın) ətəyini tutu (və dedi ki:)

«Səndən qeyri (tutacaq) əlim yox.»

Bu gözəl yuxudan oyanınca dərviş, öz ətəyinin möhkəmcə tutduğunu gördü.

(Ey talib) öz ətəyini əldən buraxma, başını boş şeylərin üfüqlərinin önünə qoyma. Canının mətlubu önündədir, (Tək) ona bax, ondan qeyrisini düşünmə. Fikrin uzaqlarda olduğu üçün, qeyrisiylə dost ola bilmirsən.

Bu beyt Sənanının “Hədiqaqatül-Həqiqə”sindəki bu beytə bənzər:

Vah ki bu gizli (sirr)dan çölə çıxdığında neçə dəfə «vah bizə» deməyin gərək. «Harada olsanız O sizinlə bərabərdir. Allah etdiklərinizi görməkdədir.»

4- Quruluşçu, qazancdan bir çömlek etdi, suyla doldurdu və suya qoydu. Qazancdan çömlek birdən birə istilik və istilikdən su oldu, suya döndü.

Məsələdə bütün aləm nədir:

Yoxluq dənizinin içində bir yoxluq. Hər şeyin qarşısında ardında yoxluq olar, onun yoxluğu və varlığı birlikdədir.

* İxtisarla verilmişdir.

5- Milləti və dini canlandıran Şeyxin (İbnül Ərəbi) sözü, mənim bu könülümü təskinlik vermədiyi üçün. Həqiqətən o sözü tamamilə gözəl gördüm. Ancaq bir növ qarışıqlığa sahib idi. Bu halın sirrini ustadımdan soruşdum, o da cavab verdi.

«Şeyxin səyi, nəzər (ilə) gördüyü şeyləri yazmağa istiqamətli idi. (Ancaq) qələmi kademine çat bilməyincə, tahrir ayağı bu səbəbdən titrədi. Bu (sualın) ondan (gələnlə) bir fitnə və kin (kinə) deyildi. Aynada (görünən) çirkin bir zənci idi.»

Mənim şeyxim və ustadım Əminüddin, həqiqətən sənə belə (gözəl) cavablar verərdi. Mən onun kimi başqa ustad görmədim. Təriflər onun pak ruhu üzərinə olsun.

6- Bir gün axmaq cahilin biri Xacə Məhəmməd Kucucanın önünə getdi. Dedi ki:

«Ey Xoca! Nə varsa mənim. Sözümlü doğru dinlə və qəbul et.» Xacə dedi ki:

«Günəş işıqlığına ağızlardan şahidlik istəmir. Günəşi nurunun özü özünə şahiddir. Sən də dinlə; kim verilmiş (öz malını hədiyyə deyər) götürmüşdür.»

O böyük (şəxsin) dərəcələri yüksək olsun, (belə) lətif, aydın, kafir cavab verdi. Onun bütün sözləri bu tərzdədir, inci saçan günəş və ay kimidir. Həqiqətən Kucucanın torpağı tamamilə könülün və ruhun mədənidir. Tövhid əri, parlaq günəş parçası olsa da «mən» deməz. Tövhid əhlinin sözü olmaz, çünki söz mən nişanı olmadan olmaz. Mən və O (demək) aynı şirk və təqliddir, tövhid əhlinə necə münasib olar. Nur və zülmət bir araya gəlməz. Şiddətli külək şamı söndürər.

Tövhid yolu (izah ediləcək deyil) gediləcək bir yoldur. Dənizin dibi bəhs ediləcək yerdirmi?

Razılıq, təvəkkül və təcrid olmadan necə tövhid iddiası edilə bilər?

Vəhdət sözü o zaman amiyənə sözlərdən olar, o (sözlər) də ancaq alçaqlıqdan çıxar.

7- Bir adam Şibliyə (bir şey) soruşmuş, çünki onu elm və görüş əhli görmüş.

«Arif kimdir?» deyər Ərəbcə lafızla (soruşmuş. Cavab olaraq o da)

«İndi burada olandır» dedi və getdi.

Yol ərinilə dayanma yeri nədir? Hər nəfəsində ölməyə bir doğum vardır. Bu həyata girov olmayan can, hər vaxt yenidən ölü və diri olar. Öz diriliyində olan adam ölmədi, məcbur etmə olmadan can (çıxıb) Haqqa yol almadı.

8- Baba Həsən bir cahili vəfat xəstəliyində zəif və huşsuz düşmüş gördü. Biçarəyə (bunu) dedi:

«Can ilk dəfə gediciyə, ona görə (belə) mütəəssir olmuşdur.» Can, canana gedər ki xilas olsun, yoxsa can da cana (necə) genişlik versin. Hər kim bir nəfəs yara məhrəm olmuş olsa (onun) canı bir nəfəsdə yüz dəfə çıxar. **Ağıllar Onu idrak edə bilmədikləri halda necə birlik və hululdan bəhs edər. Birlik və hululü şəxsən, (yalnız) Haqqa və məxluqa xas olmadan hər yerdə mümtəni bil.** Çünki, onlardan biri əgər olmazsa (yəni birlik və hulul olsa), varlıq və yoxluqdan biri olmaz. Əgər (bunlar) baqi olsa birlik hardadır? Çünki hər ikisi hələ öz yerindədir. **Haqq və batil bir-birinə qarışmaz; kölgə günəşdən qaçar. Suda günəşi sürəti görünür, ancaq o başqadır, bu başqa.**

9- Zəlin evinin iynə dəliyi kimi dar bir pəncərəsi vardı. Günəşin işıqlığı incə bir ip kimi (o dəlikdən) qaranlıq evinə girirdi. Miskin Zal o şüası görüncə ip zənn etdi yanına qaçdı. İpi yumaq edənə qədər, afedeki görüş boş sözdən başqa nədir. O şüa pəncərəylə birlikdə olduğu üçün, günəş kursunun mənbəyini müdrik idi. İşığın ucuna qədər getdi, sonra bir qışqırdı:

«Günəş evimizin içində.» Bir arif sənə dedi ki:

Ey Şəxsdən uzaq olan! Sən haradasan O harada?

Əfsus. Bütün bu zəminin yüz misli olan günəşin kursu, belə bir küncə (evə) necə girər. Mülk ocağı (külhan) və Mələkut gülşəni, Nasut küncü və Lahut taxtirəvanı. Dönən törpü çarxı özün olursan, ondan ipucunu özün itirirsən. Bu ipin ucunu həll etdiyin zaman, işi öz üzərinə uzadarsan.

10- Nərdi öyrənmək istəyən biri əbləhə dedi?

«Mənə nərd oynamağı öyrət»

«Mən onun üzərində çox səy sərf etmədim» dedi (əbləh).

«Ancaq, şahmat bilirəm və səndən üstünəm.»

«Səni bildim, sən heç bilmə» dedi.

«Nə bu yola girmisən nə də ona.» Sənin bilməmişliyinin bir dəfədir.

11- Höccətül-İslamdan nəql edirəm:

«Bu günlərdə ortaya çıxdı: Yaramaz kəslərdən, nə üsul nə də fəru elmindən xəbəri olmayan xəbis bir qrup Xudanın Zatı Cəlilinin sifətlərindən hər yerdə irəli geri danışır. Sonra Həllac və Bəyaziddən başı sonu naməlum söz nəql edirlər. Cütçülükdən (çalışmaqdan) şeytandan qaçar kimi qaçarlar, bu söyləşmə içində pəncələşərlər. Onlardan birini öldürmək, mənim məzhəbimə görə, on adamı diriltməkdən yaxşıdır.»

Sonra İmam Qəzali, din zəifliyi və fəna həllilikdən ötrəi kədərinə qışqırır. Dedi:

Gəlın dininizə sahib çıxın, o (fitnəni) aradan qaldırmaq üçün dərhal qaçışın. Bu söz yayılmadan əvvəl (bunu edin), sonra dinin baqiliyi qalmaz. Bu soysuz qövmü rədd edin, yoxsa əziz dini sülükl edərsiniz. O böyüyün nəqlindən (bizə) çatan şey bu əsrdə tamamilə aşkar oldu. Cahilin biri hiylə üçün bir iki fəsil əzbərləmiş; (bunu başqalarını) aldatma və bağ üçün etmiş. Hikmət məsələlərindən fəruatı və hikmət risalələrindən (bəzi

şeylər) oxumuş O (oxuduqlarıyla) zəhmətlə hakim olmuş, küfr və din yolunda iki parça olmuş. Onu yeri «müzəbzəbin» qrupdadır, «nə onlara» onun şanıdır. Onun şəkli hüsnadır; nə kişi nə qadıdır. Sərt üzlü avara kimi müxənnəsdir. **Toyuq, kiçik uşağın ovudur, yəni onun hiyləsi cahillər sürüsünədir.** Sonunda şöhrət və bidət üçün hikmətə qənaət etməz. Bəzən tövhiddən bir şeylər ələ keçsə də heyret və hirs ilə edər. **Bütün kəlam və nasları tərki etmiş, ömürü boyunca Füsusu bilənə qədər. Əhli Sünnədən şeytan(dan qaçar) kimi qaçar, daim şeytanla yoldaş olar.** Sonunda ilan zəhəriylə iki loxma yeyər. Cahilin dini sırf mənlilik gətirər. Hər səfərində şiddət göstərərək ağız edər, kimi zamanda səs çıxarar. Beytmış kimi deyilmiş axmaqlıqları yenə «səslərin ən çirkini» ilə oxucu. Onun mənası nədir dediyin zaman (verdiyi cavaba) dodaq və biği üzrə ağlamaq lazım. **«Arada yalpalayıp dayananlar (müzəbzəbin) nə bunlara nə də onlara (bağlanarlar).** Allahın çaşdırdığı kimsəyə bir yol tapa bilməzsən.» Hamısı cahil avamın bəyən-məsi, onu imandan soymuş. İnsanların avamıyla söhbət fəlakəti, Hannasın fəlakətindən pisdir, bil.

12- Təlbis istiqamətində ilk şübhə, İblisin yolunda ağıldan ortaya çıxdı. Qəzaya etiraz etdi əvvəldən, öz təəttinin sonunu öz bilmədi.

«Mən ondan xeyirliyəm, məni atəşdən yaratdın» inkar xəstəliyi ilə (özünü) şikəst etdi. İman həqiqətlərinə qarşı ağılın gözü, rənglərə qarşı doğuşdan korun gözü kimidir. Anlayış (hired) ağıl nuruyla görücüdür. İlki göz kimidir, ikincisi isə günəş işığı kimi.

Ağıl nəql ilə nədir, çox nur, nur ayəsindən murad bu ikisindən gəldi. **Nəql ana, ağıl ata kimidir.** Haqq din o (ikisinin) arasından ortaya çıxmışdır. Öz oyanıq olan adamın nızdindədir, ağılların sonrasındakı rəftarlardır. Anlayış (hired) nuru və parlaqlığı nəqlədən tapdı. **Ağıl nəqlsiz nədir?** Batil və yalan.

13- Nasir Xosrov də bu qövmdəndir. O, köhnə bidəti yeniləmişdir. Əslən filosof və mahiyyət etibarilə rafizidir. Bu iki (zümərə)deyil uzaq dayan, (bunlar) din düşmənləridir. Elm, hikmət və tövhiddən halı, təqlid üzərə mahza kafir olmuş. Onun cəhalətini (tək) fazıllar bilsələr də küfr və fişkıni bütün dünya bilər. Bütün elmlər, fəzilətlər və hünərlərin hər növündən (nəsisizdir, tək) şairlik xaric, o ayrı olar.

Şeirin özü nədir ki onunla öyünərlər ya da lovğalanarlar.

Şeir, (böyük) adamların aləmində uşaq oyunu olaraq bilinməkdədir. Mənim üçün -açıqdır ki- bu şeir, məni göydən yer üzünə gətirən bir bəhanədir. Doğulduğumuz (vaxt nə) fəna taleh(miş), ki bu zamana düşdük. Din elmini onunla məşhur edim deyə yüz təkəllüf və çətinliklə şeir söyləyəyəm. Bütün olaraq Nasirin fitnəsi bütün dünyada zahir oldu. Zülmət və küfrü hamısıyla yığdı, ona "Ruşəninamə" adını verdi. Cansıza hərəkət ətf edir, atəşpərəst sözünü Xuda kəlamı edir. Onun sözü çox daha səhvlidir. «Zərli sözlər» o tərzdədir. Onun fəsahtəti o yoldan gedər (təmtəraqılı sözlər söyləyə), sonunda cahil ona aldanar. Badam halvasına zəhər qatmış, öz sidiyini əlvən şərbəti deyə satmışdır. Üsul xətti hasil olmadığı üçün məqbul olmayan sözlərə inanar. (Halbukı) söyləyəni Əbu Əli (İbn Sina) belə olsa heç(bir söz) batini doğru edə bilməz. **Yenə, Aristonun söyləmiş olduğu batil nə vaxt haqq oldu?**

Əbu Əli də söyləsə haqq haqqdır, bir vəli də söyləsə batil batildir.

14- Şeyxülislamın işarə etdiyi kimi; (o) bu sirri belə açıqladı: Yaxşı yaxşıdır, pis pisdır, ancaq sən yaxşının yaxşılığına, pisain pisiyinə bax. Mütləq pislik və ya özünün kəsri-şəri yoxdur və olmaz. Sən hamısını yaxşı qəbul et. «Bir əyrilik görəcəksənmi» (ayəsini) oxuyursan (da idrak etmirsen). Toplan, nədir bu pərişanlıq? Xeyr və şər; biri varlıqdan digəri yoxluq dandır. Bu söz, qələmi (tədrisə söykənən) deyil, qədəmi (kəşfə söykənən) dir.

15- Baba Fərəc dedi ki: «Fənalıq yoxdur və sənin fəna gördüyün şey (əslində) yaxşıdır.» Axmağın biri canı qatil bir kafiri gördü, (sonra) onun xeyri haqqında Pirə sual verdi. (Baba Ferec belə) dedi:

«Onda (elə) iki xeyr gizlidir ki nəbi və vəli o (xeyrlərə) sahib deyil.»

«Onu öldürən din yolunda qazidir (savaba girər), yenə onun öldürdüyü seçmə bir şəhiddir.» (Onun) pak nəzəri Əlbəttə belə görər. Nazənin (adam) hər şeyi nazənin görər. Dərvişlər Əlbəttə belə görər. Onların söhbətindən (uzaq qalana) təəssüflər olsun. (İnsanların) yaxşılığını istəmək, (onlar haqqında) fəna düşünməklə olmaz. Ayıb axtarmaq dərvişliyə ziddir.

Ey əziz! Hakimdən pislik gəlməz. Onun etdiyi hər şey elə (yaxşı, hikmətli) gərək. Çox xeyrdənsə az şər yaxşıdır. Sən, tədbirdə çox xeyr var (deyə) bil.

16- Eşitmisən, Xacə Sainüddin (belə) dedi:

«Dində rəhbər olan (bir) adam (vardı): O, öz-özünə din yolunda gedir (kimsəyə qarışmır) və xalqa (mütləq) iradə(nin təcəlləyi cəhətin) deyil baxırdı. (Xacə), gözəl və kifayət qədər açıq bir söz söylədi. Allah onun təmiz sirrini takdis etsin. Haqq Təala bu iki məxrəcin sənə və mənə, elm və ədalət verə.

17- Xacə Abdurrəhim Təbrizi, nə gözəl demiş əgər çəkişməzsənsə. Dedi ki:

«Quranın ləfzi və insanın surəti, məsəldə iki yoldaş kimidirlər. Onun (Quranın) mənası və bunun (insanın) ruhu gizli olduğundan, (bu baxımdan) yenə cütdürlər. Hər ikisində həqiqətin özü sirr (gizli) olduğundan birdirlər, «fərq güdmərik» gəldi yenə. Ağıl, can, hiss və o (bədən?), bu dörd şey ilə insan bir divardan fərqli oldu. Bu dörd şeyin heyəti ictimaisi, onu Cabbarın xəlifəsi edər. Hər kimdə bu dörd şeydən bir dənəsi yoxsa o insan deyil bir divar nöqsanlısıdır. İnsanın hissi əgər ona sahib deyilsə, ağıllı (adamın) nəzdində cansız bir bədəndir.

Və o məlahət, nəzər əhlinin qatında, (bir) mənaya və məzhər surətlərinə malikdir. Digər mənəvi cəzb edilmiş nəsb o rəsul və nəbidən, vəli və həbibdəndir. O üç şey) və bu dörd, hamısı yeddi, insanların xeyirlisi (Hz. **Peyğəmbərin**) **şəxsi hamısının məsciddir**. (Hz. Peyğəmbər, bu) yeddinin hər birini aşkar və gizli etmişdir.

«**Mən ən məlih olanım**» (sözü) bu baxımdan deyildi. (Eyni şəkildə) **insanın müqabili Quranın mənasında yeddi batının vardır. Hər biri ona görə buna yaxın gəldi. «Səbuluması»nın sirri bu oldu.** Peyğəmbərimizin zahiri, Rəhmanın surəti(dir), mənası da «Onun əxlaqı Quran idi.» (sözündəki kimi) Yeddi yeddi daha on dördüdür, o addan ötəri Tahanı tapdı ki tam ayın on dördü (bədr) oldu. Sözüklə və mənə, can və bədən; biri digəri kimi muciz deyil və əsla ola bilməz.

18- Ulu Şeyx Əbun-Nəcib, bir salikə (zikir) təlqin etdiyi zaman, Onun yanına gözəlcə oturur, Xudanın adlarını (bir-bir) ona oxuyardı. Sonra, hansı ona təsir edir deyə tədbir üçün baxırdı. O adlardan biri onun mövqeyi olur, (o da) ona bunu davamlı zikir et deyirdi. O adda onun işi qalmayınca, yenə digərini eləcə oxuyurdu. Ona bir ad yenə yüz nümayişin tərəfindən, onun zikrini ona əmr edirdi. Sonunda bir qisimiylə və ya hamısıyla o mürid arzuyla muttasıf olurdu. Saliklərə belə nəzər (etmək) lazımdır, mürşidliyə də belə bir adam yaraşar. Bu əsrdə isə bu iş çox azdır. çəkin ey əzizim, çəkin! Ta ki qulyabanlara aldanmayasın, hər kəsi yol yoldaşı saymayasın.

Ağıllı adam, (iş) başdan düşünən, başqalarının halından ibrət götürən adamdır. Bu günlərdəki əbləhlərə bax, özünü şeyx etmiş, o xam kaltaban. Cümləsi işvə alıcı, hamısı din satıcısı, şərab və qədəhsiz coşmuş bütününü. İstər şeyxləri götür, istər müridləri (hamısı) elm hikmət və tövhidi inkar edər. Zülmət və nur; bu nə bixəbərləkdir! Cəhalət və vəlilik, bu nə miniklikdir.

Onlardan biri demiş: «La ilahə illəllah» da, (sonra) get bunun üzərinə qal, heç bir şey arama. (O) heç əxlaqını pozmamış və Azazildən işvələr yeməmiş. Özünü bilməyən isə yaxşılıqdan, yenə sirr aləmindən dəm vurmuş. İçdən qürur, şirk, qürur və mövqe (ehtirası daşımış), dil ilə «La ilahə illəllah» (demiş).

İt ilə mələk birlikdə oturmaz, hadəs ilə necə qıdəm sözü (hədis) edir?

Göz bəbəyi (insanı kamil) və çör-çöp (pozğun adam ha)! Tövhid nuru və fəna əxlaq (birlikdə, eləmi) haşa! Evi «la» süpürgələriylə doldurdun, (halbuki) onlardan bir dənəsi evi süpürməyə çatardı. Sarayın həyəti təmiz olmadığı üçün, süpürgə çör-çöpün də özüdür. **Aynanın üzü qara olduğu üçün, ağ rəng (aynada) qaraya döndü.**

Zikrin fəryada ehtiyacı yoxdur; şeytanın hiyləsi (Əlbəttə) o qışırmaqdadır. Beyinini səslə əzdirdi müddətə, (qulağına gələn) hər tınlamayı Haqqın xitabı saydı (halbuki o beyin narahatlığı idi).

Qorxuları bədəni zənn etdi, şeytanın özünü mələk sandı. Axmaq xəyallar və qorxular içində, gicəlmiş xəstə kimi yerində saydı. O pak aləmin zövqü xəyal isə (bu) nə gözəl səs, bu nə xoş tiryak! Haşa lilləh, agah adamdan (onu tənzip edərəm); belə bir surətdən Allaha sığınaram.

19- Bir adama verdiyi cavabda Şeyxülislam mənə incisini açdı. Ona (belə) dedi: **Heç Xudaya gəldiyi olarmı? dedi, Heç olmasa bizə olar da?** Xalqı gətirirlər və aparırlar, olan hər şeyi özlərindən bilirlər. Özbaşına gələn (şeyə) xudası deyərlər, Onun heç misli və bənzəri olmaz. **O öz gəldi, öz-özünə Xudadır. Bütün xəstəliklərdən uzaqdır. Biz Onunla (meydana) gəldik və bizim bizliyimiz Onun sayəsində ortadadır, O isə ortada deyil. Biz hamımız bütün bablarda Ondandır olduğumuz üçün, biz ortada necə (mövcud) olarıq, anla.**

20- Xacə imam ona sual soruşduğu zaman Ata Fərəc sözü tam söylədi:

«**Bu aləm muhdəsmi yoxsa qədimdirmi?** Bu ikisinin vəziyyəti səlim ürək indinde nədir?» Ata ona yəqin ilə baxaraq dürrü semindən daha gözəl bir nöqtə söylədi. Belə ki

«**Fərəc, gözünü açdığından bəri nəzəri bu aləm üzərinə düşməmişdir. (Mənə) könül və gözün bir dəfə olsun görmədiyini bir şeyin xüsusiyyətini niyə soruşursan?»**

Xacə, (Bahanın) işin əhli olduğunu şüura, öz elm taxtasını suya atdı. Haqqın nurundan heyran olan könülün nəzərinə aləmin hüdudları gəlməz. Nə zamana qədər bu dedi-qodu və bu heveskarlıqla (əylənəcəksən), cəhd göstər ki (sən də) bu mövqeyə çatasan.

21- Ağillı bir adam, çəməndə və lələdə oturmuş halda bir şəh damlası gördü. Aləmdə bulud yox idi, bu şəbnəm haradan ortaya çıxdı, dedi. Onun mərkəzi yer və göydür, onun bədəninin təbii meyli harayadır. Bir zaman bu söz ilə keçdi, günəşin işıqlığı dağa və çölə düşdü. O xalis adam, şəh damlasının birdən birə yuxarı yönəldiyini (buxarlaşmağa başladığını) gördü. Onun meylinin göyə doğru olduğunu gördü, onu hava qabilindən olduğunu bildi. Sən bu iki aləmin verəsini, əsla aşağı doğru qərar (tapmış) qəbul etməyəsen. Usta minici nəzəri qüvvət ilə ona görə şahlar kimi daim səfərdədir. Əməl və nəzərdən, şah və vəzir kimi, gah ov heyvanı ilə (arxasında) gah tədbir, gah tələdədir. Sənin yürüş atın zəmin üzərində qaçışın tərəfindən, ondan sənin ətəyinə necə toz çatar?

Asanlıqla mənzilə çatana qədər, ətək yol tozundan saçmırdı. Ona görə hər kəs işi asanlıqla axtarıb soruşmaz. Yene bilərsən ki sən olana qədər şamın atəşi və sənin üstünün Ancaq sənin o məlumatın faydası olmaz ki orada arta bilməz. Kamal kəsb etmə yeri bu aləmdir, öz nəfsinin cəhaləti, dəlalətin də özüdür.

22- Kiçik (bir uşaq) suyun üzərində öz əksinəni gördü, ondan qorxdı və «ata» deyə qışqırdı.

«**(Su) küpümüzün içinə bir uşaq gizlənmiş, onun qorxusuyla titrəyər oldum.**» Yaşlı ata dərhal qaçdı, axmaqlıqdan küpün içinə baxdı. Onda öz əksinin surətini gördü, ona belə dedi:

Ey yaşlı adam! Kimdən saxlanırsan;?»

Bu ağ saqqalınla sırğa girmisən, uşağı qorxudursan. Sənin qorxundan su içə bilmir. Sən buradaykən insanlar necə su ala bilər?

Heç olmazsa bunu ver və (bu) hökmə bax. Uşağın ağılı və adamın saqqalını gör. Cahillik işi də Əlbəttə belədir. Sən öz əksindən qorxursan. **Divanə it hansı suyun başına getdisə, suyun üstündə bir it görünüşü gördü. Su içə bilməməkdən susuz qalar, çünki qəsdən suyun üstünə baxar (suyu deyil əksinə görər). Nəfsi əmmarəyi gör ki tövhiddə (onu) sənin əlindən kimsə qurtara bilmədi. Lətif suyun üzərində köpüklər olduğundan görmürsən, məgər ki öz surətin. Öz nəfsindəki su təmiz olduğunda, əgər sən suda it görsən (o zaman) qorxu var. O baxışda bəyənilməyən, Xudanın rəhmətindən məhrum olan (əslində) sənəsen. Haqq kimi lütfüylə muradına çatdırsa, könüllərin həyatını onun mövqeyi, edər. Və kim Onun ətrafından tard edilsə könül qapısından mərdud olmuş deməkdir.**

23- Ulu Şeyx Saduddin Hamuyə, təkkin ilə bir yol üzərindən keçdi. Pirin yolunda bir su hovuzu vardı ki (ətrafını gəzmək mümkün deyildi) çarəsiz ondan keçiləcəkdi. Şeyxin mini idi, suyun üzərində meydana çıxan öz əksinəni görünce geri sıçradı. Şeyx belə dedi:

«Suyu dalğalandırın ki onun üzərindəki əksinə örtülsün.» Aydın su bulanıq oldu (beləcə) şeyxin atı zəhmətsizcə ondan keçdi. Ondan sonra, sağdan soldan səhabələrini (çağırır) işarə etdi ki

«Bu (hal) sizin yolunuzdur.»

«Sənin nəfsinin atı, itaətsiz (heyvan) kimidir. Əsla ha onun (yüzün)deyil işsiz olmayasın. (Nəfsin bir şeydən) qorxunca, (bil ki) o (öz) görünüşünü görməkdən ötürüdür. Özünü görməkdən (xilas olub) yatışın tərəfindən, zəruri olaraq sənin əmrinə xəbərdar et.»

Əgər bir sünnə(i etmək)dan öteri özünü görər (ürksə), get onun zidd idi mübah (bir şey) et (ki yatışsan). adətin halına gələn hər ibadət, nəfsinin qüvvətidir, o(nu) ibadət (deyə etsənsə də). Demək ki, istedad sahibinin müalicəsi, ziddlərin surətindən (istifadə etməkdən) başqa (bir şeylə) olmaz. «Sən xeyirlisən» ilə kilsədə olmaq, «Mən xeyirliyəm» ilə məsciddə olmaqdan yaxşıdır. Təklifin sirri, tacıq (acizliyi qəbul etmə) hökmüdür. (Bunu) bilən adam şikayət əhlidir. İnsanoğlu yük götürdü, fəzilətli şeylər, Tanrısı onun haqqında «çox zalım və cahildir» dedi. Onun lütfü əgər demədirsə «onlara verildi» Onu daşıyarlarsa əksinə «Onları daşdıq» Nə vaxt sona çatdın ey gümrah! «Allah tövbələri qəbul etdi»siz sən və sənin yükün. Onun yükünü yükləndi ancaq aciz qaldı. Öz acizliyinin lövhəsini oxudu. «Razılıq edən» süfrəsini hazırlayar, «Mən yaxınım»da (bunu) təkrarlayar. Sənə üzr ilə gələn bir masiyət, uçub gətirən bir taətdən daha yaxşıdır. İblisin qürurunu və Adəmin (əleyhis-salam) acizliyini gör. Bu iki (nümunə) bədən bir işi özün üçün seç. O, qürurdan öteri əbədi lənətlik, bu miskinlik (etirafın)dan öteri biricik seçmə. Bu sözün başını sonunu birlikdə (eyni) gətirdim: Taəti öz nəfsin üçün etmə. Sən səni daha böyük edəcək şeyi istəyərsən (halbuki), səni kiçildən şey, sənin üçün daha yaxşıdır. Könül əhli zaman zaman «Rəhmandan şeytana sığınaram» demişlər.

24- İzdihamlı bir camaatla birlikdə dağa gəzinti üçün getmişdim. Dağın yamacında daha yeni meydana gəlmiş bir yarıq vardı. Yamacın içində kiçik bir bəcək tapdım; təzə və yaşıl (otlardan) suya və yeməyə qanmış (bir halda). O yerdə

özünə bir mövqe etmiş, su və ot arasında bəslənmiş. Yamacın arasında heç bir şəkildə nə dəliklər nə də keçidlər tapa bilmədik. Xalq onun bu surətini görünəcə hamısı imanlarını təzələdilər. Bunun ruzisi hansı yoldan gəldi, bu tər ü təzə otu haradan tapdı? Azuqə can qüvvəti üçündür, o da Yaradıcının feillərindəndir. «Və onu ümid etmədiyi yerdən ruzi verirər. Kim Allaha güvənsə O, ona yetər. Allah, əmrini yerinə yetirəndir.» Haqqın hərəkətinə səbəb (ətf etmək Ona) yaraşmır. Çünki (Onun elmi) heç azalmaz və artmaz. (Onun hərəkətinə) səbəbsiz gör çünki (O daim) diridir. Toplan (özünə gəl), nə zamana qədər (belə qalacaqsan) ey dağılıq adam! **Yeməkdən ölənə gördük, amma achiqdan ölən nadirdir. VARLI DA OLSAN, DƏRVIŞ DƏ OLSAN ÖZ RUZİSİNDƏN BAŞQA-SINI YEYƏ BİLMƏZSƏN. SƏN (MALI-YEMƏYİ ƏSLİNDƏ) FİLAN (BAŞQASI) YESİN DEYƏ TOPLARSAN. AĞILLI ADAM BUNU AXMAQLIQDAN SAYAR.**

25- Nazənin Xatun bir gün belə dedi: «İnsanoğlu aciz və zebundur.» «Onun könülü və bədəni Haqqın iki barmağı (axtarsın)dadır. Sonra hesaba çəkilmiş olar ki müşkül olan budur. Bu son dərəcə acizlik və ıztırdır. Kimsə buna qoca deyə bilməz. Hamısı bizim şənimizdədir ayası acizlik. «Siz diləyə bilməzsiniz» son dərəcə acizlik deyil də nədir?» Çünki, Onun aciz buraxması təklifdən ötürüdür. Təklifin sirri isə lütf və təşrifdir. Acizlik, imkanın bəsləməsidir (xəzəzad). Onu məzhəri, insanın şəxsinin nəqsidir. Təklif elm və əməl işi olduğu üçün, insanoğlunun iki aləmdə yeri vardır. Onun bütün tekrimi bu acizlikdən ötürüdür.

SALİKLƏRİN SEYRİNİN SON SƏRHƏDİ ACİZLİK-DİR. GÖRDÜYÜN KİMİ ACİZLİK, İQTİDAR OLDU. Yenə görürsən ki cəbr qoca oldu. (Bu) «olmaq» deyil, yoxluq qapısını döyməkdir. Çoxalmaq tamamilə azalmaqdandır. İdrakdan acizlik idraktır dedi. Gördüyün adam və təmiz məz-

həbdir. Kamal əhlinin yolu belədir. Bundan qeyrisi küfr bidət və pozğunluqdur.

26- Təbiin dövründə bu ad vardı. Furu və ehkam elminin alimi Bu əsrin insanları keçib gedincə, insanların könülü yoldan çıxdı. Fitnə və ixtilaf ortaya çıxdı, din elmi fiqh elmindən ayrı oldu. **Dünyanın hiylələrini bir yerə topladılar ona fakihlik adını verdilər.** Yəhudilər və hıristiyanlar kimi təsnifdən öteri haqq dinin hökmlərini təhrif etmiş. Muciz ləfzi onunla qurtardılar, mənalarda qələm oynatdılar. Şənbə səhabələri (Yəhudilər) kimi tələ qurdular, ribaya saf alış-veriş dedilər.

Yüz otuz və iyirmi hesab etmiş. Xudanı alverlə aldat(maya cəhd et)mış. Hiylələrlə Xuda ilə döyüşür. Bəli «Hərb hiylədir» məsəldir. Gah kiçik sarıq satar ki belə bir hiylə çirkin olsun. Gah bir üzüyü qarşıya qoyar ki o dərvişin evini çşiyini (götürüb) aparsın. Bu səbəbdən onun ovu bu barmaq-dandır ki iş bu əldəndir biləsin deyə. Onun ölü bıçaqlı yarım qəpik edər, elə isə hesabda basıl yüz (qəpik) edər. Bəli bu Mövlamızın qəzasındandır. Nə edək, bu Mövlamızın bəlasıdır. O zaman ki o qəza sövq etməkdədir, qədər onun gücüylə geri dayanar, Mən belə qaçınılmaz qəza görmədim, ki hamısı yarım dirhəmə olmaz. Hiylə və tezvir etmiş özüylə doğru, yeni bunun özü qazanın sicil məmuru. Sicil, Siccin kitabından olduğu üçün, yüz min lənətə layiqdir.

Fətva sahibinə bax yenə, vəsvəsəçiyə (şeytan) təqva ləqəbini taxmış.

Murdar bir it kimi derununda ehtiras var, çöldən suyamı iki qulla gətir. Qürur, həsəd, xəsislik və ehtirasdan öz bədəni və canı üzərinə min düyün atmış. Digəri təfakkühtan könül kəsvətlərini, son dərəcə könül şəkavətindən öteri axtarar. Dəstəmaz üçün ona iyirmi batmağın su lazımdır, karatda başı balqabaq kimi olmuş. **Namaz qılma vaxtında şeytan kimi vəsvəsələrlə bir aləm açar. Yəni o təqva hüsurda (olmaq-dandır).**

Kor olan adam yolu görə bilməz. Beyni və qanı, hamısı əmrin süfrəsindəndir və çisenti ilə (özünü) torpağa sürüb təmizləməkdədir (tafir). Haramın müşahirlərindən(?) yığmış bir neçə dirhəmi tam bir xəsisliklə. Gecə gündüz aclıqdan ölmüş və o alçaqlar haram yeməmiş. Sonunda onu sərmayə etmiş. Əlbəttə sənə mübah qazanc, Əlbəttə sənə halal! Hamısı mülk və əsbab bağındalar. Onların fakihlərini xatırlama ki (bu aldatmanın)ərbabidirlər.

Fiqh, yol görmək və yola getməkdir, (doğrunu səhvi) qarışdırmaq və (elə) söz söyləmək deyil. Bir loxmaya razı olan adam, necə elm, iddia və and içər. Sələm (əqd barəsində) bir çox məsələlər izah edir, (ancaq) təvəkküldən bir şey bilmir.

**Səbir, şükr, razılıq və saf tövbə nədir?
Söhbət və ixlas nə demək?**

Cəhalətimdən öteri bu sözü söyləmirəm, çünki mən bu fiqhi yaxşı bilərəm. O elmdə oxumuşluğum və yazmışlığım var. Bu barədə tərifi gərək tox. Din elmini oxu və sünmə yolunu tut. (Bu) öyüdümü zaman qəbul etmiş. Fərzi, sünməsi və halalı, haramı bil. Xoca (ya da) imam deyilsənsə nə oldu (nə əldə etdin)?

(Bildiklərinlə) əməl etməyə cəhd göstər, elmi rəhbər et ki onun sayəsində təhqiq aləminə çatasın. Əgər Haqqdan qorxmursansa hər istədiyini et, (daha) nə soruşursan.

Öz başına bir minik yükü sarıq qoymuş, ucunu da sarmışdır. (Kitablardan) bir neçə fəslə əzbərləmiş, özünü zorla (kitab yüklü) minik etmişdir. (Bu) dönən çarx (fələk) qadın tərəfindən iş edər. Onun tərsinə (haqsız) əməli çoxdur. Bütün insanlardan onu seçər; bütün kişi minikləri din şeyxi edər. Ucub və qüruru çox olan adamın avamın qatında yaxınlığı çoxdur.

(Avamın) bütün meyli səfeh və axmağadır; onun rəhbəri daim şeytandır (gul).

Bir minik başlıya fakih ləqəbi verər, mülk aləmini bir gəmi edər.

Ağıllı bir adam ondan (fələkdən) hüzur tapmaz, o hər vaxt çirkinin üzünü bəzər. Əgər müvəhhid bir şikayət etsə bunu hekayət (qəsdilə) edər.

Kamaldan söz payı verirəm, sənin nə işin (var) ki mənə layiq deyil. Mənim vaxtım buna görə daim xoş keçər, çünki könülüm kasıblıq yolunda gedir. Önünə gələn hər şeyə razı oldu, nə qədər buyurar(sa) vaxtın (əmr) olar. Qənaət ilə iç xəzinə yüklənmiş, boş mövqe və maldan fariğ olmuş. Nə mədrəsə nə qazi nə natiq nə Xoca nə vaiz nə ədibdir. Mənim Zöhrəm (ulduzum) o mövqedən gedər ki könülüm şeyximin qoxusunu duyar. Bütün dostlarım böyük oldular, riyazətlə hamısı ulu (kəslər) oldular. Hər birinin (halının) şərhini verə bilməm. Xuda hər kəsə xeyr versin. İndi sözün düzümün çəkim, çünki sözün bəyanına sərhəd yoxdur. Hər kəsə yaxşı xasiyyət adət olsun, hər kəsin sonu səadət üzərə olsun.

HACI BƏKTAŞI VƏLİ
(1209 - 1271)

Hacı Bəktəşi Vəli 1209-cu ildə Rəzavi Xorasan əyalətinin Nişapur şəhərində anadan olub. Əslən türkmən olan Hacı Bəktəşi Vəlinin əsl adı Seyid Məhəmməd ibn Seyid İbrahim Atadır. Hacı Bəktəşi Vəlinin anası Xatəm Xatun, atası isə Seyyid İbrahim Sanidir və hər ikisi də Türk sovyundandır. Hacı Bektaş Vəlinin söhbətlərinə qatılıb ona bağlananlara təsəvvüfdəki üsula görə "Bəktəşi" deyilmişdir. Osmanlı dövründə böyük hörmətə layiq görülən Hacı Bəktəşi Vəli 1271-ci ildə Qırşəhərin Sulucaqarahöyük kəndində vəfat etmişdir.

Xorasanda Mələmətiliyinin qabaqda gələn nümayəndələrindən Yusuf Həmədaninin şagirdi Xoca Əhməd Yəsəvi tərəfindən qurulmuş olan Yəsəvilik təriqətinin Anadoludakı ən fəal tətbiq edicisi mövqeyində XIII əsr Anadolunun İslamlaşma dövründə əhəmiyyətli işlər görən «Xorasan övliyalı» olaraq xatırlanan şəxsiyyətlər arasına yazdıran, Qələndəri Heydəri şeyxi, böyük Türk mütəsəvvüfidir.

Loğman Parəndidən ilk təhsili almış və Xoca Əhməd Yəsəvinin (1103-1165) təlimini dərinlən öyrənmişdi. Ondan ötrü Yəsəvinin xəlifəsi olaraq qəbul edilməkdədir. Anadoluya gəldikdən sonra qısa zamanda tanınaraq qiymətli tələbələr yetişdirdi. Hacı Bəktəşi Vəli özünün də bağlı olduğu «Əxilik təşkilatı» ilə, Osmanlı Dövlətinin quruluş dövründə Anadoluda ictimai quruluşun inkişafında əhəmiyyətli təsiri olmuşdur.

Vəlayət-adası Hacı Bəktəşi Vəli adlı əsərində Hacı Bəktəşi Vəli, tez-tez Qırşəhiri ziyarət edər və əxilik təriqətinin qurucusu

Əxi Evrənlə (1171- 1261) etdiyi söhbətlərini müridlərinə izah edərdi.

Osmanlı Sultanları ilə xalq tərəfindən də sevildi və hörmət gördü. Osmanlı Ordusunda yeniçərilər Bəktəşilik qaydalarına görə yetişdirilirdi. Bu səbəblə Yeniçərilərə tarixdə Hacı Bəktəşi Vəli uşaqları da deyilərdi. Ocağın banisi Hacı Bəktəşi Vəli olaraq qəbul edilərdi. Səfərlərə gedərkən yanlarında daim Bəktəşi baba və ataları yoldaşlıq edərdilər. Bu gün Balkan yarımadasının hər bir tərəfinə Bəktəşiliyi yeniçərilər daşımışdır. Hacı Bəktəşi Vəlinin söhbətlərini qulaq asaraq onun təriqətinə bağlanlara isə «Bəktəşi» adı verildi.

Həyatının böyük bir qisimini Sulucakarahöyükdə (Hacıbektəş) keçirən Hacı Bəktəşi Vəli, ömürünü də burada tamamlamışdır və burada da dəfn olunmuşdur.

Hacı Bəktəşi Vəlinin əsərləri içərisində “Vəlayət-adası”, “Məqalət” (Farsca), “Kitabül-Fəvaid”, “Şərh-i Bismila”, “Şathiyyə”, “Məqaləti Qeybiyyə” və “Kəlimatı Ayniyyə” daha çox məşhurdur.

MƏQALƏT

BİRİNCİ HİSSƏ

Haqq Subhanəhu və Təala Adəmi dörd müxtəlif obyektə yaratdı, dörd bölüğe ayırdı. Dörd bölüğün də dörd müxtəlif ibadətləri, dörd müxtəlif arzuları və dörd müxtəlif halları vardır.

Bundan belə, insanın yaradıldığı bu dörd müxtəlif obyektin ilki torpaq, ikincisi su, üçüncüsü atəş və dördüncüsü yeldir.

Yaratdığı dörd bölük insana gəlincə:

Birinci bölük, abidlərdir; bunlar şəriət qövmüdür və əslən yel mənşəlidir. Yel (Hava), həm şəfa verici həm də qüvvətdir; bu səbəblə bunlar da gecə gündüz Haqqın ibadətindən ayrılmazlar. Yel əsməyincə əkinlər samanından ayrılmaz, bütün aləm qoxudan həlak olardı. Belə ki bu dünyada nə varsa; halal, haram, təmiz və murdar hamısı şəriət ilə məlum olar. Çünki şəriət qapısı ulu qapıdır. Necə ki Allah Cəllə Cəlalühu hər növ obyektin varlığını Quran içində yad etdi:

«Daş və ya Quru hər şey açıq-aşkar bu kitab içindədir.» (Quran VI/59)

Elə isə, əziz qardaşım: Allah Təalanın buyurduğunu səy göstərib tutmaq və çəkinin dediyindən çəkinmək gərək. Bunun üçün də insan olanlar özlərini ulu bilərlər və Haqq Təala Həzrətlərinin qadağanlarından çəkinərlər. İnşaallahı Təala, bu kimi insanların əməl və hallarının necə olduğunu Mərifət gəlib camı diri etdiyi yerdə (məhşər) xatırlayırıq.

Abidlərin ibadətləri: Namaz qılmaq, oruc tutmaq, zəkat vermək, Xacə getmək, səfərbərlik olunca qaza etmək, cənabəten qüsl edərək təmizlənmək və nəfsə aid arzuları istəməyib, dünyanı tərək edərək axirəti sevməkdir.

Bunlar avam (xalq) tayfasıdır və işi gücü bir-birlərini incitməkdir. Qürur, həsəd, paxıllıq, xəsislik və düşmənlik bunlarda hər vaxt görülər. Bunların tayfası az qala bu qədərdir.

İkinci böyük, zahidlərdir. Bunların əsli atəşdəndir və bunlar təriqət tayfasıdır. Bu səbəblə gecə gündüz yanmaları, özlərini yandırmaqları lazımdır. Hər kim, bu dünyada özünü yalvarsa, sabah axırətdə müxtəlif əzablardan xilas olacaq. Bunu yaxşı bilin ki bir dəfə yanan başqa yanmaz:

«(Qurana nəzirə yazmağı) əgər edə bilməsəniz ki, əsla edə bilməyəcəksiniz- o atəşdən çəkinin ki onun odunu insan və daşlardır.» (Kufanll/24)

HEKAYƏLƏR

Necə ki, İsa Peyğəmbər Əleyhissələm günlərdən bir gün gəzintiyə çıxıb gedərkən bir dağ dibinə çatdı; su tapdı və içdi. Lakin o su ağrı idi və o dağ davamlı yellənirdi. Bunun üçün İsa Əleyhissələm hal diliylə dağa soruşdu:

- Bu su, nə üçün ağrıdır və sən, davamlı nə üçün yellənərsən? O dağ, o zaman belə cavab verdi:

- Ya Ruhullah, belə bil ki, Musa Peyğəmbər Əleyhissələm zamanında bir igid gəzərkən birdən bura gəldi və bu ayəni oxudu:

«Özünü və uşaq-muşağımızı o atəşdən qoruyun ki onun odunu insan və daşlar olacaq.» (Quran LXVI/6)

Sonra (dağ), bu ayə Tövrat, İncil, Zəbur və Quranda vardırımı? dedi. O zaman İsa Əleyhissələm, İncil, Tövrat, Zəbur və Quranda bu ayə vardır deyə cavab verdi.

O zaman, dağ:

- Ya İsa, İncil sənin, Quran Məhəmməd Mustafanıdır. İndi, Ya Ruhullah! Sənin duan qəbul görər, dua et Calab Təala məni bu titrəməkdən qurtarsın, dedi. O zaman, İsa Əleyhissələm dua etdi və o saat içində o dağ titrəməkdən xilas oldu, acı suyu da şirin oldu. O zaman, o dağ belə dedi:

- Ya Ruhullah! Mənim içimdə bir pir vardır; də Məni israil zamanından qalmışdır. O, Məhəmmədi və ya ümmətini görməyi arzular. Lakin o igid;

«Yanacağı insanlar və daşlar olan və kafirlər üçün hazırlanan atəşdən özünüzü qoruyun»

Yuxarıdakı ayəni oxuyunca, bu pir o zamandan bəri gecə gündüz şəkəklər idi. Bu acı su onun göz yaşığıdır. Bu pirin göz yaşığı, başqa bir çox suya da qarış idi, hamısını acı etdi. İndi, Allaha şükür, sənin duanın bərəkətiylə ağlaması sona çatdı və acı sular da şirin oldu.

İsa Əleyhissələm bu heybətini görəncə ibrətdə qaldı. Dünyada, bir çanağı, bir əsası və bir iynəsi vardı; onları da ələ buraxdı.

Bundan ötrə, əzizim! Bu, dünyalıq yığanlar müxtəlif əzablardan necə xilas olacaqlar? Necə ki, Rəsul Həzrəti Əleyhissələm buyurmuşdur,

«Bu dünya, bir dərin dənizdir; İnsanların çoxu onun içində boğulmuşlar.

Zahidlərin ibadətləri; gecə gündüz Allahı zikir etmək, bismillahirrahmanirrahimi hər işdə yad etmək, qorxu və ümid içində olmaq və arzuları dünyada axirət üçün faydalı işlər etməkdir. Halları da elmi lədən (qeyb elmini) anlamaqdandır və öz məlumatlarından məmnun qalmışlar. Haradan gəlib hara getdiklərini bilməzlər. Çünki, bunlara hidayət qapısı açılmadı. Çatdıqları hər mərtəbəyə öz qeyrətləri ilə gəlmişlər. Bunların bölüyü də dərhal bu qədərdir.

Üçüncü böyük, ariflərdir. Bunların əsli sudandır və bunlar məritət tayfasıdır. Su, həm özü təmizdir həm də təmizləyicidir. Bu səbəblə arif də həm təmiz olmalı həm də təmizləyici.

Sual:

Ariflər qatında hər sözün üç üzü önü və bir arxası vardır. Məna əhli qatında isə (hər sözün) yetmiş iki üzü və bir ardı vardır. Arif olandan qeyriləri, cahillər bilmədiklərindən sözün

ardını söylərlərdə özlərini atəşə təyin edərlər. Lakin, ariflər hər sözün düzünü söyləyərlər və atəşdən xilas olurlar.

İndi, su təmizdir sonra, təmiz su hər hansı bir qaba girsə o qab suya dönər su (kimi təmizlənər). Eyni zamanda özündən başqa şey qalmaz (yığılmaz) və rəngi də müəyyən olar. Çıkanı çölə buraxar (mikrobu təmizləyər).

Ariflərin arılığı zahirdir; təkrar əslinə çatar, yığılar. Ariflər qatında şirk murdardır onu içlərində buraxmaz, çölə təyin edərlər. Özləri arıdarlar və başqalarının da arıdarlar.

Elə isə, belə bilmək lazımdır ki özünü arıtmayan başqalarını da arıtmaz (arıda bilməz).

Şəriət qatında paltar və bədənə çirkab bulaşsa, suyla yuyunca təmizlənər. Su, həm paltarı, həm bədəni təmizlər, cənabəti aradan qaldırır və dəstəməz rəva olar. Lakin, ariflər qatında suyla nə paltar nə bədəni təmizlənər nə də cənabət aradan qaldırılıb dəstəməz rəva olar. Çünki, yuyucu təmizlənməyincə, yumaqlıq ilə yuyunan şey təmizlənməz. İndi, insan gərək ki suya; su, gərək ki dəstəməz; dəstəməz, gərək ki namaza; namaz, gərək ki Allah Təalaya yarasan Necə ki, Haqq Subhanəhu və Təala buyurur:

«Dəymə dil məni anlamağa, dəymə bədəni mənə ibadət etməyə, dəymə ibadət mənim mərifətimə bilməyə, yaramaz.»

Bundan ötəri, əzizim! Yaxşı düşünmək lazımdır ki adamda yaramaz hərəkət olmasın. Adam hər vaxt təmiz olmalıdır, insanın murdar olmasına səbəb içində şeytan hərəkətinin olmasıdır.

Əgər inanmazsansa bir qaba içki qoy və ağzını bağla və dənizə burax. O qabın xaricini on il yu. Qabın içindəki içki əvvəlki köhnə içkidir və murdardır (yenə murdardır).

Bir başqa məna (nümunə) də budur:

Bir quyuya bir damla içki damlasa, o quyunun sununu bir dəfə boşaltsalar, çölə töksələr, o suyun töküldüyü yerdə ot bitsə də o otu qoyun yesə; təqva əhli fikircə o qoyunun əti haramdır. Bunun üçündür ki, içkinin haramlığı və murdarlığı şeytan Muindəndir. Necə ki, Haqq Təala buyurur:

«İçki, qumar, bütlər və fal oxları şeytanın işləri cümləsindən olan fənalıqlardır; onlardan qaçın ki fəlahə çatasınız.» (Quran V/90)

İndi, əzizim! Bir damla içki, bir quyuya damladığı üçün təqva əhli fikircə o quyunun sununu həmişə arıtmaq gərəkmiş. O suyun töküldüyü yerdə bitən otu bir qoyun otladığı üçün əti haram oldu. Səbəb, içində şeytan hərəkəti olmasıdır.

Vay sənə ki, içində; qürur və həsəd, qısqanclıq, xəsislik, düşmənlilik, tamah, hirs, qeybət, qəhqəhə, (qalmaqal) və məsxərəlik ilə bunlar kimi daha nə qədər şeytan hərəkəti varsa, suyla yuyunub necə təmizlənəcəksən?

Elə isə həqiqətən bil ki, təmizlənmə bilməzsən.

Bundan ötəri, bəhs etdiyimiz, bu səkkiz müxtəlif obyektin biri bir adamda olsa, onun bütün taət və ibadəti ilə əməlləri heç olar. Vay əgər səkkiz müxtəlif də bir adamda olsa o adamın halı nə olar?

«Etdikdən hər işi ələ alar, onu toz tüstü edərik.» (Quran XXV/23)

İndi, biz, dedik ki «mütləq şeytan o kimsədir və şeytanın şeytanlığı da tam bu səkkiz müxtəlif obyektlədir.»

Əzizim! Ariflərin əsli sudandır və içlərində murdar şey olmaz. Suyun əsli də yaşıl cövhərdəndir və o cövhərin əsli də Allanın öz qüdrətindəndir. Bunun üçün Allah Tebaareke və Təala ariflərini sevir. Çünki ariflərin əsli Allahdandır; əsllinin əslini sevməsi çəşilacaq bir şey deyil.

İnşallah, ariflərin elmini insanın özünü bildiyi yerdə yad edəcəyik.

İndi, belə bilmək lazımdır ki, ariflərin ibadəti dünya və axirəti tərk etmək; himmət nəzəriylə vələyət gözləmək və Allah Təalaya çatmaq arzusudur. Ariflərin halları isə bütün varlığa uyğunlaşma göstərmək və fəna düşüncəyə qapılmamaqdır.

Bunların tayfası da dərhal bu qədərdir.

Dördüncü taifə muhiblərdir. Bunlar həqiqət taifəsidir və bunların əsli torpaqdandır. Torpaq təslimiyyət və razılığı təmsil

edər. Buna görə mühib də təslimiyyət və razılıq içində olmalıdır. Necə ki, Rəsulullah (Ə.S.) Həzrətləri belə buyurur:

«Hər Obyekt təkrar əslinə döner.»

İndi, mühib, ərəfə belə soruşar:

- Ya arif! Allah Təbarəkə və Təala Quranda belə buyurur:

«Sizi yerdən yaratdıq, oraya çevirəcəyik və başqa bir səfər yenə oradan çıxaracağıq.» (Quran XX/55)

O halda indi, torpaq torpağa, su suya, yel yelə, atəş atəşə döner; sən nəylə Həzrətə (Allaha) çatarsan? «Mən əvvəl kimsəm, yenə oyam» deyərsən.

Arif, cavab verir: «Bu söz doğrudur və ixtilaf yoxdur. Amma, mənim üç dostum vardır. Nə vaxt ki mən Ölərəm biri evdə, biri yolda qalar; biri isə mənimlə birlikdə gəlir: Evdə qalan məlimdir, yolda qalan qohumlarım və ailəmdir, mənimlə birlikdə gələn isə yaxşıqlarım və əməllərimdir.

Elə isə, əgər fəna əxlaqım və fəna əməlim varsa, bil ki bu, əsli əslinə döndüyü və bənzədiyi üçündür.

Arif də muhibbə soruşar:

-Ya mühib! Əsldə ata yoxsa anamı əhəmiyyətli-dir?

- Çoxu belə söyləyər: Ana əsldir, ata kökdür. Amma bizim qatımızda ata əsldir; ana kökdür. Çünki, əsl, toxumdur ki, yerə əkilincə kök olar, deyə mühib cavab verir.

Mühiblərin ibadəti, Allaha yalvarma (minacət), seyr və müşahidədir. Arzularına çatmaq, Allah Təalanı tapmaq, özlərini itirmək, canları muradlarına çatmaq və halları birləşdirib bir olmaqdır.

Bunların tayfası da dərhal bu qədərdir.

Mühiblərin üç yerdə qazancı vardır:

Birinci, Allah əsərini seyr etmə,

İkinci, Çalabına minacət etmə (yalvarma),

Üçüncüsü, Allah eşqinə müşahidəyə oturma.

Əgər, mühiblərə, Allahu Təalanı necə bildin yığsa, onlar belə cavab verərlər:

-Allahu Təalanı özümüzdən, özümüzü də Allahu Təaladan tanış. Sözümlərin dəlili, Həzrəti Əleyhissələmin buyurduğu bu hədisdir:

«Hər kim özünü bilsə, şübhəsiz Rəbbini də bilər.» (Hədis)

Mühiblərin sözlərinin həqiqəti insanın öz içindədir, başqa yerdə axtaran necə tapacaq? Bu səbəblə bir insan özünü bilməyincə Allahı necə biləcək və görəcək? Necə ki Allah Təala buyurur:

«Biz isə, ona, elm və qüdrətimizlə sizdən daha yaxın; lakin siz (edilməkdə olan işləri) görmürsünüz.» (Quran LVI/85)

Bir ayədə də belə buyurur: «...və biz ona şah damarından daha yaxın.» (Quran L/16) ayəsinin sonu, Əhdlərin, zahidlərin və ariflərin ibadət, arzu və halları bir-biri qatında deyil; taqət mühiblərin qatında keçər. Çünki, abidlər, zahidlər və ariflər dava (zahirehli) mühiblər isə məna (batinin əhli) tayfasıdır.

İndi, əzizim! Mühiblərin şərh (izahı) çoxdur. Lakin, ağılın çatmasına, könülün yönəlməsinə və surət döyməyə (insanları xəbərdar etməyə) bu qədər söz yetər ki onları da yad etdik. Başqa kim var, Allah bilər vallahu ələmi bis-savab (Doğrunu ən yaxşı Allah bilər).

İKİNCİ HİSSƏ

Bu hissə mərifətin əslini bəyan edir.

O, ələmin qütbü deyər ki:

Qul, Allahu Təalaya qırx mövqedə çatar, dost olar. O qırx mövqenin onu şəriət; onu, təriqət; onu, mərifət; onu da həqiqət içindədir.

Şəriətin ilk mövqeyi iman gətirməkdir:

İmanın şərti altıdır: Allaha, mələklərinə, kitablarına, peyğəmbərlərinə, axirət gününə, qədərə, xeyr və şərin Allahdan olduğuna inanmaqdır.

Amma hansı insan ki imanın bədən üzrə olduğunu söyləsə səhv edər.

İmanın can üzrə olduğunu söyləsə də səhvdir.

Belə bilmək lazımdır ki ariflər qatında iman ağıl üzrədir. Lakin hər kəs tərəfindən bilinən: İmanın dil və könül üzrə olduğudur. Kim Allahu Təalaa könlüdən şahidlik etməzsə, mütləq kafirdir.

«... və onlar dəvə, iynə dəliyiindən geçincəyə qədər cənnətə girə bilməyəcəklər.» (Quran IV/48 və 116)

Kənar tərəfdən diliylə şahidlik edib də könlü ilə inanmazsa münafıqdır. Cəhənnəmin ən alt təbəqəsində olar:

«Şübhəsiz ki münafıqlar cəhənnəmin ən alt təbəqəsində olacaqlar.» (Quran IV/145)

İbadətə gəlincə: əməl imandan ayrıdır və iman ibadətdir. Dəymə ibadət, imana çatmaz; küfr də günahdır amma dəymə günah küfrə çatmaz: Necə ki Allah belə buyurar:

«Şübhəsiz ki Allah özünə orta qoşulmasını götürməz; bunun xaricindəki günahları dilədiyi kimsəyə bağışlayar.» (Quran IV/48 və 116)

Bu iki söz də kəslərə dostdur:

«Xatırla ki, bir zaman Rəbbin Adəm oğullarının bellərindən (gələcək) nəsilərini çıxardıb onların özlərinə (bir-birinə) şahid tutaraq: “Mən sizin Rəbbiniz deyiləmmi?” buyurdu....» (Quran VII/172)

Əlbəttə iman budur,

Lakin bizim sözüümüz budur ki: Rəhmanın və şeytanın əsli nədir? Bunu bilmək gərəkdir. İndi bu da bilinməlidir ki Rəhmanın əsli iman, şeytanın əsli isə şübhədir. Lakin imana şübhə qatmaq gücdür. Çünki iman ağıl üzrədir; ağıl sultandır və bədən içində imanın naibidir. Sultan gedərsə naib necə dayana bilər?

Məsələn:

İman bir xəzinədir; Allahın lənətlədiyi İblis, bir oğrudur. Ağıl xəzinədir. O halda xəzinədar gedərsə, oğru xəzinəni nə edər?

Bir sözə görə də iman, qoyun; ağıl çoban və İblis qurddur. Çoban gedərsə qurd, qoyunu nə edər?

Bir sözə görə də iman süd; ağıl gözətçi, İblis itələtdir. Üçü də bir evdədir. Gözətçi evdən gedib də süd gözətçisiz qalsa, itələ südü nə edər?

İndi, ey biçarə miskin! İman sənənin içində başıboşdur.

İndi, Allahu Təalaa inanmaq, buyruğunu tutmaq, çəkinin dediyindən çəkinmək, imandır. Allah Təbarəkə və Təalanın buyurduğunu tutmayıb çəkin dediyindən çəkinməmək Allaha inanmamaqdır.

Allahın mələklərinə inanmaq, imandır.

İndi, əzizimi Hər bir adamı üç yüz altmış mələk qoruyar. Bu qədər mələklər arasında ədəbsizlik edərsən də sən, sənənin kimi adam yanında ədəbsizlik etməzsən. Hanı harada mələklərə inanmış olduğun?

Allahın Quranına və digər kitablarına inanmaq da imandır. İndi üçün; qürur, həsəd, xəsislik, tamah, hirs, qeybət, qəhqəhə, qalmaqal və məsxərəliklərlə doludur. İndi, əzizim! Hansı kitabda bunlardan birinin iman əhlinin içində olacağı buyurular? Harada qaldı; (Allahın) kitablarına və təbliğlərinə inandığın?

Allah dostlarına İnanmaq da imandır. Çünki Allah dostları miskinliyi (fakrı) qəbul etdilər. İkiliyi, kəsrəti buraxıb vəhdət yoluna girdilər.

Allah dostları bir gün tox, iki gün aç gəzərlər.

Necə ki Həzrəti Rəsul (Ə.S) buyurmuşdur:

«Mən də bir gün tox, iki gün aç dayanaram». (Tirmizi, Zühd/35)

Lakin Allahu Təalaa bunların səhlərini tükədən edə keçirdi və geri üzlərinə vurdu. Sən bu qədər füzuli işlər edərsən; yüzünə vurmazmı deyərsən. Səndən qorxar və ya utanarmı

sanarsan. Allah dostlarına (peyğəmbərlərə) inandığın harada qaldı?

Ey möminlər! Qiyamətə inanmaq, belə sizin kimi inanmaq deyil. Çünki siz haram və halal hər nə tapsanız geyinər, bəzənər; haqsız yerə nemətlər yeyib bəslənərsiniz. Əlbəttə bu inanmaqdırmı ki siz inanmış olacaqsınız.

İndi, ey möminlər! Əgər özünüzü bildinizsə, bu qapı ümid qapısıdır; sizlərə rəhmət edər. Əgər özünüzü bilmədinizsə, bu qapı ümitsizlik qapısıdır; sizlərə hirslilik və ölkə verir. Çünki o uca Padşah belə deyər:

Mən o Padşahım ki milyonlarla insanı qapımda tələb edici olaraq istəyəyəm. Qapımda Ömür boyunca pərdə pərdə şəbəkələrlər də əgər inancları və istəkləri riyalı olsa sonunda pərişan olurlar.

Hər nə kim var, ixlasla iman gətirmək məcburiyyətidir.

Bunların hamısı tam imandır. Qorxusuz getmək imana şübhədir, Elə isə əzizim! Mərifətin əslini bu qədər xülasə etdik; çünki, gerçək canlara xülasə (qısa) söz yetər.

ÜÇÜNCÜ HİSSƏ

Bu hissə şəriətin mövqelərini bəyan edər. Şəriətin birinci mövqeyi, iman gətirməkdir: Quranda belə hitab edilir:

«Ey iman edənlər» (Quran V/9)

İkinci mövqə, elm öyrənməkdir; «Rəbbə Qul olunuq.» (Quran III/79) Üçüncü mövqə; namaz qılmaq, zəkat vermək, oruc tutmaq, gücü çatana Həccə getmək, səfərbərlik olunca qaçmayıb düşməyə qarşı gəlmək və cənabətdən təmizlənməkdir. (Necə ki, Quranda və hədisdə bu xüsuslarda belə buyrulur; «... Namazı qılın və zəkati verin»

(Quran II/43) «Ramazan ayında oruc tutun» (Hədis)

«Allah üçün Kəbəni həcc etmək, oraya getməyə gücü çatan insanlar üzərinə fərzdür.» (Quran III/97)

«Ümumi bir səfər olduğu zaman cihad etmək» «(Bədənin) bütünü qülsüz halından yuyub təmizləmək.»

Dördüncü mövqə, halal qazanmaq və faizi haram bilməkdir: «Allah alveri halal faizi haram etdi.» (Bəqərə II/275)

Beşinci mövqə, nikah qıymaqdır:

«Qadınlardan sizin üçün yaxşı və uyğun olanlarını evləndirin.» (IV/20)

Altıncı mövqə, heyz zamanı cinsi münasibəti haram bilməkdir:

«Heyz zamanında qadınlardan əl çəkin, təmizlənmələrinə qədər onlara yaxınlaşmayın.» (II/222)

Yeddinci mövqə, sünnə və camaat (əhli sünnə vəl-camaat) əhlindən olmaqdır:

«Camaatla qılınan namaz, tək başına qılınan namazdan iyirmi yeddi dəfə daha fəzilətli olar.» (Hədis)

Səkkizinci mövqə, şəfqətdir:

«Allahın tövhid əhdini qəbul etdikdən sonra onu pozanlar və Allahın birləşdirilməsini əmr etdiyi şeyləri (qohumluq əlaqələrini) qıranlar, yer üzündə fitnə-fəsad törədənlər isə lənətə düçar olacaqlar. Onları pis yurd (Cəhənnəm, o biri dünyanın pislilikləri) gözləyir. » (Quran XIII/25) Həzrəti Rəsul (Ə.S.) buyurmuşdur: «Şəfqət imandandır.»

Doqquzuncu mövqə, təmiz yemək və təmiz geyinməkdir: «Sizə bəxş etdiyimiz nemətlərin ruzilərin yaxşılarından yeyin.» (Quran II/172, XX/81)

«Və paltarı da təmizlə» (Quran LXXIV/4)

Onuncu mövqə, əmri bil-məruf və nəhyiəzil-münkər, yəni yaxşılığı əmr edib yaramaz işlərdən çəkindirməkdir:

«İçərinizdə (insanları) yaxşılığa çağırın, xeyirli işlər görməyi əmr edən və pis əməlləri qadağan edən bir camaat olsun!» (Quran III/104, XI/71)

Bəyan olunan bu qədər ayənin hamısı iman əhli üçün gəlmişdir. Baqisi məlumdur.

DÖRDÜNCÜ HİSSƏ

Bu hissə təriqət mövqelərini bəyan edir. İndi, əzizim! Bil ki təriqətin ilk mövqeyi pirdən əl götürüb tövbə etməkdir:

«Allahın ipinə möhkəmcə sarılın.» (Quran III/103)

«... Çox səmimi bir dönüşlə Allaha tövbə edin.» (Quran LXVI/8)

Qul fəna halından dönüncə tövbə verən Allahın özüdür: «(Onların bu peşmanlıqları üzərinə) tövbə etmələri üçün Allah onlara təvəccöh buyurdu.» (Quran IX/118)

İndi, ey möminlər! Elə tövbə etmək gərək ki onda tərəddüd və şübhə olmasın. Yenə tövbəni elə etmək gərək ki fayda gətirsin. Çünki tövbə etmək peşmanlıqdır. Peşmanlığın əsası budur ki yetmiş illik günah bir üzrə dəyişilər. İndi, təvəkküllə üzrə əhəmiyyət verin ki səhvləriniz az, üzünüz ağ (təzə) olsun.

İndi, ey möminlər! Hər vaxt üzr istəmək sizdən; qəbul etmək Allahdandır:

«Allaha təvəkkül edən kimsəyə, Allah yetər.» (Quran LXV/3)

Şükr etmək sizdən; nemətlərinizi artırmaq Allahdandır: «... Şükr etsəniz şübhəsiz artıraram, amma nankorluq etsəniz, bilin əzabım çox çətindir.» (Quran XIV/7)

Səbr etmək sizdən, hesabsız savab vermək Allahdandır: «Səbr edənlərə əcrləri həddsiz-hesabsız ödənəcək,» (Quran XIV/3)

«İbadət etmək və şahidlik gətirmək sizdən, cənnət içində köşklərinizi yüksəltmək Allahdandır: Yaxşılığın qarşılığı, ancaq yaxşılıqdır.» (Quran LV/60)

Yetmiş illik günah üçün üzr istəmək sizdən, qəbul etmək Allahdandır: «Və o, tövbəni qullarından qəbul edəndir.» (Quran XLII/25)

O, Kərəm sahibi Padşah deyər ki;

«Ey qullarım! Adəm (Ə.S) bir dəfə əmri dinləmədi; iki yüz il ağladı. Hər vaxt bunu oxuyardı:

«... Ey Rəbbimiz! Biz nəfslərimizə zülmətdik. Əgər bizə bağışlamaz və mərhəmət buyurmazsansa biz hüsrana uğrayanlardan olarıq.» (Quran XXII/78)

Bu qədər göz yaş tökdü; ondan günahımı bağışladım. O halda sizlər də yetmiş illik günaha bir dəfə Üzr istəyin; əfv edim. Çünki əfv etmək bəndəndir.

Əgər, üsyankarlardan bir günahkarı mühakimə etmədən (cəzalandırmadan) buraxsam, rəhmətim ortaya çıxmaz idi, deyər. «... nə yaxşı mövla və nə yaxşı köməkçi.» (Quran XXII/78)

Dünyada bir obyekt əskik yaratsaydım, qədr sifətim tamam olmazdı, deyər:

«Biz nə yaxşı qüdrət sahibiyik.» (Quran LXXVII/23)

Cənnətdə də bir obyekt əskik olsaydı, cənnətim tamam olmazdı, deyər:

«... Bura dünyanın nə gözəl bir qarşılığıdır.» (Quran XII/24)

Nuh peyğəmbərin (Ə.S) bir duası, qəbul edilmiş olmayaydı, bütün dualar qəbul olmazdı, deyər:

«And olsun ki Nuh bizə səsələnmişdi də duasına nə gözəl razılıq etmişdik.» (Quran XXXII/75)

Təriqətin ikinci mövqeyi mürid olmaqdır:

«... bilmirsinizsə zikr əhlinə (bilənlərə, əhli kitaba) sualın.» (Quran XV/43)

Bundan ötəri mürid üç növdür:

İlki, mütləq müriddir.

İkincisi, məcazi müriddir.

Üçüncüsü, mürtəd (dönmə) müriddir.

Mütləq mürid odur ki hər cür halda şeyxinə nə üçün deyib dəlil gətirməz.

Məcazi mürid odur ki zahirdə şeyxinin istədiyi kimi, batində öz istədiyi kimi olar.

Mürtəd mürid odur ki şeyxinin bir halını görəncə dərhal üz çevirər.

Təriqətin üçüncü mövqeyi, saç kəsmək (taraş olmaq) və paltar dəyişdirməkdir.

«... başlarınızı taraş etmiş və ya saçlarınızı qısaltmış olaraq, qorxmadan Məscidi Harama girəcəksiniz.»

(Quran XLVIII/27)

«insanlar paltarlarıdır (onlarla tanınarlar)»

Təriqətin, dördüncü mövqeyi, nəfs döyüşündə (mücahədə etmək) yetkinləşməkdir; bişməkdir.

«(Elə isə) o atəşdən çəkinin ki onun odunu insan və daşlardır, kafirlər üçün hazırlanmışdır.» (Quran II/24)

Beşinci mövqe, xidmət etməkdir. Necə ki, Həzrəti Peyğəmbər (Ə.S) buyurur:

«Xidmət edən kimsə xidmət görər»

Altıncı mövqe, havi yəni qorxudur:

«(O halda) dərhal Allaha qaçın (küfr və inkarı buraxıb imana gəlin).» (Quran LI/50)

Yeddinci mövqe, ümid etməkdir: «... Allahın rəhmətindən ümidinizi kəsməyin.» (Qur, an XXXIX/53)

Səkkizinci mövqe; xirqə, zənbil, qayçı, səccadə, subha (yüz dənəli təsbəh), ibrat (iynə) və əsadır. Bunlar, əzizdir; əzizlərə verərlər:

«Şübhəsiz ki Allah, əmrini yerinə yetirəndir. Allah hər şey üçün bir ölçü (və müəyyən bir zaman) təyin etmişdir.» (Quran LXV/3)

Doqquzuncu mövqe; sahibi-mövqe (mövqe sahibi), sahib-cəmiyyət (camaat sahibi), sahib nəsihət (nəsihət sahibi) və sahib-söhbət (söhbət sahibi) olmaqdır:

«... Allah onları, onlarda Allahı sevərlər.» (Quran V/54)

Onuncu mövqe; eşq, şövq, selə və kasıblıqdır: «(Ya Rəbbi!) mənə müsəlman olaraq ölmək nəsib et, mənə saleh qulların arasına qat.» (Quran XII/101)

«Möhtaclıq mənim mədarı iftarım və qiyamət günündə mən onunla öyünəcəyəm.» (Hədis)

Bu mövqeyi candır. Can cana qovuşsa (Allaha çatsa); sevinmək, oynamaq, zövq və şövqlə hərəkət etmək, çəşilacaq şey deyil. O hərəkət Yaradanın dostluğu üçündür, halaldır. Çünki ilahi nəsibdir. Hər kimə nəsib olsa, bunu ifadə etməlidir, vallahu aləm (Allah daha yaxşı bilər).

BEŞİNCİ HİSSƏ

Bu hissə mərifətin mövqələrini bəyan edər.

İndi, əzizim! Mərifətin birinci mövqeyi ədəb, ikinci mövqeyi qorxu, üçüncü mövqeyi pərhişkarlıq, dördüncü mövqeyi səbir və qənaət, beşinci mövqeyi utanmaq, altıncı mövqeyi cəmərdlik, yeddinci mövqeyi elm, səkkizinci mövqeyi miskinlik, doqquzuncu mövqeyi məritət, onuncu mövqeyi özünü bilməkdir. Necə ki Həzrəti Rəsul (Ə.S) buyururki:

«Öz nəfsini bilən Rəbbini Haqqıyla bilər.»

ALTINCI HİSSƏ

Bu hissə həqiqətin mövqələrini bəyan edər.

İndi, əzizim! Həqiqətin birinci mövqeyi, torpaq olmaq; ikinci mövqeyi, yetmiş iki milləti ayıblamamaq; üçüncü mövqeyi, əlindən gələni əsirgəməmək; dördüncü mövqeyi, dünyada yaradılmış bütün obyektlərin özündən əmin olmasıdır. Beşinci mövqeyi, mülk sahibinə üzünü sürüb üz sununu (yaradılış səbəbi olan Məhəmmədi nurunu) tapmaq; -çünki vəhdət evindədir- altıncı mövqeyi, söhbətdə həqiqət sirlərini söyləmək; yeddinci mövqeyi, seyri sülük; səkkizinci mövqeyi, sirr; doqquzuncu mövqeyi, minacət; onuncu mövqeyi, Allahu Təalaya çatmaqdır. Qovuşma bundadır.

Şübhəsiz ki; ariflər sultanı Mövzu idin öz kərəm və lütfündən bir neçə beyt buyurur:

Bu mövqeyə kim çata/İşbu sözü kim dəra

*Varlığın Haqqa verə/Cümlə aləm içində
Kim bu sirrə çatmadı/Özünü dərmədi
Bu eşqdən esrimedi/Ömrü zülmət içində*

*Varlıq yoxluq bir dayanar/Eşq və sevgi bir dayanar
Dünya axirət bir durur/Aşku qədim içində*

Arif sual verər və deyərki:

- Bu qırx mövqenin iyirmisi şahidli, iyirmisi şahidsiz, görəsən hansı səbəbdən belədir?

Cavab budur ki:

Şahid qal (söz) ölkəsində olar; hal diyarında olmaz. Yenə şahid inkar evində olar; beli (bəli qəbul) evində olmaz; çöldə olar, içəridə olmaz.

Qırx mövqə budur və biz onu ifadə etdik. Əgər sən də dərhal bilsən (öyrənsən) yaxşıdır. Əgər bu qırx mövqenin biri əskik olsa, həqiqət tamam olmaz; çünki şərti əskik olar.

Məsələn, bir adam diliylə iman etsə və könüllüylə etməsə öşürü, zəkəti tam verməsə, Xacə gedərkən yoldan geri dönsə, Allah Təalanın hökmlərindən birini batil saysa və ya Məhəmməd Mustafanı inkar etsə, Hz. Məhəmmədin səhabələrindən birini haqsız bilsə, işlədiyi bütün əməllər heç olar.

«Etdikləri hər işi ələ alar, onu toz tüstü edərik.» (Quran XXV/23)

«Həm biz onlar (xeyr deyə) nə etdilərə onu, saçılmış zərrə halına gətirərik.» (Quran XXV/23)

Əlbəttə azıq qardaşım! Bu qırx mövqenin heç biri əskik olmamalı, Çünki, qırx mövqedən heç bir obyekt əskik deyil.

«Sənə hər şeyi açıqlayan, müsəlmanlara doğrunu göstərən rəhbər, rəhmət və müjdə olaraq Quranı endirdik.» (Quran XVI/89)

«Biz isə hər şeyi (ləvhü məhfuzə) yazıb təsbit etdik.» (Quran XXXVIII/29)

«Əgər yer üzündə ağaclar qələm, dənizlər mürəkkəb olsa və yeddi dəniz daha köməkçi olsa, Allahın sözləri (yazılmaqla) tükənməz.» (Quran XXXI/27)

İndi, əzizim! Sevinmək var; xoşbəxt olmaq (gönmək) var. «(Rəsulum) da ki: Əgər siz Allahı sevirsinizsə, dərhal mənə tabe olun. (Yalnız o zaman) Allah da sizləri sevər və günahlarınızı bağışlayar.» (Quran 111/31)

Burada sevgi var:

«Bu Quranı bir dağa endirsəydik, onun Allah qorxusuyla baş əyərək parça parça olduğunu görərdin.» (Quran LIX/21)

Nişanı da var:

«Əgər yer üzündəki bütün ağaclar qələm, derya da arxasından yeddi derya qatılaraq (mürəkkəb) olsaydı, yenə də Allahın sözləri (yazmaqla) tükənməzdi.» (Quran XXXI/27)

Ümid də var;

«Allahın rəhmətindən ümidinizi kəsməyin.» (Quran XXXIX/53)

Qorxu da var:

«Allah münafiq kişi və qadınlar ilə kafirlərə cəhənnəm atəşini vəd etdi.» (Quran IX/68)

Dəlildə var: «Də ki: Dəlilinizi gətirin...» (Quran II/3 və XXVII/64)

Halallıqda var: «Dəniz ovu etmək və onu yemək sizə halal edildi.» (Quran V/96)

Haram ifadə etmək də var: «Sizə analarınızın.... nikahı haram qılındı.» (Quran IV/23)

Xidmət də var:

«Ey iman edənlər! Səsinizi Hz. Peyğəmbərin səmindən çox yüksəltməyin.» (Quran XLIX/2)

Fəzilət də var: «Lakin, bununla belə hər kəs (pislik edən) bağışlasa və (onunla) barışsa, onun mükafatı Allaha aiddir..» (Quran XLII/40)

Şəfa da var:

«Biz Qurandan möminlər üçün şəfa və rəhmət olan (ayələr) endiririk. » (Quran XVIII/82)

Müjdə də var:

«... Möminlər üçün isə hidayət və müjdəçi olaraq Allahın izni ilə sənin qəlbinə o nazil etmişdir. » (Quran II/97 və XXVII/2)

Cəza da var: «(O verdiyi misallarla) ancaq fasiqləri zəlalətə düçar edir.» (Quran II/26)

Həsərət də var: «Doğrusu (Quran) kafirlər üçün bir peşmanlıq (vəsiləsi)dir.» (Quran LXIX/50)

İndi, ağıllı olana bu qədər söz yetər. Baqisi məlumdur.

YEDDİNCİ HİSSƏ

Bu hissə mərifətin bilinən cavabını bəyan edər.

O aləmin qütbü və insan oğlunun Övüncü Xorasanlı Hacı Bektaş (Allahın rəhməti üzərinə olsun) buyurur ki:

“Könül, böyük bir şəhərdir ki Haqq Subhanəhu və Təala Ərşdən yerin altına qədər hər nə yaratdısa o şəhərdə vardır və o şəhərə sığar. O şəhərdə iki sultan vardır; Bunlardan biri rəhmanı, biri şeytandır.”

Rəhmanı sultanın adı ağıl, naibi iman və subaşısi miskinlikdir. (Kasıblıq)

Ürəyin sağ qulağında yeddi qala vardır. Haqq Subhanəhu və Təala hər bir qalada bir gözetçisi vəkil etmişdir. O gözetçilərin adı biribir ifadə edilmişdir:

İlk gözetçinin adı, elmdir.

İkinci gözetçinin adı, cəmərdlikdir.

Üçüncü gözetçinin adı həyadır.

Dördüncü gözetçinin adı, səbirdir.

Beşinci muhatızın adı, perhizkarlıqdır.

Altıncı gözetçinin adı, qorxudur.

Yeddiinci gözetçinin adı, ədəbdir.

Dəymə bir gözetçinin yüz min camaatı, hər bir camaatın yüz min əsgəri vardır. Bunların hamısı, iman gözetçiləridir.

Belə əziz qardaşım! Bu işləri tamam etdiyimiz zaman, Allahu Təaladan dilədik də Mərifət yar, əlində beş hilat (bəzək idi xalat) tutaraq gəldi.

Birinci hilat ilham, ikinci hiiat söhbət (eşq)dir.

Bunlar cana geydirildi, can dirildi. Ağıla uyğun gəldi; gələni gedəni anladı.

Çünki, bütün obyektlər canla dirilər; lakin can da mərifətlə dirilər.

İndi, mərifətli can, çatanlar canıdır; mərifətsiz can isə heyvanlar canıdır.

Burada arif sual soruşar:

İndi, əzizim! Canlar deyərsən, can neçə müxtəlifdir? Ölümü yoxsa, diridirmi? Can, dirildi; deyərsən. Can əvvəl ölü idimi? Ölü, necə dirilər?

Arif gözəl soruşdun. Cavabı budur:

Can, iki cürdür biri can, biri də canandır:

«(Ya Rəsulum!) Səndən ruh (ruhun mahiyyəti və keyfiyyəti) haqqında soruşarlar. De: “Ruh Rəbbimin əmrindədir. (Allahın əmri ilə yaradılmışdır). Sizə (bu barədə) yalnız cüzi (az) bir bilik verilmişdir!”» (Quran XVII/85)

Yəni, Haqq Subhanəhu və Təala Həzrətləri Rəsuluna xitab edib dərki:

- Ya Məhəmməd! Əgər sənə ruhdan sual etsələr, cavab ver ki «ruh mənim Rəbbimin əmrindəndir.» («Min» bu ayədə «bəzi» mənasındadır.) (Quran 17/85)

Elə isə bir başqa baxımdan da can üç müxtəlif ələ alına bilər:

Birinci cana, cismani ruh deyilir ki bədəni diri edər; tikan batdığıni və et çəkildiyini duyar.

İkinci cana, maaş ruhu, həyata ruhu deyilir. Yeyər, ehtiva et; acar və susayar.

Üçüncü cana, ruhu rəvan (gedən, axan ruh) deyilir ki bədən yatınca oyanar;

«Yuxunuzu da istirahətiniz (üçün bir vəsilə) etdik.» (Quran LXXVIII/9)

Yəni, yuxu rahatınızdır, deyər; dərhal hər vaxt bədən rahatı üçün deyil.

Bundakı məna budur: Üç adama söz yoxdur;

Bunlardan ilki rəşid olmayan uşaq, ikincisi dəli, üçüncüsü də oyanana qədər yatan insandır.

Gecələri səs, uzağa gedər; gündüzləri getməz. Bunun səbəbi, insan oğlu gecələri dünya günahından təmizlənər; səsi manə törədən pərdə az olar; səs uzağa gedər. Lakin, gündüz günahlar yığılar; pərdə olar; bunun üçün də səs uzağa getməz.

İndi, yuxunun, kimi insanlara bədən rahatı, kimi insanlara isə can rahatı verdiyini öyrəndin.

Can qatında bədən ilxıya bənzər; bədən canın eşşəyidir; istiliyi, soyuğu, ağrını, şirini can səbəbiylə bədən də duyar.

İlxılar, tikana ilişməz, kənd yolunu bilərlər, azmazlar fəqət Haqq yolunu bilməzlər. Çünki bunların könül gözləri kordur.

İndi, bunlarkı “heyvanlar kimidirlər” Haqq yolunu necə görə bilərlər? Necə ki Həzrəti Rəsul (Ə.S) buyurur ki;

Haqq Subhanəhu Təala insana dörd göz verdi: İkisi baş, ikisi könül gözüdür. Baş gözüylə yaradılmışı (xalqı), könül gözüylə yaradanı (Xaliqi) görər.

Onun üçün Xaliqi (yaradıcı) sevmək duyğusu; şövq, zövq, könül içində atəş kimi qopar; bədənə yayılar və o şəkildə hərəkət başlar. O hərəkət Xaliqin dostluğu üçündür; halaldır.

Bədən, cana minikdir, Şükr zamanında can necə şükr etsə, bədən elə şükr edər. Bilməyənlərə bu söz mənanı bildirər.

İndi, birinin könül gözü olmazsa, Haqqdan nə xəbəri olar? Çünki, bir kimsə şəkər dadmamış olsa, adını bilməklə, dadını nə bilər? (Əsasında gözləri görməyən insana kor demənin faydası nə, mənası nə?)

Bu səbəblə Xaliq qalında hidayət əzizdir:

«Rəblərinin razılığını diləyərək səhər və axşam Ona dua edən (kasıb)ları, (müşriklərin) arzusuna uyğun gələrək yanından qovma. Onların hesabından sənə və sənənin hesabından da onlara bir şey lazım deyil.» (Quran VI/52)

Əzəli və əbədi olan Allah buyurur ki:

- Ey qullarım! Görməyi göz iləmi, eşitməyi qulaq iləmi, söyləməyi dil iləmi, tutmağı əl iləmi, getməyi ayaq iləmi, əfv olunmağı ibadət iləmi, qəzəbi günah iləmi, yanmağı atəş iləmi olur sanarsınız?

Adəmə (ə.s), cəhənnəm içində belə olmayan əzabı cənnət içində verdim. İbrahimə (ə.s) cənnət içində belə olmayan bağçanı, atəş içində verdim. Lənətli Fironu Nil çayında qərq etdim və Musanı (ə.s) ondan qurtardım. Çünki, dostumu qorudum, düşmənimə həlak etdim. Milyonlarla mələyi göyündürdüm (yandırdım) əsla, birinin belə bir zərrə günahı yox idi. Milyonlarla insanı at etdim, əsla birinin belə zərrə ibadəti yox idi. Hər nə etsəm, qadirim; qüdrətim yetər. Kimi lazım olsa ağladaram, kimi lazım olsa güldürərəm. Gərək öldürərəm, gərək dirildərəm; onu mən bilərəm; siz bilməzsiniz. Lakin mənim inayətim, havt u rica (qorxu və ümid) ortasında olanlardır.

İndi, sözü tərək etməyə, sözümlə, canı izah etməkdir. Könülləri qarışıq və qürurlu olanların ruh (can)ları iddiaçıdır. (Onlar) «ələst» yığıncığında «yox» deyənlərdir. Bunlar heyvan kimidir. Üç (müxtəlif) can (ruh) bunlardır və heç tanımayanlar»dır. Onların haqqında bu ayə gəlmişdir:

«... Əlbəttə bunlar heyvanlar kimidir, doğrusu daha pozğun və çaşmışdırlar. « (Quran VII/179)

İndi bunları «adəm elmi»ndə yad edək, inşaallahı Təala.

Amma bizim qatımızda can, beşdir; fəqət bu sözü anlamaq çox güc bir işdir. Adəm (insan)ın mənası da üçdür. Özünü bilmək çox gücdür və özünü bilməyənin bu söz heçdir? Əgər bilmək istəsən kitabda yazdım; budur;

«... İçinizdən kimi dünyanı istəyir, kimi də axirəti istəyirdi...» (Quran III/152)»

Əgər bilinsə, bu ayənin mənası bütün dünyaya yetər.

İndi, əzizim! Onlar ki dünyanı istəyərlər, heyvanlardan da aşağıdırlar.

Onlar ki axirəti istəyərlər, «həvt ü rica» (qorxu və ümid) taitesidirler. Lakin onlar ki Mövlanı hislərlər, «müşahidə» tayfasidirler.

İndi, Haqq Sübhanəhu və Təala kərəm və lütfüylə buyurar;

- Ey qullarım! Məni hislənin ki sizə bilinim. Ey üsyankarlar! Üzr istəyin ki, at edim. Çünki göy ağlar, yer gülər; yəni göydən yağar, yerdən bitər:

«Göydən yağış endirən Odur. Sonra hər cür bitkisi o (yağış suyu ilə) bitirib çıxardıq». (Quran VI/99)

Göydən yağmayınca yerdən də heç bir şey bitməz. Yəni, bu; sizdən ağlamaq, məndən də bəxş etmək mənasını verir.

Lakin, bizim sözüümüz canı izah etmək idi. İndi üç can, bəyan edildi. Dördüncü can, mərifətdir.

İndi, əzizim! Can bostan, mərifət isə sudur. Susuz bostana su nə etsə, mərifət da cana onu edir.

«(Hesab üçün) Rəbbi hüsurunda dayanmaqdan qorxan üçün iki cənnət vardır. (Quran LV/46)

Əzizim! Haqq Subhanəhu və Təala sizlər üçün iki bostan yaratdı: Biri din bostanı, biri iman bostanı. Eyni zamanda mərifət sununu könül gözündən axıtdı:

«... Lakin Allah sizə imanı sevdirdi və onu ürəklərinizdə gözəlləşdirdi». (Quran XLIX/7)

Görmədinmi Allah göydən bir yağış endirməkdə yer üzünü yamaşıl olur». (QuranXXII/63)

Sizə ki, o bostanların gözətçisi? olduqlarını sanmayın. Biri bir bostan əlavəsə (bağça etsə) əvvəl ətrafını çevirər, sonra torpağı yumşaldar (sürər), müxtəlif nemətləri əkər. Ondan sonra dönər, biçər, sovrur, ayrı otları ayırır, çölə təyin edər. Ondan sonra orta yerə bir quru mal başı (qorxuluq) tikər. Yemişi tamam olunca (yetkinləşib məğlub olacaq hala gəlincə) o

qorxuluğu buraxar, yemişi yığıb dostları və qardaşlarıyla yeyər, Allaha şükr edər(lər).

Allahu Təala buyurur ki:

- Ey qullarım!.. Sizdəki iki bostan mənimdir. İnayətimlə gözlədim; ətrafını rəhmətimlə çevirdim. Miskinliklə könülünüzü yumşaltdım. Könülünüzdə tövhid ağacını tikdim. Tövhid ağacında da həqiqət yemişini bitirdim. Mərifət suyuyla suladım, eyni zamanda otunu və tikanını ayırdım. Düşmənlilik istəyənlərdən uzaq buraxdım (düşməndən qorudum). Günahlarınızla da orta yerdə qorxuluq etdim.

Lakin, Allahın lənətlədiyi iblis sizi görməyə gəlir. Orada, orta yerdə tikilən günahınızı görər və deyər ki:

- Çalabınıza üsyan etmişiniz. Sizdən köməyini kəsər. Qiya-mət günü gəlincə günahlarını tərk etmiş olanı öz fəzlimlə əfv dərghahına qoyum; cənnətim İçindəki aləmlərə çağırım və kərəmətimlə sizlərə üzümü göstərim ki xoşbəxt olasınız, deyər: "... (Ey möminlər, deyin:) "(Biz) Allahın dinini (rəngini qəbul etdik). (Dini) Allahın dinindən daha gözəl olan kimdir? Biz ancaq Ona ibadət edənlərik".» (Quran II/138)

İndi, ya arif! Canın ölümü yoxsa dirimi olduğunu soruşmuşdunul. Cavabı budur:

Onlar ki üç canlılardır; nə diri nə ölüdürlər. Əgər Ölü olsadılar, ölümlər mövqeyində, diri olsadılar dirilər mövqeyində olardırlar.

Amma, ölüm iki cürdür. Bəzilərinin canı, bəzilərinin də bədəni ölür. Canları ölənlərin bədənləri həyatda yaralı, könülləri xəstədir:

«Onların ürəklərində xəstəlik vardır və Allah onların xəstəliyini daha da artırmışdır». (Quran II/10)

Bədənləri ölüb canlanılmayan, aşıqlardır: «Əsla Allah yolunda şəhid edilənləri ölümlər sanma. Doğrusu onlar Rəbləri qatında diridirlər, Cənnət meyvələrindən ruzi verilər». (Quran III/169)

Canın ölümü, nəfsin xəstəliyindən deyil. Lakin can içində bir xəstəlik vardır ki ona «inkar xəstəliyi» deyirlər. Mərifət, çox ulu bir «hassaki*» (hasəki) və çox ulu bir «hakimdir» Heybətə çatar; candakı inkar xəstəliyinə son verər, dərmanla canı təzə məbləğ.

Cəhənnəm qapısında yeddi dağ vardır. O dağlanıl doğrayar, parçalar; səkkiz cənnət qapısında yol edər. Məsəl:

Bir padşah bir «hassaki» (hassəki)sini yollar ki getsin, gözəl bir yerdə bir otaq düzsən. Belə ki o padşah otağı görsün və bəyənsin. Çünki padşaha uyğun otağı ancaq «hassaki»si belə bilər.

İndi, mərifət da Allahu Təalanın «hassaki»sidir ki layiq gördüyü kəslərin könülünə yollar, bir çoxları o adamın mübarək ağızından müxtəlif Mərifət xəbərlərini eşidərlər də rahat olurlar.

Bilməmiş olarsınız ki o mübarək ağızlarından müxtəlif mərifət xəbərləri söyləyib eşitdirən çatanların, gündə yeddi dəfə ayaqlarının tozunu əzib içmək gərək. Çünki, mərifətli könül, çatanlar könülüdür. O, Haqq Təalanın ulu xəzinəsi və nəzərgahıdır. Mərifət o köülləri diri edər və köntül gözü açılar.

Haqqa layiq olmayanların köüllərinə mərifət verilməz və heç kim o kəslərdən rahat olmazlar.

İndi, sözü buraxmayaq; bizim sözüümüz canı bəyan etməkdir. Canın dirilməsinə səbəb dördüncü canın mərifət, beşinci canın eşq olmasıdır. Necə ki, o ariflər sultanı, mənalar mədəni və şeyxlər seyidi Molla Sadəddin - Qaddisallahu sirrahulaziz- buyurar ki:

*Ol can ki eşqdən olar
Davamlılığı min can olar.
Cəmiyyət canlar ölincə
Həm o can diri qalar.
Eşq dirliyin götürək*

* Hassaki - Osmanlı sarayında qulluqçular arasından seçilərək sultanın xidmətinə duranlara deyilirdi.

*Bu dirlikdə qalaq.
Ölməz dirlik tapmaq
Çün can dostu yığılar.*

Rəsul Həzrəti Əleyhissəlam buyurar:

Nə vaxt ki bir vəli «ya rəbbim» desə, Haqq Subhanəhu Təala «ləbbeyk» səsinə o vəlinin qulağına eşitdirər.

O vəlinin «Ya rəbbim» deməsiylə Allahu Təala Həzrətlərinin «ləbbəyk» deməsi ərsdə birləşər və bu iki sözün arasında bir nur çıxar. O nurun parlamasından yeddinci qat göydə rəng rəng çiçəklər bitər. Də altıncı qat göy arası o çiçəklərin gözəl qoxusuyla dolar. Beşinci qat göy arası əmbər; dördüncü qat göy arası müşk; üçüncü qat göy arası reyhan; ikinci qat göy arası müşk və birinci göy arası gül qoxusuyla dolar, aləm mü-nəvvər olar (nurlanar).

O zaman yeddi qatın mələkləri bir-birlərinə müjdə verərlər və belə səslənərlər:

- Bu gün nə mübarək gündür ki gözəl qoxular gəldi: Çox gözəl bir gün, deyib çiçəklər toplarlar, səkkiz cənnətin içini o çiçəklərlə bəzərlər.

Xüsusilə bu çiçəklər arasında reyhan adında bir çiçək vardır ki vəlilərdən birinin vədəsi gəlsə, o çiçəyi gətirər iylə-dərlər və eşq göstərərlər. Qoxu və eşq damarlarına yayılar, o vəlinin canını eşqlə alırlarda can təslim etdiyini kəslər anlamaz.

«Ölən əgər gözdələrdən isə ona, rahatlıq, xoş qoxular və nemətlərlə dolu cənnət vardır.

(Quran LVI/88-89) Ya Rəb! Mənə cənnətin qoxusunu iylət və nemətlərini ikram et.

NÖQTƏ:

Necə ki Misir qadınları Yusuf Peyğəmbəri görünəcə heyran olub əllərini doğradılar da duymadılar. İndi, dostu, dostunun

eşqindən can ağrısını duymazsa, buna çəşmamalıdır. O halda, indi, dostun dosta cəfa etməsi necə rəva olar?

QƏRİBƏ LƏTİFƏ

Qəribə olan budur ki ariflər, ta tam öz mövqelərini görüb muradlarına çatmayınca can verməzlər.

Bir poladı, bir daşa vururlar; o daşın içindən atəş çıxar, yanar; tüstüsü göyə ağar. Atəş ocaqda qalar.

İndi o «gülü reyhan (reyhan çiçəyi) dedikləri «eşq çiçəyi»dir. Eşq dedikləri Allahu Təalanın öz atəşidir ki bütün aləmi tutub dayanar. O atəşin ocağı da çatanların könülüdür.

Eşq cana hərəkət gətirər, yandırar. Buna «səhbət atəşi» deyirlər.

Əlbəttə bu qədər əcaib və qəribə hallar, Allahu Təalanın «ləbbəyk» deməsiylə, o vəlinin də «Ya Rəbbi» deməsindən qopar. İlahi söz, dedikləri budur.

Necə ki fəxri aləm Məhəmməd Mustafa (Ə.S.) belə buyurar;

Hər kimin ibadəti yoxsa etdiyi bütün xeyrlər, qəbul olmaz.

İndi, ən böyük ibadət, «Ya rəbbi» deməkdir. İxlasla, amma ixtlasla «Ya Rəbbi» demək asan deyil.

Kim «asandır» desə səhv söyləyər. Əzizim! Bu, bir qulun Allahu Təala Həzrətlərindən nəsibi olsa mümkündür.

Hər kimin Allahu Təaladan nəsibi varsa, bu qədər sözdən bir şeylər artlar və gecə gündüz Allah zikriylə məşğul olar. İndi, hər kim Allah zikriylə məşğul olsa hər cür zəhmətlərdən xilas olar, rəhmətlərə çatar, inşaallahu Təala.

SƏKKİZİNCİ HİSSƏ

Bu hissə şeytanın hallarını bəyan edər.

İkinci sultan İblisdir dedik. Nəfs də şeytanın naibidir. Şeytanın subaşılıarı; qürur, həsəd, xəsislik, acgözlük, hirs, qey-

bət, qəhqəhə və məsxərəlikdir. Saydığımız bu yeddi obyekt onun gözətçiləri, yanı qapıcılarıdır.

Ürəyin sol qulağında yeddi qala vardır. Hər bir qalada bir gözətçi olar. Bu gözətçi, ürəyin sağ tərəfindəki qalalara həvalə edilib vəkil olmuşdur. Hər bir gözətçinin yüz min xidmətçisi, hər bir xidmətçinin də yüz min qulluqçusu vardır.

İndi, həsəd, xəsislik, acgözlük, dünyanı tərk etməklə gedər.

Hirs, qeybət, qəhqəhə və məsxərəlik də pərhizkarlıqla gedər. Bunların hamısı səbirlə xeyirə dönər.

Qürurun əsli şeytan, miskinliyin əsli rəhmandır. Nə vaxt qürur gəlsə, miskinliyi ona həvalə etmək gərək.

Həsədin əsli şeytan, elmin əsli rəhmandır. Nə vaxt həsəd gəlsə elmi ona həvalə etmək gərək.

Xəsisliyin əsli şeytan, cömərddiynin əsli rəhmandır. Nə vaxt xəsislik gəlsə, cömərddiyni ona həvalə etmək gərək.

İndi cömərdlik dörd qrupdur;

Birincisi, mal cömərddiyni; zənginləridir.

İkincisi, bədən cömərtiliyni; qaziləridir.

Üçüncüsü can (ruh) cömərddiyni; aşıqləridir.

Dördüncüsü, könül cömərddiyni; arifləridir.

İndi, əzizim! Üzü, Çalab Allahın diləyinə çevirmək gərəkdir. Çünki:

Ədəb diləyən qorxunu, qorxu diləyən pərhizkarlığı, pərhizkarlıq diləyən səbri, səbir diləyən utanmağı, utanmaq diləyən cömərddiyni, cömərdlik diləyən miskinliyi, miskinlik diləyən elmi, Elm diləyən mərifəti, mərifət diləyən canı, can diləyən ağılı, ağılı diləyən Allah Təalanı sevər.

Allahu Təalanın buyurduğu o müjdə, ifadə etdiyimiz bu on iki cür obyektidir. Bu obyektlərin on ikisi də bir-birlərinə vəkil olmuşdur və iman əsgərlərinin komandirləri bunlardır.

İndi, yaxşı düşünmək lazımdır ki, bu on iki cür obyektin biri əskik olsa, iman dürüst olmaz. Bunlar çox yaxşı mövqelərdir və bunları qorumayan Allahu Təaladan da mərifəti bilməkdən də uzaq olar. Allahu Təalanın üzünü görməkdən də məhrum qalar.

Buna qarşılıq; məsxərəlik diləyən gülməni, gülmək diləyən qeybəti, qeybət diləyən hirs, hirs diləyən acgözlüyü, acgözlük diləyən xəsisliyi, xəsislik diləyən həsədi, həsəd diləyən qüruru, qürur diləyən bədəni, bədən diləyən həvayı, həva diləyən nəfsi, nəfs diləyən İblisi sevər; Allah Təalanı sevməz.

İndi, bu on iki obyektin vəkili də şeytandır.

Bu on iki cür obyekt üstün tutulub, haqqında danışılan o on iki cür obyekt yerinə gəlməyincə, Allah Təaladan yana qula yol yoxdur. Çünki, bu on iki cür obyekt həm mərifətin həm də imanın düşmənidir.

Ağıl əsgərinin, şeytan əsgərini məğlub etməsi bunlarla məlum olar.

İndi bu obyektin nişanı odur ki, can ruhani işrəti sevər. Ruhani işrət, azad olmanın nişanıdır.

Əzizim! Haqq Subhanəhu və Təala buyurur ki:

«Dörd müxtəlif adam, dörd müxtəlif obyektə səcdə etdi; hər birisi bunun iddiasını güddü; sonunda həlak oldu.

Əvvəl, Allahın lənətlədiyi İblis, atəşə söykəndi, ona «dostum» dedi.

- Allahu Təala qatında güc yoxdur- «Dostu, dostdan ayırmayım.» dedi, sonunda iblisi atəşə altı:

«... iblis: -Mən Adəmdən xeyirliyəm (çünki) məni atəşdən, onu palçıqdan yaratdın» dedi.» (Quran V/12)

İkincisi, Firon, qibtilərə «dostum» dedi; sonunda onları görərək qərq oldu :

«... (Yadınıza salın ki) Biz sizdən ötrü dənizi yarıt siza nicat verdik və Fironun adamlarını siz baxa-baxa suda qərq etdik.» (Quran II/50)

Üçüncüsü, qazancına, malına güvəndi; sonunda malıyla yox oldu :

«Nəhayət qazancını həm də sarayı ilə yerin (dibinə) keçirdik...» (Quran XXVIII/81)

Dördüncüsü, Məhəmməd Mustafa (Ə.S.) Allahu Təalanın yaxınlığına və dostluğuna söykəndi. Haqq Subhanəhu və Təala dostu dostdan ayırmayım, dedi;

«... Allahı (necə) sevmək (lazımsa) bütleri elə sevirlər. İman edənlərin Allaha olan sevgisi isə daha qüvvətli və davamlıdır.» (Quran II/165)

Haqq Təala kərəm və lütfündən yenə buyurur ki:

- Ey sevimli qullarım! Mən sizinim, siz mənimsiniiz; şükr eləyin.

«... And olsun ki əgər şükr etsəniz əlbəttə sizə olan nemətlərimi artıraram.» (Quran XIV/7)

Bir ayədə də belə buyurdu :

«... yaxşılıq edənləri (lütfkarlıqda olanlarda daha gösülük (cənnət) ilə mükəllətləndirəcəkdir.» (Quran LIII/31)

Başqa bir ayədə də buyurdu ki;

«... (Hər kim Rəbbinə qovuşmağı arzu etsə) saleh əməl işləsin və Rəbbi üçün etdiyi ibadətə heç kimi ortaq etməsin.» (Quran XVIII/110)

İnsanın özünü bilməsinin lazım olduğunu ifadə etmənin səbəbi budur: Bir insan, rəhmanı ilə şeytanı olanı ayırmağı bilməyincə özünü də bilməz. Bir insan özünü bilməyincə Allah Təalanı da bilməz. İndi hər kim bu sözlərin mənasını anlamışsa, rəhmanı ilə şeytanını ayırmasını bilsə, o adam özünü də bilmiş olar. Bir adam nə vaxt özünü bilsə eşq gəlir, o adamı Haqqdan yana çağırır. Nə qədər talehi varsa o qədər irəli gedər.

İndi, hər kim bu sözləri anlamadısa, rəhmanı ilə şeytanını fərq edə bilməz, özünü də bilməz. Allah Təala Həzrətlərindən yana yol tapa bilməz. İndi, hər vaxt insan surətində olduğu halda insanlıq mərtəbəsində olmayanları görərsən ya bunlar

narahatlıq və günahlarının kalabası içində boğulmuşlar; tam bu heyvan sürüsü kimidirlər.

Amma bunda «qənaət» varsa onu da «qənaət» sahibləri bilirlər.

Qənaət etdiyimiz yetmiş illik dedi-qodu bir saatlıq ibadətdə bərabər gəldi.

Yetmiş illik İbadət də bir saatlıq təfəkkürlə bərabər gəldi:

«Bir saatlıq təfəkkür yetmiş illik ibadətdən xeyirlidir» (Hədis)

Yetmiş illik təfəkkürdə bir saatlıq münacaala bərabər gəldi.

Çünki, xalqa bu dedi-qodu iddiası şübhədən gəlir.

Zahidin işi, (gerçək) ibadət bilmədən əməl etməkdir. Arifin təfəkkürü, Allahın əsəriylə rəftardır, Muhibbin Mövlaya Mövla ilə münacaatı əməlidir.

Lakin, ikiüzlülük və acgözlük insanı tərək etməz. İndi ər adamın daim könül şəhərini arıtması və heç qafil olmaması lazımdır.

İndi, əzizim! Ağıln üç xüsusiyyəti vardır ki gedib ikiüzlülük acgözlüyü könül şəhərindən çıxararlar.

Birinci xüsusiyyəti səbir; ikinci utanmaq; üçüncüsü, qənaətdir.

İndi, Allahın lənətlədiyi şeytanın qorxduğu, bu üç obyekt-dir. Şeytanın məğlub olması da bu üç obyektə olar. Bunlar ağıl içində çox ulu süvaridirlər.

İnsanların mövqeyi üçdür;

(Birincisi zahidlər, ikincisi ariflər, üçüncüsü mühiblərdir.)

Lakin dəymə kəsləri, insan yerinə saymadıq. Bir çoxları, hər vaxt şəkildə insan, mənada heyvandır. Bunlar, «Onlar bəlkə də daha pozğundurlar» (5/179) deyilən həsəd apararlardır və özlərini bilməyənlərdir.

Zahidlər gecə gündüz qorxudan yanarlar.

İndi hər kim ki özünü bilməz, Allahu Təalanı da bilməz. Bir nə qədərləri, birindən gözəl bir xəbər eşidərlər «bəli»

deyərlər. Bütün adlarını «ilmel-yəqin» ilə bilirlər. İndi, biri şəkər yeməmiş olsa «şəkər» deməklə ağızı dadlanmaz.

Lakin, ariflər «eynəl-yəqin» içində özlərini bildilər;

«Öz nəfsini bilib öyrənən Rəbbim haqqıyla bilər.» (Hədis)

İndi, sözü tərək etmək yox (Sözə davam edək).

Mühiblər, «həqqəl-yəqin» içində muradların tərəfindən Allahu Təalanı fail idilər. Canları muradlarına çatdı.

Bilinsə bu qədər sözün mənası, bütün dünyaya dəyər.

Çünki; «ilmel-yəqin» «eynəl-yəqin» və «həqqəl-yəqin»dir.

Biri də şübhəylə «yəqin» (bilmək)dir.

İndi dedi-qodu, iddia və şübhə abidələridir. İbadət, qorxu, ümid və «elmel-yəqin» zahidləridir. Lakin; təfəkkür, söhbət, vələyət gözləmək və «eynəl-yəqin» anilərin; minacat , müşahidə və «haqq-kəl-yəqin» mühibləridir.

Bağı dərvişlik, əzəli səadət, əbədi dövlət və sonsuz səhhətdir. Hər kimə dəydisə rahatlıq onundur. Vallahu ələmi bissəvab (Allah doğrusunu ən yaxşı bilər).

DOQQUZUNCU HİSSƏ

Bu hissə mərifət mövqeyinin tövhid anlayışını bəyan edər.

«Və Tanrımız tək bir Allahdır, ondan başqa tanrı yoxdur, çox rəhmətlik, çox mərhəmətlidir.» (Quran II/163)

O Qədim Padşah əvvəl bizə birliyini (bir olduğunu, tövhidi) bildirdi. Ondən sonra ələmlərin Padşahı, qullarına öz varlığını bildirdi: «Allah ki o göyləri və yeri yaratmışdır.» (Quran XIV/32 və XXXII/4)

Ondən sonra sifətini bildirdi:

«Allahın verdiyi rəngə boyanın; boyası Allahınkindən daha gözəl olan kim var; və biz ona qulluq edəcəyik, dəyin.» (Quran II/138)

Ondən sonra mülkünü bildirdi: «Göylərin və yerin hökmranlığı onundur.» (Quran II/138)

Ondən sonra heybətini bildirdi:

«O, qullarının üstündə yeganə mütəsərrüfdür, hakimdir, xəbərdardır.» (Quran VI/18)

Ondan sonra əzəmətini bildirdi: «O, bənzərsiz dərəcədə yüksək və böyükdür.» (Quran II/255 və XLII/4)

Ondan sonra izzətini bildirdi: «..İzzət tamamilə Allahındır.» (Quran XXXV/10)

Ondan sonra cəlalını bildirdi:

«Cəlal və ikram sahibini olan Rəbbinin adı nə müqəddəsdir.» (Quran LV/78)

Ondan sonra nemətini bildirdi: «Nə gözəl sahib və nə gözəl köməkçidir.» (Quran XXII/78)

Ondan sonra intiqamını bildirdi: «Və Allah çox üstün və zalımlardan intiqam alıcıdır.» (Quran III/4 və V/95)

Ondan sonra lütfünü bildirdi:

«Allah qullarına çox lutufkardır; dilədiyini hesabsız nemətlərə boğar.» (Quran XLII/19)

Ondan sonra söhbətini bildirdi:

«... Mənə yatıl ki Allah da sizi sevsin.» (Quran III/31)

Ondan sonra kömək (nüsrət)ini bildirdi;

«İnsanlara kömək etmək bizim üzərimizə bir öhdəçilikdir.» (Quran XXX/47)

Ondan sonra qismətini bildirdi:

«Dünya həyatında onların dolanışlıqlarını aralarında biz paylaşdırdıq.» (Quran XLIII/32)

Ondan sonra həsbəl (kafi kifayət)ini bildirdi:

«Kim Allaha söykənsə o, ona kafidir.» (Quran LXV/3)

Ondan sonra rəhmətini bildirdi:

«Allah insanlara qarşı çox mərhəmətlidir.» (Quran XXXIII/43)

Ondan sonra hikməti içində xeyirinin çox olduğunu bildirdi:

«... və kimə hikmət bəxş edilmişsə həqiqətən bir çox yaxşılıq verilmiş deməkdir.» (Quran II/269)

Ondan sonra qullarına Elm öyrədilməsini bildirdi:

«Və Allah sizə əvvəlcə bilmədiyiniz şeyləri öyrədir.» (Quran II/151)

Peyğəmbər Əleyhissələm buyurur ki:

«Elm üçdür: birincisi, bəyan olunan ayələr, ikincisi möhkəm fərzlər, üçüncüsü sabit sünnədir. İndi kim bu üç elmi bilsə o kimsə çox ulu adamdır.»

Ondan sonra Haqq Təala dilə gəlməz, hesaba sığmaz müxtəlif obyektlər bildirdi.

O aləmlərin Padşahı Allah, zərrəni (bizə) Quranda bildirdi;

«... Ondan göylərdə və yerdə zərrə miqdarı bir şey qaçmaz.»

(Quran XXXIV/3)

İndi (O) hər nə bildirdiyisə hamısına inanıb, şükr edib minnət duymaq gərəkdir. Sonra insanın özünü də bilməsi gərəkdir.

Hər kim özünü bilsə Allahı da bilər. Necə ki Peyğəmbər (Ə.S.) buyurur:

«Öz nəfsini bilib öyrənən rəbbini haqqıyla bilər.» (Hədis)

Belə gərəkdir ki:

«Kim özün fani olduğunu bilsə, Rəbbinin baqiliyini anlar.»

Muradın tərəfindən özünü bilsin. Bilmək, birinin biri haqqında «filandır və filanın oğludur filan yerdədir.» deyərək məlumat sahibi olması deməkdir deyil.

Elmlə araşdırılmalı, izləməli, müşahidə etməli və ərşdən yerin altına qədər hər nə varsa özündə tapmalıdır.

İndi göylə yer arasında bir çox obyekt vardır. Lakin insandan xalqı yoxdur. Bütün yaradılmış obyektlərin ən üstündə ərş vardır. Ɖrşdə on səkkiz min şam asılıdır. Dəymə bir şamın genişliyi, bu yüklüyü, bu dünyadan yetmiş qat çoxdur. Onlar Allahu Təalanın xəzinələridir və on səkkiz min aləmdir.

Amma hamısından yuxarı ərş vardır. İnsan bədənində də ən yuxarıda baş vardır. Can xəzinələri də başdadır. İndi, o; ağıl, ilham, idrak, sevimək, eşqi didar və Mərifət də xəzinələrdir və başda asılıdır. Mərifət, tək min ərş kimidir. Başda asılı dayanların hər birisi də min mülkdən üstündür.

Baş, ərşə bənzər. Dünyada da göy və yer var. İndi, insanın arxası göyə, döşəməsi yerə bənzər. Başı arxa (kürək, çiyin); arxanı da döşəmə (ayaq) aparar. Ərşi göy, göyü də yer aparar, göydən nə yağsa yer onu aparar.

Ağıl aya, mərifət günəşə, elm də ulduza bənzər.

Dünyada günəş doğular və oyanar. Lakin məritət hansı könüldə doğulsa o könül oyanar; başqası oyanmaz. Mərifəti Adəm Elmində bəyan edək, inşallah.

Yeddi qat göy var; bədən də yeddi qatdır. İlki; dəri, sonra ət, qan, damar, sinir, sümük və ilikdir. Əlbəttə bunlar yeddi qat göyə bənzər.

Dünyada bulud və yağış var. Qayğı, buluda; gözyaşı, yağışa bənzər.

Dünyada dağlar da var. İnsanda da sümük başları, dağlara bənzər.

Dünyada, qərq edici yeddi dəniz var. Bədəndə də qərq edici yeddi dəniz var;

Birincisi gözdür; görməkdən qərq edər.

İkincisi dildir; söyləməkdən qərq edər.

Üçüncüsü qulaqdır; eşitməkdən qərq edər.

Dördüncüsü qursaqdır; əritməkdən qərq edər.

Beşincisi qarındır; acmaqdan qərq edər.

Altıncısı, ağrı, sızıdır; ölümlə qərq edər.

Yeddincisi sevdadır; məcnunluq ilə qərq edər.

Dünyada, çaylar da var. Göz yaşı çaylara bənzər.

Dünyada, kəndlər də var. Bədənlər kəndlərə bənzər.

Dünyada ağaclarda var. Barmaqlar ağaclara bənzər.

Dünyada otlar və kollarda var; etlər, otlara; qollar, kollara bənzər.

Dünyada dörd müxtəlif də su var:

Birincisi, saf su; ikincisi, acı su; üçüncüsü, güclü su; dördüncüsü, murdar qoxulu sudur. Bədəndə də dörd müxtəlif su var:

Birincisi ağız suyu; şirindir.

İkincisi, göz suyu; ağrıdır.

Üçüncüsü burun suyu; güclüdür.

Dördüncüsü, qulaq suyu; murdardır.

Dünyada dörd müxtəlif də atəş var;

Birincisi, daş atəşi:

«... yanacağı insanlarla daş olan atəşdən çəkinin.» (Quran II/24)

İkincisi, ağac atəşi:

«(Allah) sizlər üçün yaşıl ağacdən atəş etməkdədir.» (Quran XXVI/80)

Üçüncüsü, ildırım atəşi:

«(Münafıqlar və kafirlər) göy guruldamaları və şimşək arasında... barmaqlarını qulaqlarına tıxayan (kimsəyə bənzər)» (Quran II/19)

Dördüncüsü Cəhənnəm atəşi:

«Kafirlər üçün hazırlanmış olan o cənnəm atəşindən qorxun.» (Quran III/31)

İnsanda da dörd müxtəlif atəş vardır. Birincisi, ziyafət-yemək atəşi; ikincisi, şəhvət atəşi; üçüncüsü, soyuqluq atəşi, dördüncüsü, söhbət atəşidir.

Dünyada dörd müxtəlif də yel vardır. Birincisi, dabur; İkincisi, səba; üçüncüsü, cənub; dördüncüsü, şimaldır. Bədəndə də dörd müxtəlif yel var:

Birinci yelin adı, cazibədir; insanın yediyini kursağına sürür. İkinci yel, həzzimədir; insanın yediyini kursakta gözləyər. Üçüncü yel, əzələmədir (taksimedən); yeyilən yeməkləri damarlara paylayar. Dördüncü yel, dediyədir (sovurucu); yeyilən şeylərin kəpəyini çölə təyin edər.

Dünyada dörd müxtəlif də mövsüm vardır:

Birincisi, yaz; ikincisi, yaz; üçüncüsü, payız; dördüncüsü qışıdır. İndi, gənclik, yaz; orta yaşlılıq, payıza; yaşlılıq da qışa bənzər.

Dünyada iki cür dəniz vardır; biri şirin, biri acıdır. İkisi də bir yerdədir; lakin bir-birinə qarışmazlar.

«Acı və şirin sulu iki dənizi bir-birinə qovuşmaq üzrə yollamışdır. Aralarında bir maneə vardır; bir-birinin sərhədini aşmazlar» (Quran LV/19-20)

Gözyaşı acı, göz bəbəyinin suyu şirindir. Bunların ikisi də bir aradadır, lakin bir-birinə qarışmazlar. Çünki, gözün əslı yağdır; duz (şirin)ə möhtacdır. Göz bəbəyi suyu, şirindir. Əgər gözyaşı acı olmasaydı, göz iy verər; Göz bəbəyi suyu şirin olmasaydı, göz görməz olardı.

Dünyada artmaq da var azalmaq da. Bədəndə də qüvvət var; kimində artar, kimində azalar.

Dünyada qəbiristanlıq var. Qəbiristanlıq insanda da var. İndi, burun dedikləri qəbiristanlığa bənzər. Lakin burun iki dəliklidir. Bir dəliyi beyinə, bir dəliyi boğaza gedər. Məzar (ölü) də iki dəliklidir: Biri cənnətə, biri də cəhənnəmə gedər.

Necə ki, Rəsul Həzrətləri (Ə.S.) buyurur:

«Məzar ya cənnət bağçalarından bir bağça yaxud da cəhənnəm çuxurlarından bir çuxurdur.» (Hədis)

İndi, dövlətli adam odur ki, canını qətlətdən xəbərdar etmiş, halımı bilmiş olsun.

Dünyada, mömin və kafirdə var. İnsanda ilham möminə; vəsvəse kafirə bənzər.

Dünyada düşmən və döyüş də var. Nəfs düşmən; nəfsin arzusuna uyğun gəlməmək döyüşdür.

Dünyada Yəhudi və Xristian ilə xaça tapınmaq (onun arxasından getmək, halif olmaq) istəyənlər var. Günahına bağlı olmaq (günahda inad etmək) Yəhudiyə; şəriətə uyğun gəlməmək Xristiana; Haqqdan dönmək xaça tapınmağa; acgözlük yalana; öfkələnmək aslana; soyuqqanlılıq donuza; şəhvət ilxıya; əsəbiləşmək ilana; lənətləmək filə; başqasından (?) oğurlamaq, qazmaq qurda; hoyrat yaşayanlar ayıya; minnət bilməmək, heç bir şey bilməyən cahilə bənzər,

Həzrəti Rəsul (Ə.S.) bu hədisində belə buyurur:

«Hər şey bir şeydir; lakin cahil heç bir şeydir.»

Dünyada zalım, müqtəsid (tutumlu) sabiq (rütbə tərəfindən irəli) də var;

«... onlardan kimi nəfslərinə zülm edən, kimi pisliklə yaxşılığı bərabər olan, kimi də Allahın icazəsi ilə xeyrlərdə irəli keçəndir.» (Quran XXV/32)

Nəfs zalım, can müqtəsid; könül sabiqdir.

Dünyada kimi ədalətli, kimi zalım və bir-birləriylə döyüşən beğlər var. Bədəndə də bir ağıl və bir həva var. Ağılın da həvanın da əlli beş əsgəri var. Lakin ağıl əsgəri; nizam və təmkində (əmr bi məruf və nəhy ələl-mümkər)dir, Ağılın subaşı ilhamdır; həvanın subaşı isə vəsvəsədir. Bu ikisi hər gün döyüşlər.

Nə vaxt ki ağıl əsgəri, həva əsgərini məğlub edilsə; o bədən və can Yaradan qatında əziz olar:

İnsanoğlunun içində bir ət parçası var ki o ət parçası düzəlsə, bütün bünyə düzələr; o ət parçası pozulsa bütün bünyə pozular, Əlbəttə o ürəkdir.

Nə vaxt ki -Allah göstərməsin- həva əsgəri, ağıl əsgərini məğlub edilsə; o bədən və o can Yaradan qatında xordur:

«... Doğrusu hökmdarlar bir şəhərə girdikləri zaman orasını pozarlar şərəfli kəslərini xeyli edərlər.» (Quran XXXVII/34)

Dünyada; başında tacı, boyunda boyunbağı, üstündə ayparası olan; fərmanları, taxtları, məmləkətləri və xalqları olan padşahlar var.

İndi, tövhid, tac; ibadət boyunbağı; Müsəlmanlıq xilaf; fərman iman; taxt Mərifət; məmləkət lütfkarlıq; rəiyyə (bağlı olan xalq) İslamdır:

«Allah qatında din, şübhəsiz islamdır.» (Quran III/19)

Ariflər; rəiyyəti İslam; mülkü lütfkarlıq; fərmanı iman; taxtı Mərifət olan yerə oturlar və Allahu Təala ilə minacaat (yalvarma-yalvarma) edərlər.

QƏRİBƏ HEKAYƏ:

Bir gün Allahın aslanı Əliyə (K. V.) soruşdular ki:

- Ya Əli, tapındığın Allahu görürsənmü? Əli belə cavab verər:

- Əgər görməsəydim, tapınmazdım.

O halda möminlərə vacibdir ki Haqq Sübhənəhu Təala Həzrətlərini hər yerdə hazır bilməli və görməlidirlər:

«... diqqət yetirin; Allah şübhəsiz hər şeyi məlumatıyla əhatə edəndir.» (Quran XLI/54)

Cənnət və içində çaylar var:

«Orada təmiz su çayları, dadı pozulmayan süd çaydan, içənlərə zövq verən şərab çayları, süzmə bal çayları vardır.» (Quran XLVII/15)

Bədəndə olan süd, qan, öd və bəlgəm də mənbələrə bənzər.

Könül də cənnətə (uçmaq) bənzər...

Yəhya İbn Muaz belə deyər:

Mənim könülüm, dünya və axirətdən qiymətlidir. Çünki dünya, mihnet və nemət evidir amma mənim könülüm Mərifət evidir. Mərifət dünya və axirətdən üstündür. Dünyada qeyiblər var; Cənnət, cəhənnəm, Ərş Kürsü, lövhü qələm, mələklər, öküz və balıq bürclərinin adları deyilər, lakin özləri gəptir.

Bədəndə olan; bu ağıl, idrak, ilham, hidayət, fikir, narahatlıq (xülyası nce) kimi məfhumlar da qeyibdir.

Dünyada başı göydə, dibi yerdə ağaclar da var. Mərifət da ağac kimidir; dibi möminlərin könülündə, başı göydən yuxarıdadır:

«... kökü möhkəm, budaqları göyə doğru...» (Quran XIV/24)

İndi, əzizim! Mərifət ağacının başı tövhid, gövdəsi iman, yarpaqları İslam, dibi yaxınlıq, kökü təvəkkül, budaqları neyhi münkər, suyu qorxu və ümid (havf u reca), yemişi elm, yeri (torpağı) mömin könülüdür. Başı ərşdən də yuxarıdadır.

O Mərifət ağacının beş budağı vardır:

Birincisi, şövq; ikincisi, söhbət; üçüncüsü, inayət; dördüncüsü, iradə; beşincisi isə, qurbıyyət (yaxınlıq) budağıdır.

Cənnətdə Tuba ağacı vardır ki bir budağı, möminlərin köşklərinin pəncərəsindən içəri girib dayanar.

Bədəndəki iman nuru da belədir, bütün damarlara girib dayanar.

Cənnətdə yemək içmək də var, amma «kiçik və böyük dəstəmaz» yoxdur. Bunun kimi ana rəhmində uşaq da yeyər, müxtəlif qidaları ehtiva edər, amma sidik ifraz etməz.

Dünyada, kimi fiqh, fəraiz elmini; kimi təfsir, hədis elmini; kimi dil elmini (sari və zəif), kimi Ərəb və Fars elmini; kimi həqiqət elmini; kimi bəlağət elmini; kimi həndəsə elmini; kimi astronomiya (hikmət və heyət) elmini bilən, alim də rvar.

İndi, sözü davam etdirək: İnsanda isə ağız, şirin və ağrıyı; qulaq eşitməyi; dil, söyləməyi; burun, iyələməyi; əl, tutmağı; ayaq, getməyi; könül, xoşluq və boşsuzluğu bilər və könül nə fətva versə dil onu söyləyər.

İndi, əzizim! Könül bir şəhərə; bədən hasara; sinə izdihamlı bazara; ürək, ağciyər, qaraciyər, dalaq dükanlara; sədaqət (düzgünlük) təsdiq (ifadəyə, qəbul etmə) isbat, İdrak, iradə (iradə, diləmə) riyazət (qənaətlə həyata, nəfsi qırma), şövq, söhbət, qorxu, ümid, yaxın (möhkəm məlumat), təvəkkül, parça və mallara; iman, cəvhərə; ağıl məscidə; Mərifət işığa (çırağa) bənzər. Məscidin işığı divarları işıqlandırar; Mərifət işığı isə ərşdən fərşə qədər hər yeri işıqlandırar.

(Dünyada) sərmayə, qazanc və ziyan da var. iman sərmayəyə (Allahın) əmrlərini tutmaq qazanc (fayda); imansız qalmaq sərmayədən ayrılmağa; bənzər.

Gözlər tərəziyə bənzər. Gözlər iki cürdür; biri zahiri (xarici) biri batini (iç)dir. İndi, səadət, batinin (iç, ürək gözü) dan baxan üçündür. Batinindən nazirlərin tərəzisi ağır, zahirdən baxanların tərəzisi yüngül olsun.

“Tərəziləri yüngül gələnlər (dünyada çoxlu günah qazananlar) isə özlərinə ziyan edənlərdir. Onlar Cəhənnəmdə əbədi

qalarlar. Məhz tərəziləri ağır gələnlər (dünyada yaxşı əməlləri çox olanlar) nicat taparlar.” (Quran XXIII/103-102)

(Dünyada) Beytül-Məmur, Kəbə də var. Lakin, könül iki-sindən də qiymətlidir. Çünki Beytül-Məmur (göydə, Kəbə xəttində Kərrubiyə adı verilən böyük mələyin təvafı olan beyti şərif) göydədir. Kərrubilər (böyük mələklər) təvaf edirlər. Amma könül, Padşahı aləm Allahın nəzərgahıdır.

Könül quşa bənzər. Quş uçarkən kimi yerdə danlaq, taqət könül azmaz. Çünki könül ilə Allahu Təala arasında pərdə yoxdur.

Necə ki, Abdullah ibn Abbas (R.Ə) belə deyər;

Məhəmməd Mustafadan (Ə.S.) eşitdim ki; Allah ilə bütün obyektlər arasında pərdə vardır; lakin könül ilə Allahu Təala arasında pərdə yoxdur.

İndi, möminin könülü Kəbəyə bənzər. Kəbəyə gedən ayağıyla gedər amma könül istəyən, üzü üzərə çatması gərək. Onun üçün aşıqlar, üzlerini yerə sürürlər.

Kəbəyə gedənə bələdçi lazımdır. Quran bələdçidir, yoldaş yetər amma könülə Allahu Təala yoldaşdır.

Kəbədə ehram geyərlər. Haqqı, batildən ayırmaq, ehram geyməyə bənzər. Yoldan daşları təmizləmək də Kəbədə Batını Uranada daş atmağa bənzər. Nəfsin arzularını rədd etmək, Kəbədə qurban kəsməyə bənzər. Keçmiş ömür Səfaya, qalan ömür Mərvəyə bənzər. Keçmiş günahlar üçün tövbə etmək, qalan ömürü Haqq Təalanın qulluğunda keçirmək, Səfa ilə Mərvə arasında getməyə; hər vaxt tövbə istigfar ilə getmək də Kəbəni təvafə bənzər. Sükunətlə getmək, Ərafata çatmağa bənzər.

Kəbəyə gedən, dörd yerdə təvaf edər. Bunlardan ilki, Həcərül-Əsvəd; ikincisi, Mövqeyi Mülləzəm; üçüncüsü, Babı Kəbə; dördüncüsü, Rüknu Yəməndir.

Könüldə də dörd yerdə nurani (mənəvi) təvaf vardır: İlki, sağda havf (qorxu) nuru təvafı; ikincisi, solda rica (ümid) nuru

təvafı; üçüncüsü, qabaqda söhbət nuru təvafı; (dördüncüsü), arxada şövq nuru təvafıdır.

Kəbəyə çatanın ehramı kimi möminlərin də Ehramı vardır. Öz bədənləri, ailələri, malları və qohumları ehramdır.

Könülün varlığı bilinər lakin xüsusiyyətini bilməkdə aləmlər aciz qalar. Könülün Tacının Ərəb dilində yeddi adı vardır:

- 1) Ürək,
- 2) Canan,
- 3) Ruh,
- 4) Bal (qanad),
- 5) Halad,
- 6) Zamir,
- 7) Fual.

Dəymə adının da yetmiş iki mənası vardır. Dəymə bir mənasını bilmədə bütün alimlər aciz qalar.

İndi, əzizim! Allahu Təalanın da xüsusiyyətini bilməkdə aləmlər acizdir. Haqq Təalanın Quranda doxsan doqquz adı vardır. Dərhal bütün adlarını «elməl-yəqin» ilə bilərlər. «Min bir adı var» deyərlər lakin xüsusiyyətini bilməkdə bütün aləmlər aciz qalar.

Bədəndə də Allahu Təalanın birliyinə işarə edən beş obyekt var:

Birinci işarə (dəlil) Cəbrayılın gəldiyinə,
İkincisi, Məhəmmədin peyğəmbər olduğuna,
Üçüncüsü, Məhəmmədin fəzilətinə,
Dördüncüsü, yaradılmış obyektlərin ölüb təkrar diriləcəyinə,
Beşincisi, Allahu Təalanın varlığına, sonra, Haqq Subhanəhu və Təalanın insanı yoxkən var etdiyinə, dairidir.

Hər adamın iki elçisi vardır: Biri zahiri, biri batini. Zahiri dil; batini könüldür. Dil Məhəmmədə və könül Cəbrayıla bənzər.

Məhəmmədin (a. S.) fəzlinə demişdik, insanın yaradılışı (şəkli) belə Məhəmməd adının hərfləri üzrədir.

Həqiqətən də insanın başı mim kimi, iki əli ha qarını mim, iki ayağı dadal kimidir.

Namazın da (əda) əmri Əhməd adının hərfləri üzrədir:

Əlif qıya bilmə; ha rukuya; mim su satanda; budaq təhiy-yata bənzər;

«O halda axşama girdiyinizdə və səhərlədiyiniz vaxt Allahu təsbəh edin. Göylərdə və yerdə həmd Onundur. ilkindi və günorta vaxtlarında da (namaz qılaraq) Allahu təsbəh edin.» (Quran XXV/17-18)

İnsanda uşaqlıq çağı, səhər namazına; yetkinlik çağı günorta namazına; igidlik (cavanlıq) çağı, ikinci namazına; orta yaşlılıq çağı axşam namazına; yaşlılıq çağı da şam namazına bənzər.

Yatub qalmaq, ölümə; oyanmaq, ölüb də təkrar dirilməyə bənzər.

Məhəmməd (AS.) baş barmaq; Əbu Bəkir (R.Ə.) şahidlik barmağı; Ömər (R.Ə.) orta barmaq; Osman (R.Ə.) təharət barmağı; Əli (K. V.) kiçik sərçə barmaq kimidir.

Vəfalı bəsləyici olunca, insan beş barmaqsız da yaşar. Allahu Təala sevimli edincə, peyğəmbərlik edər. Allah bəhanəsini edib inayət edincə, möminlər əməlsiz də qəbul olurlar.

İndi, əzizim! Məlum oldu ki:

Allah Təala dünyada hər nə yaratmışsa hamısı insan oğlundadır. Bəlkə də daha çoxu vardır. Çünki ki bu qədər könüllərdə sirr vardır da izah edilməz, xüsusiyyəti itade edilməz.

Allah Təalanın zahiri və batini vardır: Zahiri, bu dünya, batini, o biri dünyadır. Lakin bu dünya, sonunda xarab olacaq:

«O gün yer üzünü başqa bir ərzə, göylər də başqa göylərə çevriləcək, insanlar qəbirlərindən hər şeyə hakim olan Allahın hüzuruna çıxacaqlar.» (Quran XIV/48)

Bədən ələmi də sonunda xarab olacaq:

«Hər can ölümü dadacaq.» (Quran XXIX/57)

Bu ayənin mənası bilən üçün ibrətdir.

(Allah) göyləri bu qədər böyüklüyyə ilə belə dirəksiz dayandırdı və ulduzlarla bəzədi, süslədi. Yenə göyləri hava ilə; havanı, quşlar ilə; dağları, marallar ilə, bədənləri, zəiflik ilə, canları, söhbət ilə; insanları, bir-birlərinə bağlamaq ilə; üzünü, göz ilə, əlləri, ovucları ilə; ayaqları, topuqları ilə; zahiri, batini ilə; cənnəti, nemət ilə; cəhənnəmi, zəqqum ilə; dünyanı, mihnet ilə; axirəti, bəylik ilə; Allah (C. C.) özünü qulları ilə; siz qulları, Allahu Təala ilə bəzədi və bəzədi.

Allah Təala gözəl qulunu öz rəhməti ilə yad edib buyurur ki:

Ey qullarım! Gözünüzü açın, görün, eşidin. O zavalı Qədim Allah, zavalı Padşah (Allah) belə buyurur: Ey ibrətli Qullarım! Əgər məni dilənsəniz yerə baxın; naxışlı döşəkmə döşəməmi; göyə baxın; bəzədiyim göyləri; mələklərə baxın; sirmimi; dağlara baxın; böyüklüyümü; dənizlərə baxın; anbarımı; qiyamətə baxın; heybətimi; cənnətə baxın; nemətimi; böyüklüyümə baxın; güclülüyümü; Qurana baxın; əmrlərimi; istifadə etmə baxın; xilqətimi; göylərin işarəsinə baxın; şanıma; övliyalarım baxın; xəzinələrimi görün.

«And olsun biz, Adəm oğullarını üstün etdik, quruda və dənizdə nəqliyyat vasitəsilərə yüklədik.» (Quran XVII/70)

Sizləri sevdiyim üçün bu qədər kərəmətlər verdim. İndi, ey əzizlərim! Allahu Təala, dünyada hər nə yaratmışsa sizlərə verdi; özünü də sizlərə verdi.

İndi, göylər sizin örtüyünüz; yerlər sizin döşəyiniz; ay və günəş sizin şamınız; yemişlər sizin nemətiniz; otlar bəzəyiniz; ağaclar yaraşğınız (faydanız); ilxılar miniyiniz; mələklər ibadətçiniz; cənnət, mövqeyiniz; hurilər, cütləriniz; Rizvan, qapıçınız; kiramən katibin şərəfiniz; Kəbə qibləiniz; Quran, inancınız; Malik, zindançınız; Məhəmməd Mustafa (Ə.S.) sultanınız; Adəm (Ə.S.) atanız; Həvvə, ananız; bayram günü, etibarçınız; Cümə günü şəfanızdır. Sizlər bir-birlərinizlə qardaşsınız. Siz qullar, mənimsiniz; mən qafur Mövlə sizinəm.

Bu qədər növ obyektləri sizin üçün yaratdım. Ərşdən yerin altına qədər hər nə varsa sizlərə bildirdim:

«Biz onlara həm yer üzünü ətrafında, həm də şəxsən nəfslərində qüdrətimizin əlamətlərini elə göstərəcəyik ki nəhayət peyğəmbərin söylədiyi şeyin haqq olduğu özlərinə zahir olacaq.» (Quran XLI/53)

Nə vaxt məni istəsəniz; özünüzdə istəyin, taparsınız. Çünki, mən sizə bədəniniz içində canınızdan daha yaxınam; gözüünüzün görmüş olmasından, dilinizin söyləmiş olmasından, qulağınızın eşitmiş olmasından daha yaxınım. Əlinizin tutmasından, ayağınızın getməsindən; sizə, sizdən daha yaxınam. «... Biz o adama sizdən daha yaxınım, amma görməzsiz.» (Quran LVI/85)

«... Biz ona şah damarından daha yaxınım.» (Quran L/16)

«Bu elmlərlə həqiqətdir ki hər nə kim bilsə özünü bilər və hər nə kim özünü bilsə həqiqətdə, məni bilər.»

«Öz nəfsini bilib öyrənən rəbbini haqqıyla bilər.»

(Hədis) İndi, özünü bilən Haqqı bilər. Haqq Təalanın varlığını bilər; taqət xüsusiyyətini bilməz. İndi, belə bil ki:

Necə ki, insana candan; Allahu Təalaa da quldan yaxın yox. «... Biz ona şah damarından daha yaxınım.» (Quran L/16)

Necə ki can, bədənə yaxındır; Allahu Təala da qullarına bu ayədə ifadə edildiyi kimi yaxındır.

«... üç adamı gizli olduğu yerdə dördüncü mütləq Odur: Beş adamın gizli olduğu yerdə altıncıları mütləq Odur; bunlardan az və ya çox nə olsalar olsunlar, harada olsalar olsunlar, mütləq onlarla bərabərdir...» (Quran LVIII/7)

Necə ki can bədənin tədbirindədir; Allahu Təala da qullarının tədbirində elədir. Belə bilmək gərək. Necə ki bədənin dirliyi can ilədir; aləmin dirliyi də Allahu Təala ilədir.

Necə ki, Allahu Təalanın varlığı bilinər amma xüsusiyyəti naməlum: «ONA bənzər heç bir şey yoxdur, O bütün deyilənləri eşidər, bütün edilənləri görər.» (Quran XLII/2)

Can da belədir:

«Ey Məhəmmədi Sənə ruhun nə olduğunu soruşsalar, de ki: Ruh, Rəbbimin buyruğundan ibarətdir...»

(Quran XVII/85)

Öz özünü bilməkliyi qısa kisəlim. Çünki oyanıq insanlara bu qədər söz yetər. Doğrusunu ən yaxşı Allah bilər.

ONUNCU HİSSƏ

Bu hissə Adəmin (Ə. S.) sifətini bəyan edər.

Xəbərdə belə deyilmişdir ki: Biz Adəm (Ə. S.)ın nəsilindən yayıldıq. Necə ki Əbu-l Fəzl Cəfəri Sadiq (R.Ə.) deyər ki:

Haqq Subhanəhu və Təala, Adəmi yaratmağı dilədiyi zaman mələklərinə (bunu) belə bildirdi:

Hanı Rəbbin mələklərə: «Mən yer üzündə bir xəlifə yaratcağım» demişdi, mələklər də: «Biz səni təşbeh və nöqsanlıqlardan tenzih etməkdə olduğumuz halda, orada təxribatçılıq çıxaracaq və qan tökəcək kəslərmi yaradacaqsan?» demişlər idi. Allah: «Mən sizin bilməyəcəyiniz şeyləri bilərəm buyurdu.» (Quran II/30)

Adəmin bədənini Mədinə torpağından yaratdı. Başını Beytül-Məqdis (Qüds) torpağından; üzünü, Kəbə torpağından; qulağını, Dövrü Sina (Hz. Musanın Allanın təcəllisiylə qarşılaşdığı və danışdığı Sina yarımadasında olan dağ) torpağından; gözlərini, Beytül-Haram (Məkkədəki Kəbə) torpağından; alını, Mədinənin qərb torpağından; ağızını, Mədinənin (Məğrib) şərq torpağından; burnunu, Dəməşq (Dəməşq: Şam) torpağından; dodaqlarını, Bərbəriyyə (Afrikanın şimalı) torpağından; saqqalını, cənnət torpağından; dilini, Buxara torpağından; dişlərini Xarəzm torpağından; boyunu Çin torpağından; qollarını, Yəmən torpağından; sağ əlini, Misir torpağından; sol əlini, Fars torpağından; dirnaqlarını Çin torpağından; barmaqlarını, Sisdan torpağından; sinəsini, İraq torpağından; qarınını, Xuzistan torpağından; kürəyini, Həmədan torpağından; cinsi

Əzani, Hindistan torpağından; xayalarını, Bizans torpağından; budlarını, Türkistan torpağından; dizlərini, Krım torpağından; dirsəklərini, Antaliya torpağından; topuqlarını, Rum torpağından; ayaqlarını, Avropa torpağından yaratdı.

Bu, hədislə də ifadə edilmişdir:

Mənası budur:

«Allah Adəmi altmış müxtəlif torpaqdan yaratdı. Əgər bir torpaqdan yaratsaydı, bütün insanlar eyni surət və xüsusiyyət üzrə olarlar, birini digərindən ayırt etmək mümkün olmazdı.»

Ondan sonra, Haqq Subhanəhu və Təala Adəmin başını qüdrət nuruyla; gözlərini ibrət nuruyla; alını, səcdə nuruyla; dilini, zikr nuruyla; dişlərini, Məhəmməd Mustafa (Ə.S.) nuruyla; dodaqlarını, təsbeh nuruyla; peysərini, qüvvət nuruyla; bədənini, hilat nuruyla; sirrini igidlik nuruyla; sinəsini, elm nuruyla; qarınını yumşaq (helm) nuruyla; belini izzət nuruyla; örtüsünü (paltar), əmanət nuruyla; oyluğunu, əmri nəhy nuruyla; bağırını, məmnuniyyət nuruyla; silsilə; rüku nuruyla; ayağını ibadət nuruyla; topuqlarını, şövq nuruyla; dalağını, üns (yaxınlıq) nuruyla; əllərini, cəmərdlik nuruyla; dırnağını, şəfaət nuruyla; könülünü, tövhid və iman nuruyla; bəzədi, suvadı, hörmət nuruyla düzəldi; vüslat nuruyla apardı, Adəmin torpağını Əzrailin əlinə verdi. Rəhmət suyuyla qatığı; mərifət suyuyla suvardı.

Adəmi Məkkə ilə Yəmən və Taif arasında yaratdı. Haqq Subhanəhu və Təala söyləyər;

«Adəmi torpaqdan yaratdım.»

«...və insanı yaratmağa bir palçıqdan başladı.» (Quran XXXII/7)

Başqa bir ayədə «zülaldan yaratdım» deyər;

«Çünki biz insanı qarışıq bir spermadan yaratdıq.» (Quran LXXVI/2)

Bir şeyi sıxıb arasından çıxana zülal deyərlər.

Ondan sonra (Adəmi) buraxdılar; bir zaman yatdı, yatdı və şəkillənmiş cıvık bir palçıq oldu. (Haməin məsnun) 15/26-28)

Ondan sonra, qurudu, yarıldı, kəl-fahhar oldu (bişmiş palçığa bənzər palçıq).

«O, insanı yanmış kərpic kimi quru palçıqdan yaratdı.» (Quran LV/14)

Əvvəl torpaq idi; sonra surət bağladı; ondan sonra tas-tas (parça-parça) yanı idi. Sətsiz illər yatdı.

Ondan sonra, Əzazil (şeytanın cənnətlə olduğu əsnadakı adı) keçib gedərkən yolu oraya vardı. Adəmin qəlbinə gözü ilişdi, heyrətə gəldi, diksindi və təkrar üzərinə baxdı. Bir az baxdı, qəribəsinə getdi, heyrətə düşdü. Uzandı, əlini sinəsini sürtdü. Hönkür-hönkür ağladı. Dedi ki;

«İlahi ya, Seyid ya Mövla! Bunun içi koğuş (boş)muş; bundan heç xeyr gəlməz.»

O zaman Padşahı aləm Allahdan səs gəldi; dedi ki: ...

- Ya Əzazil! O toxunduğun sinə mənim ocağım; öz qüdrətimlə dolduraram.

Haqq Subhanəhu və Təala Həzrətləri Adəmə ruh üfləməyi dilədi və ruha əmr eylədi. Bəziləri deyir ki Haqq Təala Həzrətlərinin əmriylə ruh, Adəmin burnundan beyinə girdi, iki yüz il müddət gözlədikdən sonra gözlərinə endi. O zaman Adəm (Ə.S.) yatdığı yerdə gözlərini bucağın tərəfindən özünü torpaq və palçıq olaraq gördü.

Ondan sonra ruh, qulaqlarına endi; mələklərin təsbehlərini eşitdi. Sonra da (ruh) ağızına və dilinə endi. O zaman Adəm (Ə.S.) asqırdı və başını yerdən yuxarı qaldırdı və dedi ki; «Hər hal və vəziyyət üzrə aləmlərin Rəbbi Allaha həmd olsun.»

Yəni «şükür o Allaha ki hər hal və vəziyyətdə aləmləri bəsləyicidir» mənasını verər. Surətdən əvvəlki hərəkət asqırmaqdır. Dilə ilk gələn söz də budur.

Ondan sonra kainatı yaradan Qədr Allahdan cavab gəldi:

«Rəbbin sənə mərhəmət etsin ey Adəm. «dedi. Ondan sonra Allahu Təala belə buyurdu :

-Ya Adəm! İzzətim və cəlalım haqqı üçün, səni bu söz üçün yaratdım.

Ondan sonra ruh Adəmin sinəsinə və belinə endi. Aşağısı palçıqkən Adəm (Ə.S.) qalxıb oturmaq istədi. Necə ki, Qurani əzmdə Allah buyurur:

«İnsan çox tələsikçi olmuşdur.» (Qur-an XVII/II)

Ondan sonra ruh Adəmin qarınına endi. Adəm acdı; yemək arzu etdi. Ondan sonra ruh, Adəmin bədəninin bütün Əzalərinə yayıldı, tamamilə yerli yerinə yerləşdi, ət, qan, damar, sinir meydana gəldi.

Ondan sonra Haqq sübhanəhu və Təala mələklərə buyurdu.

Adəmi, razılıq suyuyla yudular. Ululuq və ehtişam tacını başına qoydular. Kəramət ayyarasını üstünə geydirdilər. Ucalıq kürsüsü üzərinə oturdular. Xəlifə adını qoydular və «yerdə və göydə xəlifəsən» dedilər.

Sonra, Haqq Subhanəhu və Təala öz lütfüylə «cənnət içində xəzinəmsən» dedi. Vəkillik əmrini verdi və bütün obyektlərin adlarını öyrətdi:

«Allah Adəmə bütün adları öyrətdi. Sonra əşyanı mələklərə göstərüb əgər doğrulardansınızsa bunların adlarını mənə xəbər verin buyurdu.» (Quran II/31)

Ondan sonra mələklərə səcdə etdirdi:

«Hanı mələklərə: Adəmə (hörmət olaraq) səcdə edin, demişdik də bütün mələklər səcdə etmişlər idi. Ancaq İblis səcdə etməkdən üz çevirib qürurlandı və kafirlərdən oldu.» (Quran II/34, VII/10, XVII/61, XVIII/51)

O vaxt bütün mələklər, Haqq Təalanın əmriylə Adəmə səcdə etdilər. Tək İblis səcdə etmədi.

Haqq Təala, İblisə soruşdu:

- Nə üçün Adəmə səcdə etmədin. İblis belə cavab verdi:

«Məni atəşdən onu isə palçıqdan yaratdın.» (Quran VII/12)

Yəni «Sən məni atəşdən, onu torpaqdan yaratdın. Bunun üçün, mənim tərkibim (atəş) ülvi, torpaq (isə) süflidir. Yaradılışda mən ondan ucayam; bu səbəblə Adəmə səcdə etmədim.» dedi. Qürura qapılıraq (səcdəyə) razı olmadı. Haqq Təala da

onu dərğahından qovdu. Əvvəllər Allaha yaxın bir mələk ikən, adı Həris idi. Sonra məhrum, çəşmiş, lənətlənmiş oldu və adı da şeytan və İblis olaraq dəyişdi. Ondan sonra Haqq Subhanəhu və Təala, belə buyurdu :

- Ya Adəm! yuxarı bax!

Bunun üzərinə Adəm (Ə.S.) yuxarı baxdı. Ərşdə bu gözəl sözlün yazılmış olduğunu gördü :

«La ilahə illəllah, Məhəmmədin Rəsulullah.» Adəm (Ə.S.) onu görüncə belə dedi:

- İlahi Seyid və Mövlam! «La ilahə illəllah» sənin birliyindir. Ya Məhəmməd kimin adıdır? Hayy u sürüşüm (Daim diri və əzəli və əbədi olan) Allah buyurdu ki:

«Ya Adəm! O mənim həbibimin adıdır ki sənin oğlundur. «Adəm çox xoşbəxt oldu və şükr etdi.

Ondan sonra Adəm (Ə.S.) sağ yanına baxdı; üç gözəl şəxs gördü və soruşdu :

- Adınız nədir və mövqeniz haradır? Birincisi cavab verdi:

- Adım ağıldır və yerim başda, beyindədir. ikincisi belə cavab verdi:

- Adım utanma və həyadır; yerim üzdədir. Üçüncüsü isə belə cavab verdi:

- Adım, elmdir və mövqeyim sinə içindədir. Bunun üzərinə Adəm (Ə.S.) belə dedi :

- Gəlin indi, yerli yerinizə girin.

O saat üçü də yerli yerlərinə girdilər. Adəm rahatladı. Sonra sol tərəfinə baxdı. Orada da üç şəxs gördü; diksindi və soruşdu :

- Adınız nədir və yeriniz haradır? Nə uğursuz tayfasınız. Onlardan biri belə cavab verdi:

- Adım hirsdir; yerim başda, beyindədir. Adəm cavab verdi:

- Baş, ağıl yeridir; sənin başda yerin yoxdur. O şəxs bunun üzərinə belə dedi :

- Mən gəlinə, ağıl gedər.

İkinci şəxs də belə danışdı :

- Mənim adım, tamah (acgözlük)dür; yerim üzdədir.

Adəm cavab verdi:

- Üz, tamamıyla utanma və həya yeridir; sənin yüzdə yerin yoxdur.

O şəxs buna söylə cavab verdi:

- Mən gəlincə utanma və həya gedər. Üçüncü şəxs də belə cavab verdi:

- Mənim adım həsəd (qısqançlıq)dır; yerim sinə (kөнül) dedilər. Buna qarşı Adəm (Ə.S.):

- Sinə, elm yeridir; sənin sinədə yerin yoxdur. Bunun üzərinə o şəxs belə danışdı:

- Mən gəlincə elm gedər.

İndi əzizim! Belə bilmək lazımdır ki iman rəhmanıdır, şübhə şeytandır. Şübhə gəlsə iman; iman gəlsə şübhə gedər.

«... Haqqdan sonra pozğunluqdan başqa nə vardır.» (Quran X/32)

«İmandan sonra kafirlikdən başqa nə vardır?»

Bu ayənin mənası «mənzilətün beynəl-mənziləteyn deyənlər üçün bir dəlildir. Onun üçün qulun hərəkətiylə imanı ayrı deyil: Ya tövhid; ya elm; ya şirk; ya iman; ya kütür ya da ibadətdir.

Əlif, sualdır, zərb bəyan etməkdir. Gözəl söz, ayə iman sözüdür; «Kəşəcərətin tayyibə idin» yəni gözəl ağac (şəcərəsi tayyibə), xurma ağacıdır. «Kef», gözəl ağaca təşbehdir.

Gözəl söz «tövhid» sözünə deyilər, «Tövhid» sözünü xurma ağacına bənzətdilər. Onun üçün xurma ağacı dəymə yerdə olmaz.

O halda tövhid sözü xurma ağacına, Mərifət da o ağacın kökünə bənzər. Necə ki köksüz ağacın heç yemişi, Mərifətsiz könlün də heç xeyiri olmaz.

Yerdə ağacı ayaqda dik tutan kökdür. Tövhid sözünü də ürəkdə canlı və möhkəm tutan könlədəki Mərifətdir.

(Bu barədə) Rəsulullah (S.Ə.V.) belə buyurmuşdur:

«Ağaclardan bir ağac vardır, möminin könlünə bənzər; onun yarpağı tökülməz.»

Görəsən hansı ağacdır deyə səhabələr çöldəki ağacları saydılar. Peyğəmbər (S. A.) «onlar deyil» dəyincə düşündülər, O zaman Peyğəmbər (Ə.S) belə buyurdu ;

- Xurma ağacıdır; onun heç bir zaman yarpağı tökülməz.

- Doğru söylədin, ya Rəsulullah, dedilər. Sözü davam edək.

Aləmlərin Padşahı Allah Təala, bütün ruhları (canları) Həzrəti (Hz. Məhəmməd) üçün yaratdığı zaman möminlərin canlarını sağdan, kafirlərini soldan verdi.

Ondan sonra Allah Təbarəkə və Təala buyurdu :

«Mən sizin Rəbbiniz deyiləmmi?»

Onlardan Haqqa layiq olanlar, (bu sözü) qulaqsız eşidilər və dilsiz cavab verdilər. Bəziləri «bəli» əsas elan «xeyr» dedilər; bəziləri isə heç tanımadı.

Haqq Subhanəhu və Təala ikinci dəfə buyurdu :

«Mən sizin rəbbiniz deyiləmmi?»

Əvvəl «bəli» deyənlərin bəziləri «xeyr» dedilər; bəziləri tanımadı; digər bəziləri də yenə «bəli» dedilər.

Yenə əvvəl «xeyr» deyənlərin bəziləri «bəli» dedilər; bəziləri tanımadı və bəziləri yenə «xeyr» dedilər.

Əvvəl tanımayanların bəziləri də «bəli» bəziləri «xeyr» dedilər; bəziləri isə yenə tanımadılar.

İndi, əziz qardaşım! İki dəfə «bəli» deyənlər müsəlman doğuldular, müsəlman olaraq dirildilər (yaşadılar) və müsəlman olaraq öldülər.

İki dəfə «xeyr» deyənlər; kafir olaraq doğuldular, kafir olaraq dirildilər və kafir olaraq öldülər.

Əvvəl «xeyr» sonra «bəli» deyənlər; kafir olaraq doğuldular, kafir olaraq dirildilər və müsəlman olaraq öldülər.

Əvvəl «bəli» sonra «xeyr» deyənlər; müsəlman olaraq doğuldular, müsəlman olaraq dirildilər və kafir olaraq öldülər.

İki dəfə də tanımayanlar – nəüzübillah-hayvanlardan daha aşağı və azğındırlar. «Kələnəm» (heyvanlar kimi) dedikləri onlardır.

«Onlar heyvan kimidir, bəlkə də daha pozğun və çaşmışdırlar.» (Quran VII/179)

Bu ayə bunların haqqında gəlmişdir. Çünki, bunlar, heyvanlar kimidirlər; bəlkə də daha azğındırlar. Bunlar hər vaxt insan şəklindədir, lakin (yalnız) insanların yerlərini daraldar, ruzilərini azaldarlar.

Gör ki, Allah (C. C.) insanları nə qədər xilafarla bəzədi, nə qədər ululuq və mərtəbələrə çatdırdı, nə qədər nur ilə bezədi.

İndi, bunları görüb eşidib də anlamayan ya insanların nizamını qəbul etməyən ya da bu nizamın əhillərini sevməyən heyvanlardır; bəlkə daha adidirlər. Çünki Haqq ehilini heyvanlar da sevər, onlara hörmət edərlər.

Haqqı və Haqq əhlini bilməyənlər heyvandan da aşağıdır və onların mərtəbələri «bəlhüm ədəl» (heyvandan daha aşağı)dir. Ağılı olana bu qədər söz yetər.

ON BİRİNCİ HİSSƏ

Bu hissə, Adəmin sifətini bəyan edər.

İndi əzizim! Xəbərdə belə gəlmişdir:

Haqq Subhanəriu və Təala Adəmin sol eye sümüyündən Həvvanı yaratdı. Adəmə yar etdi. (Həvva) doxsan balın (qarın) uşaq doğdu. On oğulu və on qızı qaldı, adları belədir: Veheme, Vedd, Suva, Yagus, Yauk, Nəsr, Əbdün-Nasir-Habil, Qabil və Şit.

«Və deyilər ki Şit bir batinindən doğuldu.»

Adəm, əmanəti Şite verdi. Şitin doxsan oğulu və doxsan qızı oldu. Bütün insanlar, bunlardan yayıldı:

«Ey insanlar, sizləri bir tək şəxsdən yaradan, ondan da yoldaşını (Həvvanı) meydana gətirən, ikisindən bir çox kişi ilə qadın çıxaran Rəbbinizdən qorxun və günah işləməkdən

çəkinin; və yenə özünə (hörmətdə olaraq) bir-birinizdən diləklərdə olduğunuz Allahdan qorxun və qohumluq bağlarını kəsməkdən qorxun. Şübhəsiz ki Allah, üzərinizdə gözçü var. (Quran IV/1)

Haqq Subhanəhu və Təala buyurur:

«Adəmi torpaqdan, nəsilini də döl sunundan yaratdım».

«And olsun ki biz insanı (Adəmi) palçıqın özündən yaratdıq. Sonra onun nəsilini, möhkəm bir yerdə az bir su halına gətirdik. Sonra o spermanı qan laxtası etdik. Daha sonra qan laxtasını bir parça edə çevirdik. Ət parçasını da sümük halına qoyduq. Sümüklərin üzərinə ətləri geydirdik. Sonra ona başqa bir yaradılış verdik. Bax ki, şəkil verənlərin ən gösülük olan Allahın şanı nə ucadır!» (Quran XXIII/12,13,14)

Kişi suyuna «nütfə», qadın suyuna «əmşaç» deyərlər:

«Çünki biz insanı qarışıq bir nütfədən yaratdıq, onu sinayacağıq, bunun üçün onu duyma və görməyə qabiliyyətli etdik». (Quran LXXVI/2)

Nəqldir ki:

«Kişi xanımına yaxınlaşınca on idin bir su, xanımından da bir su çıxar. Allah iki mələyə bunları qarışdırmasını əmr edər, onlar da Ya Rəbbi bu iki nutteden insan yaratmaq istəyirsənmi? deyə soruşarlar. Allah Təala da yaradacağım ey mələklərim, buyurur».

Sonra kişilə qadının suyu birləşər; ərşdən bir yel əsər, gəlir ana sinəsinə toxunar və o iki su yayılır; oradan da ana rəhminə gedər.

«O, kişi və qadının beli ilə sinələri arasında atıla gələn bir sudan yaradılmışdır». (Quran LXXXVI/6,7)

Sonra Allahu Təalanın əmriylə iki mələk gedər, o qulun məzar yerindən bir ovuc torpaq götürüb gətirər və o iki suya qarışdıraraq yoğurarlar. Qırx gün sağ əlləriylə qarışdırıb sıxarlar; qan laxtası olar.

Sonra sol əllərinə götürüb qırx gün götürüb qarışdırıb məbləğlər; bir parça ət olar;

«Sonra onu sağ ovucu içinə təhvil edər».

Təkrar sağ əllərinə götürüb qırx gün qarışdırıb sıxdıqdan sonra eləcə buraxarlar. İyirmi günə qədər gözlədikdən sonra; et/ət, damar və sümük meydana gəlir.

İndi, sözə davam edək.

Bədənin bütün orqanlarından əvvəl, təməl olaraq yan sümüklər yaradılar və (insan) öldükdən sonra torpaq, bu sümükləri keç yeyər (əridər).

İkinci gün, sağ qoluylla təkbir barmağı; üçüncü gün, sol qoluylla başı; dördüncü gün, sol ayağı; beşinci gün, sağ ayağı yaradılmışdır.

Altıncı gün, üç yüz altmış altı ədəd damarı yaradılmışdır. Bunların yarısı hərəkət edər, yarısı etməz. Çünki yarısında qan, yarısında da yel vardır. Nə vaxt hərəkətsiz damarı, hərəkət etsə; xəstəlik olar. Hərəkət edən damarı hərəkət etmədiyi zaman isə o kimsə ölür.

Yeddinci gün, yeddi yüz qırx parça sümük; səkkizinci gün, yüz iyirmi dörd min et yaradılmışdır.

Doqquzuncu gün, Haqq Subhanəhu və Təala dörd mələk göndərər. Biri, (insanın) əcəlini; biri fənalik və talehsizliyi ilə yaxşılıq və talihliğini; biri, ruzisini; biri də başına gələcəkləri yazar.

Onuncu gün can (ruh) girər.

Və axırda can (bədənə) girdikdən beş ay sonra uşaq ana rəhminə hərəkətə keçər, deyə nəql edilmişdir.

Sonra, Haqq Subhanəhu və Təala ana bağırını uşağa mehrab buyurar; səcdə edər və o səcdə bərəkətində anası, dəymə bir şey yeməz olar.

Bütün bu işlər, ululuq və ucalıqlar, insana can və ağıl səbəbiylə verilmişdir.

Allahu Təala, canla ağılı da verərək, o qulu tamamladı.

Lakin burada üç mənə var. Bu üç mənə kimdə varsa onun ağılı tamdır; kim idi yoxsa onun ağılı yoxdur və də canı yatar. Bu üç mənə qula aid bir xüsusiyyətdir. Bunlar; birincisi, özünü

bilmək; ikincisi, hüzurda olmaq; üçüncüsü də qəbiri məkan etməkdir. Bu dediklərim dövlətli kəslərə hastır. Bu mənada dövlət ədəb, ağıl və gözəl əxlaqdır. Bu üç obyektə sahib kəslər çox talehli ulu kəslərdir. Necə ki, Rəsulullah Həzrətləri belə buyurar;

«Ağıl, yer üzündə Allah Təalanın tərəzisidir».

Yer üzündə ağıl ölçüsündən yaxşı bir şey yoxdur. Çünki, hər yaxşı şeyi bilən və buyuran ağıldır.

İndi, ey əzizim!

Ağıl, dörd müxtəlif nurdan meydana gəlmişdir:

Bunlardan birincisi, ay nuru; ikincisi, günəş nuru; üçüncüsü sid-rətül-müntəha dördüncüsü, ərş nurudur.

Bu səbəblə, ağıl, bədən içində sultan; könül içində rahatlıqdır. Tanrı Təalanın insana verdiyi, bu qədər ululuq, bu qədər nur, bu qədər kəramət, bu qədər ayparanın hamısı ağıl bərəkətindəndir.

İndi, kimin könülündə ağıl nuru varsa xoşdur. Kimin yoxsa özünə xeyiri yoxdur; Allahu Təala qatında da yeri yoxdur.

«Biz eşidər və ya ağıl edər olsaydıq, bu azgın atəş içində olmazdıq, deyərlər». (Quran LVII/10)

Xəbərdə belə gəlmişdir ki:

Allah (C. C.) üç müxtəlif qaranlığı, iki müxtəlif obyektə işıqlandırdı:

Birincisi dünya qaranlığını ay, günəş və ulduzlarla işıqlandırdı.

İkincisi

İnsanı da üç müxtəlif qaranlıqdan yaratdı və yenə üç müxtəlif obyektə işıqlandırdı.

Birincisi, çar ənasir (dörd ünsür: torpaq, atəş, su, hava) qaranlığından yaratdı: ağıl nuruyla işıqlandırdı.

İkincisi, cəhalət qaranlığından yaratdı; elm nuruyla işıqlandırdı.

Üçüncüsü, nəfs qaranlığından yaratdı: Mərifət nuruyla işıqlandırdı:

“Sizi zülmətlərdən nura (küfrdən imana) çıxartmaq üçün Öz bəndəsinə (Muhəmməd əleyhissələmə) açıq-aşkar ayələr nazil edən Odur. Allah sizə şəfqətlidir, mərhəmətlidir.” (Quran LVII/9)

İndi, Mərifət, günəş; ağıl, aya: elm, ulduza bənzər.

Ayla günəş doğular, dolanar: elm təhsil alılar lakin hər vaxt xatirdə qalmaz. Mərifətsə kimin könülündə varsa: də ölüb məzara girənə qədər xatirdən getməz; bəlkə məzarda da faydası olur.

O ariflər sultanı, o həqiqət axtarışının aslanı, şeyxlər müşidi, Seyid Sadəddin (R.Ə.) buyurar ki:

Yer üzü ətim-bədənim

Axar su qanım mənəm.

Təhqiq bürcündə doğuldu

Oyanmaz günüm mənəm.

İndi, günəş, gündə bir bürcdən doğular; qalan bürclər məhrum qalarlar. Lakin ağıllı könüllərdə üç yüz altmış altı bürc vardır və Mərifət günəşi də hər gün bir bürcdən doğular. Lakin digər bürclərin məhrum qaldığını sanmayın. Çünki, bədəndə səkkiz rəhmanı qala, dəymə bir qalanın da yüz min bürcü vardır. Mərifət günəşi hamısının üstünə doğulmaq məcburiyyəti tələfdir. Bütün bürclərə çatar və heç bir bürc məhrum qalmaz.

Hər vaxt günəş doğular, işığı yerə toxunar. Elmin Mərifətli könüllərin nuru (isə) ərşdən kənara gedər.

O həyat verən əzəli Tanrı müjdələmişdir ki:

Ey qullarım! Arzunuz, cənnətdir ki; gözətçisi Rıdvan adlı bir mələkdir. O cənnət Rıdvanın gözətçiliyi ilə heç bir zaman xarab olmaz, əsən dayanar. Buna qarşılıq Mərifətli könüllərin gözətçisi, mənəm. Şeytanın ona qarşı zəfər qazanması heç mümkün olarmı? Çünki Mərifətli könüllər mənəm xəzinəm və nazargahımdır. Necə ki Rəsul (Ə.S.) buyurar:

«Möminin könülü və ürəyi Allahın evidir».

Ağılın aya bənzədiyini söylədik. Ay, həm artar, həm azalar həm də batar. Lakin ağıl tamam olunca nə artar, nə azalar nə də gedər.

Elmin də ulduzlara bənzədiyini ifadə etmişdik. Ulduzlar (göydə) açıq olduğu zaman (gecə) insanların ayaqları, yolu görər. Hər kimin gerçək elmi olsa o da Haqqdan yana olan yolu görər və hər şeyi anlar hala gələr.

Buna qarşılıq, göy üzü buludlu olunca insanların ayaqları, yolu görə bilməz.

O halda; ağıl, Mərifət və elmi olmayan biri Haqqdan yana yolu necə görə bilər ki?

Yenə alimlər olmasa, bir kimsə Haqqdan yana olan yolu necə görə bilər ki?

İndi elm böyüklərinə atadan və anadan daha çox dəyər vermək lazımdır. Çünki, ata və ana, uşaqlarını dünya bəlasından, dünya atəşindən və dünya çətinliyindən qoruyarlar. Buna qarşılıq alimlər, müsəlmanları, axirət bəlasından, cəhənnəm atəşi və çətinliyindən qoruyarlar:

Elm adamları hər kəsə fayda təmin edərlər». (Hədis)

Elmin aynaya bənzədiyini də ifadə etdik. Aynaya baxan öz üzünü görər. Yəni adam odur ki öz fəna tərəflərini (də) görər. Öz ayıblarını görən adam, kimsənin ayıbına dil uzatmamalıdır.

Haqq Subhanəhu və Təala buyurar ki:

Ey qullarım! Məni nə uzaqda nə də yaxında istəyin; harada olsanız mənimlə olun. Çünki, sizlərə sizdən yaxınım və harada olduğunuzu bilirəm!

«Şübhə yox ki mən çox yaxınam. Mənə dua etdiyi zaman dua edənün duasını qəbul edərəm». (Quran II/186)

Hər kim məni özünə yaxın bilsə heç bir zaman ümitsiz olmasın.

Hər kim paltarına müşk sürsə o gözəl iy verər, kim elmə yaxın isə Öyrənməkdən məhrum qalmaz; kim Haqqa yaxın isə duası qəbuldan məhrum olmaz.

Bu barədə Haqq Subhanəhu və Təala belə buyurar:

Siz məni diləsəniz, duanızı qəbul edərəm.

Hər kim Haqq Subhanəhu və Təalanın adını zikr etsə zərurət edənlərdən məhrum qalmaz.

Yenə Allahu Təala buyurur ki: «Mənim adımla anın ki sizə razılıq edim».

Sonra belə buyurur:

«Mənə dua edin sizə qarşılığını verim». (Quran XI/60)

Ey möminlər! Biimiş osunun ki kafir nə qədərlərin dinlərinin, nə qədərlərinin bədənlərinin düşməni, nə qədərlərinə mallarının, düşmənidir.

Lakin, kafirdən daha qatı düşmən iblisdir. Çünki insanı, Allaha itaaten və alçaq könüllükdən uzaqlaşdırsa (o insanın cəhənnəmə getməsi fərz olar.

Əgər kafir səni və ya sən kafiri öldürsən cənnət vacib (fərz) olar. Öldürərsən qazi, ölsən şəhid olarsan. O halda kafir necə (təhlükəli) düşmən olurki?

Şəhidlərin mərtəbələri, peyğəmbərlərin mərtəbələrindən beş dərəcə çoxdur.

Bu mərtəbələrin birincisi, peyğəmbər öluncə yuyunur, şəhidlər öluncə yuyunmaz

İkincisi, (öldükləri zaman; peyğəmbərlərin paltarları çıxarılar şəhidlərininki çıxarılmaz.

Üçüncüsü, peyğəmbərləri kəlfne qucaqladılar, şəhidləri qucaqlamadılar.

Dördüncüsü, peyğəmbərlər axirətdə seçərlər, sonra şəfaət edərlər; şəhidlər isə mahçer günündə öz qövmlər, qəbilə, qohum, qohum, qardaş və yanlarına hər kim gəliyərsə hamısına şəfaət edərlər. Haqq Təala birinin üzünü suyu hörmətinə digərlərini əfv edər hamısını cənnətə göndərir.

Beşincisi, peyğəmbərləri ildə bir dəfə; şəhidləri hər gün ziyarət edərlər.

Adama kafirdən daha böyük düşmən üç şey vardır: Birincisi, nəfsin arzuları; ikincisi, qürur və azgınlıq; üçüncüsü, yalançılıq və hiyləgərlikdir.

Bu üç şey, iblislə ortaqdır; möminləri yoldan çıxarırlar.

Nəfsin diləyi zənginlik və bəylik; qürurun diləyi, doyana qədər yemək, yaxşı geyinmək və Haqqa bağlı olmamaq; yalançılığını diləyi, qəhqəhə, məsxərəlik, öz aybını gizlətmək və başqalarının aybını müşahidə etməkdir.

İndi, Allahın lənətlədiyi iblisin diləyini öyrəndin və eşitdin. Bu, işlər kimdə varsa iblisdir və kimdə yoxsa xas insandır.

Həmçinin Haqq Subhanəhu və Təala buyurur ki: «Qiyamət qorxusu üçün, nəfsinizin arzularını tərki edin». «İçinizdən heç biri istisna edilməmək üzrə mütləq cəhənnəmə çatacaqsınız». (Quran XIX/71)

Cəhənnəm qorxusu üçün də Allahu Təalanın diləyini yerinə yetirin.

«Şübhəsiz ki cəhənnəm, o azgınlığın hamısının vədi olunan yeridir.» (Quran XV/43)

Allahu Təalanın əmri üçün şeytana uyğun gəlməyin. «Həqiqətən şeytan sizə düşməndir, siz də onu düşmən əldə edin.» (Quran XXXV/6)

Möminlərin dünyanı sevməsi çox böyük nöqsanlıqdır. Necə ki, Rəsul (Ə.S.) buyurur;

«Dünya sevgisi hər səhvin başı onu tərki etmək isə ibadətə əsaslıdır».

Yəni, dünyanı sevmək bütün günahların başıdır; dünyanı tərki etmək isə bütün ibadətlərin başıdır.

Bu hədisi şərifi razı olaraq Haqq Subhanəhu və Təala Qurani Kərimdə buyurur:

«Artıq kim azgınlıq edib kafir olmuş, dünya həyatını seçmişsə, şübhəsiz cəhənnəm onun çatacağı yerdir». (Quran LXXIX/37, 38, 39)

Dünyanı sevməmək, Allahu Təalanın məmnuniyyətini tapmaqdır:

«Rəbbinin hüsurunda hesab verməkdən qorxub da nəfsini fəna istəklərdən saxlayana gəlinə, onun çatacağı yer şübhəsiz cənnətdir». (Quran LXXXIX/40,41)

İndi, insanın bədənini, şəriət, təriqət, həqiqət və mərifətin hallarını xülasəylə bəyan etdim və qüdrətim çatdığı qədər açıqladım. Çoxunu istəyən, müfəssəl (təfsilatlı) qaynaqlara baxsın. Qalan mübarək xəbərlər Quran təfsirində, Peyğəmbərə aid hədis kitablarında (əhadisi nəbəvi) və övliya nəbəvi) və övliya təzkirələrində mövcuddur.

AĞŞƏMSƏDDİN
(1390-1459)

Fateh Sultan Məhəmmədin müəllimi, məşhur İslam böyüyü Ağşəmsəddin 1390-cı ildə Göynükdə doğuldu. Kiçik yaşlardan etibarən elmə və sənətə qarşı maraq duydu. Mədrəsə təhsilini tamamladıqdan sonra seçmə alimlər arasında yerini aldı. Üstün zəkası və anlayışı, qorxmaq bilməyən iş gücüylə özünü kitablara həsr etmiş, başda İslami elmlər olmaq üzrə tibb, astronomiya, biologiya və riyaziyyatda zamanın məşhurlarından olmuşdur. Uzun illər Osmanlı mədrəsələrində çalışaraq yüzlərlə şagird yetişdirmiş, tibb sahəsində əhəmiyyətli işlər görmüşdür.

Yeddinci Osmanlı padişahı Fateh Sultan Məhəmmədin (1432 –1481) müəllimi olan Şəmsəddin Məhəmməd ibn Həməzə, yəni böyük alim və mütəsəvvüf Ağşəmsəddin 15 Yanvar 1459-cu ildə vəfat etmişdir. «Ağ şeyx» adıyla şöhrət qazanmış olan Ağşəmsəddin məçhur sufi və Bayramiyyə təriqətinin qurucusu Hacı Bayram Vəliyə (1352-1436) intisab etmiş və bir müddət Hacı Bayram Məscidinin çiləxanasında olmuşdur.

Ağşəmsəddin, şeyxi Hacı Bayram Vəlinin Haqqa getməsiylə irşad mövqeyinə keçmişdir. İstanbulun fəthi əsnasında Fateh Sultan Məhəmmədin yanında fəthin mənəvi cəbhəsini təmsil edən böyük vəli, muhasaranın ən çətinlikli zamanında ordunun mənəviyyatını diri tutmuşdur. Ağşəmsəddin, fəthin ən əhəmiyyətli simvolu olan Ayasofyanın məscidə çevrilməsi əsnasında burada ilk Cümə namazı xütbəsini oxumuşdur.

Ağşəmsəddin, həm fəthə qatılmış və həm də fəthin reallaşdığını görmüşdür. Fəthdən dərhal sonra padşahın istəyi ilə İslam ordularının İstanbulu fəthi əsnasında şəhid olan böyük səhabə Əbu Əyyüb əl-Ənsarı radiyallahu ənhin qəbirini də tapın bu böyük mürşid, bir müddət müdərrişlik də etmişdir.

Ağşəmsəddin olduqca təvazökar bir insan idi. Maddi varlıq və dünyəvi arzuların əl çəkən bu böyük şəxs, bədəni istəklərdən tamamilə sıyrılmağı bacarmış və masivadan üz çevirmişdir. O, bu mənada bir «əhli təcrid»dir. Əlbəttə ki ürək gözü açıq bəxtiyarların, varlıq və əşyanın mahiyyətini kəşf edərək «əsl olanı» tapmasıyla qazanacağı bir mərtəbədir.

Fəthdən sonra Ağşəmsəddin Gəliboluya, Göynükə dönərək inzivaya çəkilmişdir. Fateh Sultan Məhəmmədin dərviş olma tələbini qəbul etməyən Ağşəmsəddinin, sultanın inciməməsi üçün verdiyi cavab çox əhəmiyyətlidir: «Dərvişlikdə bir halət vardır ki, əgər ləzzət alınsa, səltənət işlərindən qəti olaraq əl çəkmək lazım gəlir. Məmləkətin işləri qiyam tapar. O təqdirdə, həm siz və həm də biz günaha girərik...» (Solakzadə Tarixi, c. I, s. 273) Şeyxin bu sözləri qarşısında təsəlli bulan Fateh, iki min qızıl göndərərək onu təltif etmək istəyir. Lakin, Ağşəmsəddin bu pulu qəbul etməz və geri göndərər.

Rəvayətə görə, padşah bir gün Ağşəmsəddinin çadırına girmiş, ancaq şeyx heç tərpənmədən eləcə yerində oturmağa davam etmişdir. Bu hala çox kədərlənən padşah, Əhməd Paşaya:

«Şeyx yerindən tərpənmədiyini üçün xatirim qırılmışdır və könülüm qəmlidir» demişdir. Ağşəmsəddini yaxşı tanıyan Əhməd Paşa da padşaha şeyxin bu hərəkətini belə izah etmişdir:

«Bu böyük fəth, əvvəlki padşahlara və mübarək əcdadınıza müyəssər olmayıb sizə nəsib olmaqla, sizdə bir növ qürur yaratmış, buna görə riayət və təzimdə qüsurlaşmışdır. Həqiqətən məqsədləri sizdən o qürurun aradan qaldırılmasına səy göstərən ayağa qalxmadı.» Bu izahdan sonra rahatlayan

padşah gecə yarısı Ağşəmsəddini ziyarət etmiş və özüylə səhərə qədər söhbət edib səhər namazını da Şeyxlə birlikdə əda etmişdir.

MƏQAMƏTİ ÖVLIYA

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
الحمد لله رب العالمين والصلاة والسلام على رسولنا محمد وعلى آله وصحبه
وسلم اجمعين

MÜQƏDDİMƏ

Həmd, aləmlərin Rəbbi olan Allah Təalayadır. Salat və salam Rəsulullah səllallahu əleyhi və səlləm Məhəmmədə və bütün əlinə olsun.

Bu kitabın müəllifi Məhəmməd b. Həməzə (Allah Təala qəbirini nur etsin) deyər:

Bir gün oturmuş elmlə məşğul olardım, Birdən müşahidə edərəmə yuxu gəldi. Kədərlənərək dedim:

İlahi, bu qəflət nədir ki mənim gözlərimi aldı?

Bu sözün ardından da gözlərimdən yaşlar boşandı. Və bu vaxt yatdım. Hələ müşahidə edərəmə yuxu gəldi gəlir vəziyyətdə (yuxu ilə oyanıqlıq arasında) ikən, yanında bir neçə vəliylə birlikdə Rəsulullah səllallahu əleyhi və səlləm həzrətləri təşrif etdi. Buyurdu ki:

«Ey Məhəmməd ibn Həməzə əşiqsən (dayanma) məşuqa çat. Biz, gözlərindən boşanan o yaşları ilahi hüzuruna ifadə etdik» (qəbul olundu).

Ancaq, bərabərində olan Vəlilər hicab (ədəb və xəcalət) içərisində olmaqda idilər. Aralarından uzun boylu biri:

«Ya Rəsulullah, Məhəmməd ibn Həməzəyə Övliyallahın gördüyü mövqeləri göstərsəniz?» dedi. Bundan sonra Rəsulullah səllallahu əleyhi və səlləm həzrətləri mübarək əlini başımın üzərinə qoydu. Gözlərimdən dərhal pərdələr qalxdı. Bu kitabda izah edilən mövqeləri nəzər edib gördüm. Heyran qaldım. Dərhal Radıyallahu ənh həzrətlərinin ayağına düşdüm (bağlandım). Mübarək əliylə başımı qaldırdı və üç dəfə:

«Bilə təkəllufi, Bilə təkəllufi, Bilə təkəllufi.» (Zəhmətsiz, məşəqqətsiz və yüngül olaraq) buyurdu. Bu vaxt bir müddət hicabsız olaraq getdim. Sonra ağılın hüdudları içinə gəldim və bu kitabı yazdım.

Burada izah etdiyim hər sözü lövhü məhfuz üzərindəki nəqşə baxıb yazdım. Bir hərf və bir nöqtə çox yazmadım. Hətta gördüyümün mində birini yazdım. Çünki, Rəsulullah səllallahu əleyhi və səlləm həzrətlərinin göstərdiyi mövqelər arasında elə mövqelər var ki: ifadəyə gəlməz və yazıya sığmaz. Ağılın onda yeri yoxdur. Kim deyil deyər (inkar edər)sə səhvdir.

Yazdığım kitaba da “MƏQAMƏTİ ÖVLIYA” adını verdim, (məzmun olaraq da) on səkkiz bəbdır. (bölümdür)

BİRİNCİ BAB

ALƏMDƏ (DÜNYADA) MÜRŞİD VƏ MÜRİD
KİMDİR? İRŞAD KİMİN HAQQIDIR?
ONU İZAH EDİR

Ey Haqq (və həqiqət) istəklisi bil ki!

Aləmdə mürşid: Hər şeydə öz varlığını görəndə, bir mövqeyə çatan kimsədir ki artıq (bu vəziyyətdə) aləmdə heç bir şeyin varlığı olmaz. (Onun) hər şeydə qənaəti vardır. Mürşid Əlbəttə bu sifətə sahib kimsədir.

Mürid də: Bütün Boğazı (keçidləri) qət edib keçmiş bir kimsədir ki, onun görmədiyi bir mövqə olmaz. Yalnız QÜTBİYYƏT mövqeyi qalmışdır. Mürid də belə bir kimsədir.

Aləmdə mürşid tək olduğu kimi müriddə təkdir. (1)

Lakin bir qisim (Şeyxlər) vardır ki; irşad mövqeyinə ayaq basmadan dünyada irşad edərlər. Özlərinə MƏŞAYİH deyirlər; hər birinin müridləri vardır. Filan şeyx, filan mürid irşad etdi deyirlər. Bunlar haqqında soruşulacaq olsa deyərlik ki;

Belələri Haqq dərgahında xəcalətliyərlər (pərdəlidirlər).

Əlbəttə nəql edilən bu Hədisi Kutsidə Haqq Təala belə buyurmuşdur:

«Mənim övliyam Qübbələrim altındadır. (Və ya Qübbələrim altında bir sıra vəlilərim vardır ki) Onları Məndən başqası bilməz. «(2)

Bundan aydın olur ki: Biz müridlik deyər iddia edənlər Haqq Təala dərəcəsinə xələfçilərlər. Bundan ötürdür ki, Haqq Təala həzrətlərini hər şeydə hazır (və nazır) bilməzlər. Öz varlıqlarını da layiqiylə bilməmişlər. Hələ xələfçilərlər. (Bu halda ikən) irşad iddiasında olurlar, özlərini dünya xalqına vəli olaraq tanıdılar. Əgər bunlar vələyəyə ayaq basmış olsadılar irşad iddiasında olmazlar və özlərini xalq arasında əziz bilib Haqq qatından uzaq olmadılar.

Bu mövqə sahibləri, övliya sözünü satan dəllallardır ki (elan edici; dəvət edənlər) özlərini xalqa xoş kimsə olaraq göstərirlər və vəli olaraq tanıdılar. Bu, son dərəcə dəni (alçaq, fəna, şəxsiyyətsiz) olan bir mövqedir. Əhli Haqq qatında bundan daha aşağı bir mərtəbə yoxdur.

Övliya isə elə kəslərdir ki: Bütün aləmə (hər şeyə) gizlidir, Allah Təalanın xəzinədarıdır. Hər elmi bilər. Hər kəsə özlüyün tərəfindən (özbaşına) bilinər. Qismətində nə qədər qənaət mövcud isə sərf edər. Bu dünya xalqı qənaət kimin əlində olduğunu bilmədiyindən ötür övliya zamanında naməlum.

Övliyanın hər nə qədər zahiri varlığı gizli deyilsə də həqiqəti (sirri) gizlidir. Kimsə onun halına muttali olmaz. O, bu dünya xalqının təsəvvür etdiyi kimi deyil. Çünki onun heç kimə ehtiyacı olmaz. Belə möhtac olmayan bir kimsə də (haşa) Haqq Təalanın sirlərini və öz vələyətini xalqa yayıb eşitdirməz. Ayrıca, Dünya xalqının övliyanın sirrindən bir zərrəni -həlak olmadan-duymasına və o sirlərə taqət gətirməsinə də qüdrəti yoxdur. Belə bir şey qeyri-mümkündür. Bu vəziyyətdə görə zikr edilən səhih hədisdə keçdiyi kimi «Bu sifətdəki kəsləri Allah Təaladan qeyri kimsə bilməz.»

İKİNCİ BAB

VƏLAYƏTİN BAŞLANĞICINI İZAH EDİR

Övliya qatında vələyətin başlanğıcı belədir:

Övliya bütün əşyanın elmini bilər. Haqqın sifətləriylə muttasıf olar. Haqq Sübhənəhu Təala insanları nə şəkildə tərkib edər və Övliyaullah, əşyanın hansı həssasından gəldiyinə vəqf olar və bilər.

Övliyanın əşyanı bilməkdən qəsdı də insanın tərkibini öyrənməkdir. Ancaq, övliya bunu bilməklə kamil olmaz. Çünki, Haqqın (elmin) kamalına son yoxdur ki, bilinə.

Lakin övliya bu mövqeyə çatar: Öz varlığının mənasını hər şeydə görər və bilər. Eynilə aynadakı hər bəşərin öz bədənini gördüyü kimi aləmi «əhya» (diriltmə), övliya qatında budur.

Yenə övliya 24 saatda və 24 000 nəfəsdə nə qədər (İlahi) qüdrət meydana gəlir, bilər. Əlbəttə, bu şəkildə bir vələyəyə çatan vələyət mövqeyinə ayaq basar.

Övliya qatında vələyətin başlanğıcı budur.

ÜÇÜNCÜ BAB

İKİNCİ VƏLAYƏTİ İZAH EDİR

Bu vələyətdə vəli əşya elmini qat edib keçər də məşrəbi daha irəli gedər və ruhu Məhəmmədiyə çatsa qüdrət sahibi olar yəni hər cür qənaətə qədr olar. Ənbiya qatında bu mövqə Peyğəmbərlik mövqeyidir. Lakin, vəlilər qatında vələyət mövqeyidir. Necə ki Rəsulullah səllallahu əleyhi və səlləm həzrətləri:

«Mənim ümmətimin alimləri Məni İsrailin nəbiləri kimidir. «(3) buyurmuşdur.

Alimlərdən məqsəd bu mövqedəki övliyalardır. Bu səbəblədir ki, Peyğəmbərlik mövqeyinə bu dünyada övliyadan

başqasının çatmasına imkan yoxdur. Hətta vəlayət və Peyğəmbərliyin ikisi bir nurdur. O nur vəlinin varlığından (vücudundan) doğulub çıxınca vəlayət deyilir. Nəbinin varlığından doğulub çıxınca da peyğəmbərlik deyilir. Lakin, bu nurun açıqlanması ənbıyaya fərzdir. Övliyaya məhrum edilmişdir. Ancaq, cazibə Qüvvəti zəbt edəcək olsa o zaman vəli qeyri qocası (əlində olmayaraq) göstərir. Bu sifətdə olan Vəlilər qənaət sahibidirlər. Bunlar dünya qütübünü müşahidə edərlər. Dünya qütübü onlara buyurar. Dünyada hər nə olar yaxud olması lazımdır, o qənaət sahibləri o işi işləyib dayanarlar. Bu zikr olunan mövqedə vəlayətin ikisidə tamam olar. Məqbul olar.

Haqq Təala dərgahında! Onun kimi kamal əldə edən «muhibbə» «Mürid»ə nəzər edər də bütün dünya «fəna»ya çatsa fərəqəti vardır (lazımdır). Masıva (Haqqın qeyri) dan özünü kəsər. Onlarla rəftarı olmaz. Bu mövqedə heç kim ona «Vəli» deməz. Hətta divanə (dəli) deyərlər. Haqq Təalanın xəzinələri bunun kimilərdə gizlidir. Belələri hər şeyə Haqqın xəzinəsini açıqlamaz. Ancaq, Haqq bacarığı üçün bədənə gəlmişlərə açıqlayar.

DÖRDÜNCÜ BAB

FƏNA MÖVQEYİNİ İZAH EDİR

Fəna mövqeyi elə bir mövqedir ki, bu mövqedə Vəli bütün boğazı (keçidləri) aşar və bu mövqedə Rəsulullah səllallahu əleyhi və selləmin Ruhuna nəzər edər. Ruhdan da (İlahi) şəxsi müşahidə edər. Çünki, Rəsulullah səllallahu əleyhi və selləmin Ruhu Haqq Təalanın şəxsinə şahid (ayna) olmuşdur. Vəli, Ruhu Məhəmmədiyə nəzər edər fəna tapar (fani olar). O təhqi (Haqq) dəryasında qər qolar. O zaman İNSANİ KAMİL olar; özündən keçər, fəna tapar. Bu təhqi dəryasında seyr edər. Onun ömürü olduqca əvvəli və axırı yoxdur.

Bu elə bir mövqedir ki; yetmiş min mələikə keyfiyyətsiz bir təcəlli ilə övliyanın varlığından meydana gəlir. Bu mövqedə qərar və sakitlik yoxdur. Əlbəttə fəna mövqeyi bu zikr etdiyimiz mövqedir.

BEŞİNCİ BAB

HİKMƏTİ İZAH EDİR

Hikmət mövqeyi əşyanın elmlərindən ibarətdir.

Kamil insanlar gəldilər, əşya ilə məşğul oldular; hər əşyanın tərkibini düzdülər. Hər biri bir növ elm meydana gətirdilər.

Necə ki, Loğman Həkim hikmət meydana gətirdi. Loğman Həkimdən sonra gələn digər Hükəmələr də ondan isixarə etdilər (nəticə çıxartdılar).

Lakin, Loğman Həkim yalnız əşya alimi oldu. Ondən kənar bir mövqeyə ayaq basmadı. Bundən ötəri məşrəbi yalnız o qədər idi. Əgər məşrəbi daha irəli keçə bilsəydi peyğəmbərliyə ayaq basardı.

Yenə, Loğman Həkim haqqında ixtilaf vardır: Bəziləri qatında, Cəbrayıl nazil olduğu üçün Nəbidir. Bəzilərinə görə də Peyğəmbərlik gəlmədiyi üçün, deyil. Çünki hikmət elmi vəlayətin başlanğıcıdır. Lakin; Övliyaullah qatında mübtədidir. (yeni, naşı, primitiv)

Hikmətdən qəsd də «əhya (diriltmə) elmi» yəni «İksir» (diriltmə) elmidir.

Övliya qatında iksir: Haqq Təalanın ölünü necə diriltiyini və dirini də nə şəkildə öldürdüyünü bilmək deməkdir! Belə kimsə bu mövqeyi bilər. Bu da övliya nəzərində vəlayətin başlanğıcıdır.

Bu mövqedə övliya ürək gınası (zənginliyi) hasil olar. Bundən ötəri də «İksir» deyilmişdir. Ayrıca, qəbirlərin kəşfi də bu mövqedə meydana gəlir. Əlbəttə, hikmət mövqeyi budur.

ALTINCI BAB

ADƏM (ƏLEYHİSSƏLAM)IN MÖVQE VƏ MƏZHƏRİNİ İZAH EDƏR

Adəm əleyhissalam ərzini (yer üzünü) məzhəri idi. Ərzini hamısının toplandığı yerdən yaradıldı.

Əşyanın hamısının seçilmiş olduğundan öləri də Haqq Sübhənəhu və Təala Qurani Kərimdə belə buyurmuşdur:

«(Allah Təala) Adəmə bütün adları öyrətdi, (adların hamısını tam bir şəkildə bildi). .» (4)

Çünki müsəmmaya (ad verilmiş, adı olan) daxil olan hər şeyin adı övliyaya məlumdur. Hər adın həqiqəti övliya tərəfindən bilinər. Hətta əsla nəzər edincə bütün əşyanın hakati olan «Ruhu Məhəmmədi»ni, Ruhu Məhəmmədinin də həqiqəti olan «Haqqı» görər.

Haqq Təala əşyanı bir təbiətdə tərkib etmədi. Çünki, Adəmdən başqa heç bir şeydə qabiliyyət olmadı ki şəxsə məzhər şaquli idi. O, sifətlərinin tərkibinə də məzhər düşdüyündən kəsrəti insan (insanın çoxalması) meydana gəldi. Ruhu Məhəmmədidən Adəmin surəti zahir oldu. Haqqın birliyini dünya xalqına bildirdi. Kəlamı qədimində açıqladı.

Haqq Təalanın Adəmi dünyaya gətirməsindən məqsəd Rəsulüllah səllallahu əleyhi və səlləm həzrətlərinin mübarək varlığını mirac etmək, bu dünyanı nuruyla tənvir etmək idi.

YEDDİNCİ BAB

CƏZBƏ ƏHLİNİN MÖVQELƏRİNİ İZAH EDƏR

Cəzbə sahibləri elə kəslərdir ki:

Fəna mövqeyinə mürşidsiz çatarlar. Haqqdan, hər şeydə feyz alarlar və o anda hicabsız olarlar, şəxsi müşahidə edərler. Ağılın sərhədləri içinə gəlməzlər. O mövqedə heyran (çəşmiş

və qərsiz) olarlar. Lövhü Məhfuzə nəzər edərler və üzərində olan yazını oxuyarlar. Remizli olaraq müxtəlif sözlər söyləyərlər. Söylədikləri o sözlər də olmuş və ya olacaq vəziyyətdədir.

Bu mövqedə olan meczupların remizli sözlərini (nə söylədiklərini) ağılın sərhədləri içinə olan kəslər anlamazlar. Çünki bu mövqe elə bir mövqedir ki, meczublər hər nəfəsdə bütün əşyanın elmini bilərler. Əvvəli və axırı olmaz. Özündən başqa kimsədən həzz etməzlər (zövq verməzlər), Çünki, qərq olduqları elə sonsuz bir dəryadır ki, kənarı olmadığı kimi dibinə də çatılmaz.

Əgər fəna aləminə də çatsa özlərinə səfa gəlir, ömürləri olduqca o mövqedə qalarlar.

Bu sifətdəki vəlilərin irşadı riyazət və mücahidə (Nəfs tərbiyəsi) ilə deyil. Hətta irşatları nəzərləyir. Nə vaxt bir müridi irşad etmək istəsələr (irşadı gərəksə), o müridin həqiqətinə nəzər edərler. Haqq Təalanın bacarığı üçün meydana gəlmiş isə bir nəzərdə (onu) mövqələrinə çatdırır (yetişdirir) lər. Əgər bacarıq üçün gəlmiş deyilsə heç tərif deməzlər. Ona etiqadına görə himmət edərler. Və istədiyi yerdə olarlar. Belə müridə «Suru (şekli) mürid» deyərler.

Əlbəttə cəzbə əhlinin mövqeyi bu mövqedir.

SƏKKİZİNCİ BAB

QƏNAƏT SAHİBLƏRİNİN MÖVQEYİNİ İZAH EDİR

Qənaət sahibləri iki qisimdir:

Birinci qisim zahiri qənaət sahibidir.

İkinci qisim batini qənaət sahibidir.

Zahiri qənaət sahibləri: Padşahlardır; qənaət edərler.

Qərbi qənaət sahibləri isə: Vəlidir ki, batınən (gizli) qənaət edərler. Aləmin yeddi iqliminə hökm edərler. «Yeddi ulduzlar» belə bu yeddi vəlinin hökmündədir. Hər gün xidmətində üz

sürərlər. Eynim ayıb razılıq edərlər. Bu vəlilər bu «yeddi ulduz»lara hökm edərlər.

Nə elm sadır olsa (meydana gəlsə) «Lövhü Məhfuz» üzərində nəqş olunar. Aləmin (dünyanın) qütbü buna nəzər edib görür və o yeddi qənaət sahibinə bildirir. O gün, o saatda Haqqdan nə əmr olunsa qənaət sahibləri bu «yeddi ulduz» a hökm edərlər. Haqqın əmrini yerinə yetirərlər. Aləmi nizamlı bir şəkildə məbləğlər. Haqq Təalanın əmri xaricində küllü və cüzi elmlərdən heç biri ilə məşğul olmazlar. Bir zibili digər bir zibilin üstünə qoymazlar. Haqqın əmrinin xaricində cüzi və küllü heç bir əməl (iş)lə məşğul olmazlar. Daim aləmin qütbünə nəzər edərlər. Aləmin qütbü də Rəsulullah səllallahu əleyhi və səlləm həzrətlərinin mübarək ruhu şəriflərinə nəzər edər. O ruhdan da şəxsə nəzər edər. Çünki, Rəsulullahın ruhu «zatullah»a şahid düşmüşdür. (ayna olmuşdur) Ondən başqa şeydən müşahidə edilməz. Lövhü Məhfuz üzərinə nəqş olunan hər elm Rəsulullah səllallahu əleyhi və səlləmin mübarək ruhundan gəlir; feyizlənilir və sürtülər.

Yenə bu qənaət sahibləri zaman zaman fənayə (faniliyə) çatarlar, Rəsulullah səllallahu əleyhi və səlləmin Ruhundan şəxsə nəzər edərlər. Yenə tez gəlib (biiznillah) qənaətlərinə çatar.

DOQQUZUNCU BAB

KÜMMƏL (KÜLLÜ) MÖVQEYİNİ İZAH EDİR

Bu mövqedə olan Vəlilər daim Rəsulullah səllallahu əleyhi və səlləmin Ruhü şəriflərinə nəzər edərlər; O ruhdan şəxsi müşahidə edərlər. Gecə, gündüz bir an «Cəmalullah» dan uzaq olmazlar. Əlbəttə, Rəsulullah səllallahu əleyhi və səlləm həzrətlərinin «Əhli Didar (Camal)» deyə buyurduğu bu mövqedəki vəlilərdir.

Bunlar hər nə qədər surədən digər insanlar kimi isə də insanlar arasında gizli qullardırlar. Haqqdan başqa kimsə bil-məz. Xalq arasında gizli gedərlər. Əhlullah onlara «əfrad» deyirlər. Əşyanın sifətləri onlara pərdə olmaz. Onlara yeddi qat göy və yeddi qat göydə gizli bir şey yoxdur. Diləyərlərsə göz yumub açmağa qədər şərqə və qərbə çatarlar.

Əlbəttə küllü mövqeyi budur.

ONUNCU BAB

MƏŞUQ MÖVQEYİNİ İZAH EDİR

Məşuq mövqeyi Rəsulullah səllallahu əleyhi və səlləm həzrətlərinin Ruhü şəriflərinin mövqeyidir. Çünki, yaradılmış olan on səkkiz min aləm, Ruhü Məhəmmədinin nuru eşqinə var edilmişdir. Hətta Haqq Təala həzrətləri bir Hədisi Qutsidə:

«Ya Məhəmməd sən olmasaydın bu dünyanı əsla yaratmazdım.» (5) buyurmuşdur.

Bundan aydın olur ki: Bütün kainat, Ruhü Məhəmmədinin eşqinə yaradılmışdır. Bu on səkkiz min aləm və Ruhü Məhəmmədi, Haqq Təalanın müqəddəs (və münəzzəh) şəxsinə məşuq düşmüşdür. Ruhlar birliyindən ənbiya və övliyanın ruhu da Ruhü Məhəmmədinin nurundan var olmuşdur. O ruhu görmələri (onlarla) ərz olunduğunda Haqq Təala Mirac gecəsi müyəssər etdi və arzuları yerinə gəldi.

Yenə Ruhü Məhəmmədinin «Məşuq mövqeyi» olduğuna bir başqa dəlil də Rəsulullah səllallahu əleyhi və səlləm həzrətlərinə varid olan (gələn) bu Hədisi qutsidir:

«Ya Məhəmməd; Mən, əşyanı sənün üçün, səni də mənim üçün yaratdım.»

Bundan da aydın olur ki: Məşuq mövqeyi Ruhü Məhəmmədi mövqeyindən başqa bir şey deyil.

Yenə, Vəlayət dərəcəsinə Məşuq mövqeyi olan bu mövqeyə «Qütbü aləm»dən başqası ayaq basa bilməz. Mümkün də deyil.

Əlbəttə, məşuq mövqeyi bu mövqedir.

ON BİRİNCİ BAB

SÜLÜK MÖVQEYİNİ İZAH EDİR

Övliya qatında sülük dördüdür:

Birinci sülukdə, salik öz varlığında elmi bilər; öz varlığında nə qədər elm var isə oxucu və bilər.

İkinci sülukdə, əşyanın xüsusiyyətlərinin elmini bilər; hər şeyin xüsusiyyətləri nələrdir, təbiəti nədir və nə dərədə dərmandır? bilər.

Üçüncü sülukdə, Fələklərin elmini bilər, «yeddi ulduz» lar necə seyr edər, hərəkəti nədir və əsərindən nə meydana gəlir? Onun elmini bilər. O elmin həzzindən zaman zaman aşiq olar. Şadlıqlar edər (Ağılı almaz). O süluku da tamam olsa daha irəlindəki mövqeyə ayaq basar. Əgər meşrep sahibi deyilsə o mövqedə qalar. Zikr olunan bu mövqə İdris Əleyhissəlamın mövqeyidir. Bir çox vəlilər bu mövqedə qalmışlar. Bundan kənar bir «Boğaz» (keçid, mövqe) yoxdur. Bu boğazı keçənlər vəli «qüdrət» sahibi olar. Bu mövqedən keçməyən «Qüdrət Sahibi» ola bilməz. Yalnız müşahidə əhli olar.

Dördüncü sülukdə, (salik) fələklərin və əşyanın elmini tamam edincə ərzə nəzər edər. Bir müddət orada heyran olaraq qalar. Ərşin əzəmət və heybətindən vəlinin ağılı o sırada yox olar. Öz zahiri varlığını bilməz. Bu vəziyyətdə ikən yerdəmi göydəmi olduğunda çəşar. Övliya qatında «mövqeyi heyrat» bu mövqedir. Ancaq, heyrat tamam olunca Haqqın inayəti ilə zənginlik tapar, bütün aləmdən gani olar (ehtiyacsızlıq hiss edər, onlara nəzər edib baxmaz).

Əlbəttə Rəsulullah səllallahu əleyhi və səlləm həzrətlərinin:

«Nəfsini bilən, Rəbbini bilmişdir (və ya bilər),» buyurduğu, bu mövqedə meydana gəlir. Övliyaullah, nəfsinin mahiyyətinin nə olduğunu, varlığının necə bir şey olduğunu, o zaman bilər. Bu mövqedə çoxları məhv olar. Həyasından varlıq paltarını çıxarıb şəhid olar. «Şühədə mövqeyi»nə çatar.

Varlıq paltarını buraxdığına iki vəcih vardır:

Biri, ömürünün ancaq o qədər olmasıdır

Digəri də: Şəxsi təcəlli etdiyində taqət gətirə bilməyərək məhv olmasıdır. İkisi də doğru (söz)dür. Dünyaya gəlməkdən öz muradı o gün üçündür. Çox olsa öz zövqü (həzzi) də çox olardı. Olmayınca o da Haqqın dərgahına çatdı. Hesabsız və əzabsız olaraq Şühədə mövqeyini tapdı.

ON İKİNCİ BAB

EŞQ MÖVQEYİNİ İZAH EDƏR

Eşq mövqeyi elə bir mövqedir ki, Övliyaullah, Rəsulullah səllallahu əleyhi və səlləm həzrətlərinin mübarək nuruna nəzər edərlər, aşiq olarlar. Eşqin istila və qələbəsiindən səhv sözlər söyləyərlər və Rəsulullah səllallahu əleyhi və səlləmin mübarək ruhunu görərlər. Övliyaullahın «zülfihal» dedikləri budur; ruhu Məhəmmədi o hüsünlə (gözəlliklə) görərlər.

Əgər bu dünya xalqı Rəsulullah səllallahu əleyhi və səlləmin ruhundan bir lemə (parıltı) görəcək olsadılar, Əhlullahın xaricində hamısı həlak olardı.

Bu mövqedə bəzi övliya vardır ki:

Zahir surətdə hüsənə (camala) mütəalliq (bağlı) olardı. Riyasız həqiqi eşq dedikləri budur. Hər an o surətdə nəzər edər. Müşahidə edər. Aşan qələbəsiindən Nuru Məhəmmədi ilə ünsiyet qurar (sənli-mənli olar). Çünki, ona Ruh Məhəmmədi-nin əsərinin olduğu Nuru Muhammedi deyil bir şey zahir olar. Hər nə qədər surət sahibi məhəbb (sevimli) isə də öz surətində kamal zahir olduğunu bilməz. Lakin, mütəalliq (aid-bağlı) olan

vəli buna məzhər olduğunu bilər. Eşqbazlıq (aşıqlıq) edib naz və niyazda olar.

Ancaq, Övliyaullahdan bəziləri də vardır ki:

Zahir hüsnə (gözəlliyə) nəzər etməzlər, daim o mübarək ruha nəzər edərlər. Heyran olarlar. Çünki; Övliyaullahın, Rəsulullah səllallahu əleyhi və selləmin mübarək ruhuna aşiq olmaları lazımdır ki Haqqın inayəti çatıb «camal»a müşahidə olanlar. Çünki, Rəsulullah səllallahu əleyhi və selləmin mübarək ruhu «Camalullah»a şahid düşmüşdür. Ondan başqa bir şeydən müşahidə edilməz. Övliyanın bu mövqedə çox dayanmalarına səbəb də budur. Baxsansaya, dünya sevgililərinin eşqindən aşiq olanlar Məcnun kimi, Fərhad kimi məşhurdurlar. Halbuki, o (aşıqların) məşuqları bütün sultanların sultanıdır. Sevgililər sevgilisidir. Hamısı onun hüsnünün nurundan bir nurdur. İstər Yusuf əleyhissalamın gözəlliyi olsun istər başqasının gözəlliyi olsun, yalnız əsl nur Ruhü Məhəmmədidir. (və ya əsl Ruhü Məhəmmədinin nurudur). O, şəxsdən feyizlənilir.

Hər nə qədər, bunun kimi gözəlliyə qarşı heyran olmaq gösülük (bəyənmə) deyilsə də Övliyaullah o mövqedə qalmışlar. Onlardan hər birinə də «Camal əhli» deyərlər. Rəsulullah səllallahu əleyhi və selləm həzrətlərinin mübarək ruhuna nəzər etdiklərindən ötəri o mövqedə şəxsi müşahidə etməzlər. Yalnız Məhəmməd səllallahu əleyhi və selləmin mübarək ruhuna nəzər edərlər. Onun üçün buna eşq mövqeyi deyərlər. Çünki, Övliyaullah bu mövqelə aşan qələbəindən özlərini həlak edərlər. Yaxud parlaq sözlər söyləyərlər. Mənsurun haqqı olmayan və Şəriəti Məhəmmədiyəyə münasib olmayan sözləri kimi - Rəsulullah səllallahu əleyhi və selləmin ruhundan ədəb etməzlər. (Belə hallarda) Rəsulullah səllallahu əleyhi və selləmin ruhu bir dəfədə həqiqət qılıncı ilə həlak edər. Şühada mərtəbələrini taparlar.

ON ÜÇÜNCÜ BAB

DÖRD ÜNSÜRƏ DÖRD NƏBİNİN MƏZHƏR OLUŞUNU İZAH EDİR

Haqq Təala dörd ünsür yaratdı. Hər ünsürə bir Nəbi düşdü:

Adəm əleyhissalam
Nuh əleyhissalam
Musa əleyhissalam
İsa əleyhissalam

Bunların hər biri bir ünsürə məzhər düşmüşdür.

Adəm əleyhissalamın ilk (qəlibi) varlığı torpaqdan yaradıldı.

Nuh əleyhissalamın məzhəri su idi.

Musa əleyhissalamın məzhəri atəş idi.

İsa əleyhissalamın məzhəri də hava idi. Lakin, Məhəmməd səllallahu əleyhi və selləm dörd ünsürə də məzhər idi. Zahir varlığında dördü də tamamlanmışdı.

Ancaq, zikr olunan peyğəmbərlərin qəlib (bədən)lərinə ruh sonradan təəlluq etdi (gəldi). Elə isə bu vəziyyətdə, Adəm əleyhissalamın ilk varlığının torpaq olmasının hikməti, məzhərinin (torpaq) olmasıdır.

Nuh Əleyhissalamın torpağında «su» olduğundan ötəri dünyanı tufana verdi.

Çünki, qənaət sahibinin varlığında hansı ünsür çox olsa onun zamanında o (ünsürə) aid şeylər meydana gəlir. Əgər Nuh əleyhissalam ünsürlərin dördünə də məzhər düşsəydi ondan qəzəb gəlməzdi. Çünki, o tək bir ünsürə məzhər düşdü. Digərlərinə məzhər olmadığından qəzəbə gəlib dünyanı tufana qərç etdi. Çünki, tamamilə su hökmündə idi. -Allah Təalanın əmri ilə- Lakin digər ünsürlərə məzhər düşmüş olsa idi dua edib dünyanı tufana qərç edərək özünü axirətdə məsul etməzdi.

Ancaq, sonradan peşman olub istiğfar etdiyi məşhur (məlum) dayan.

Musa əleyhissalamın məzhərinin atəş olduğuna da səbəb və amil budur ki: O son dərəcə qəzəbli idi. Qəzəbə gələrək mübarək dilinə gələn hər sözü söyləyərdi. Atəşlik tərəfi qalib idi. Onun üçün də qəzəbli idi. Peyğəmbərlik gəlmədən əvvəl Misirdə bir insanı həlak etdi.

İsa əleyhissalamın isə ünsürü hava idi. Çünki, Allah Təala öz əzəməti ilə onun haqqında «Ruhullah» demişdir. Ruh isə havadan ibarətdir. Ruhun vəchi çoxdur, izah edilmiş olsa söz uzanar.

Yenə, fələklər də say etibarilə İsa əleyhissalamın tərəfindən hava ünsürünə aiddir.

Bir vəchi də budur: İsa əleyhissalamın varlığında hava lıq üstün olduğundan riyazət qüvvəti ilə fələyə çıxdı. Çünki, bədəninə ağırlıq yox idi. Lətafət var idi. Hava isə lətifdir. Ancaq cisimində hava üstün gəldiyindən fələyə çıxdı. Çünki, hava fələyə yetişməyə qədər yerdə dayana bilməz.

Lakin, Rəsulullah səllallahu əleyhi və səlləm həzrətlərinin mübarək cisimində dörd ünsür də münasib bir şəkildə bulunmaktaydı, dediklərinin səbəbi budur ki; Haqq Təala on səkkiz min ələmi Rəsulullah səllallahu əleyhi və səlləm həzrətlərinin mübarək ruhundan bədənə gətirdi. Onun mübarək ruhu isə on səkkiz min ələmin əslidir. Varlığının sarayına gələnə qədər etidaldə (tam yetkinlik) yaradıldı. Heç bir Nəbinin dörd yarı (yoldaşı) yox idi. Yalnız Rəsulullah həzrətlərinin vardı. Çünki, dörd yar (yoldaş) açılan dörd nəbiyə işarədir.

Dörd yar (çəhar yarı güzin) en elmi o dörd nəbidə vardı. Ayrıca, dördü dörd ünsürün məzhəri idi.

Rəsulullah səllallahu əleyhi və səlləm həzrətləri bunların dördünün əslisi idi. Çünki dörd ünsür Ruhü Məhəmmədidən varlığa gəlmişdir. Varlığa gələn o dörd ünsür, Rəsulullah səllallahu əleyhi və səlləmin səhəbələri olan dörd yardır.

ON DÖRDÜNCÜ BAB

MÜŞAHİDƏ MÖVQEYİNİ İZAH EDİR

Müşahidə mövqeyi elə bir mövqedir ki: Vəli, Rəsulullah səllallahu əleyhi və səlləm həzrətlərinin mübarək ruhuna nəzər edib müşahidə də olar.

Zatullahdan feyizlənərək Lövhü Məhfuz (Qədər Kitabı) üzərində nəqş olunan dünyada mövcud hər elmi görər, oxucu. Lakin göstərməz. Ancaq Haqq Təala tərəfindən təəllimin qalib olduğu bir sırada qocanıq olaraq göstərir. Qeyri-ixtiyari sözlər söyləyər. Sonra ağılın hüdudları içində gəlincə istiğfar edər. Vəli, o halda ikən söylədiyi sözlərdə Haqq dərğahında zərər çəkmişdir. Çünki, onun qeyri-ixtiyari söylədiyi Haqqın elmində mövcud idi. O söz ondan gelecek idi. Allah Təalanın elmində olub da əzəldə təqdir edilən hər şey mütləq gələcəkdir. Ancaq, Haqqın razılığı olmadığı şey müstəsna. Haqqın razılaşdığı hər şey mütləq olar. Olmaz demək səhvdir. Nəzubillah.(Allah Təalaya sığınarıq.)

Övliyaullah elə kəslərdir ki, Rəsulullah səllallahu əleyhi və səlləm həzrətləri onlarla fəxr etmişdir, Övliya qatında qüdrət mövqeyi Övliyaullahın, Lövhü Məhfuz üzərində nəqş olunan xətti (yazını) bilməsidir.

Hər nə qədər qüdrət Haqqındır, Enbiyaullahın varlığından meydana gəlir isə də indi qüdrət mövqeyi övliyanındır. **ÇÜNKİ BU GÜNLƏR VƏLAYƏT DÖVRÜDÜR.** Övliyada sürtülən Rəsulullah səllallahu əleyhi və səlləm həzrətlərinin peyğəmbərliyidir.

Rəsulullah səllallahu əleyhi və səlləm axirətə intiqal edər etməz peyğəmbərlik biiznillah (Allah Təala icazəsiylə) vəlayətə təbdil (dəyişdirildi) olundu, Peyğəmbərliyin hikməti tamam oldu. Vəlayət dövrü ortaya çıxdı. Övliyada sürtülən qüdrət Ruhü Məhəmmədinindir. Rəsulullah səllallahu əleyhi və səlləm həzrətlərinin Ruhi qüdrəti övliyada zahir oldu. Övliya, dünya

arzularından nəfsini o zaman kəsər ki, Rəsulullah səllallahu əleyhi və səlləm mübarək ruhuna nəzər edər. Lakin camalı müşahidə etməyincə axirət və cənnət arzularından keçməz.

*« Qüdrəti var övliyanın qüdrəti.
Daşa dil verər diləsə qüdrəti.*

*Möcizəti Musanın axır ayan.
Əjdaha etdi əsanı bi-güman.*

*Qurdəti Haqqdır əğərçi bigüman.
Musa dilindən olardı ol heman.*

*Musaya Haqqdan verilmişdi razılıq.
Kim nə diləsə hadisə idi ol əsa.*

*Övliyanı sanma kim ol avara.
Hər sözü söyləyər dilində avara.*

*Gördüyü elmdir lövh üzərə yaqin.
Söylədiyi onun ey Sultanı din.*

*Gördüyün deyilənə Haqqdan günah.
Olmağa kim Övliyadır bi-günah.*

*Övliyadır Haqqı hər şeydə görən.
Övliyadan çatdı həm Haqqa çatan.*

*Bilmək lazımdır kim indiki dəmdə
Qüdrət övliyanındır.»*

Ağşəmsəddin.

ON BEŞİNCİ BAB

ÖVLİYAULLAHIN CƏNNƏT ARZUSUNDAN KEÇDİYİ MÖVQEYİ İZAH EDİR

Övliyaullah, Rəsulullah həzrətlərinin mübarək ruhundan şəxsi müşahidə edərək o mövqedə varlığını fəna edər. Bu sırada ona səkkiz cənnəti versələr qəbul etməz. Çünki, o fəna olan (fani olan) varlığa Allah Təalanın şəxsinə aid elmdən elə zövq hasil olar ki, Ömrü olduqca ağılın hüdudlarında getməz. Dünya xalqı ona dəli deyər. O fariğdir (hər şeydən uzaqdır, imtina etmişdir). Dünyanın varından keçər.

Bütün əşyada qənaəti vardır. Lakin bəşər surətində dəli (divanə) şəklində gedər, kimsə ona sahib çıxmaz (yoldaş olmaz, yanında olmaz).

ON ALTINCI BAB

SALAT (NAMAZ) MÖVQEYİNİ İZAH EDİR

Yəni; Övliya namazını necə edər?

Övliyaullah Təkbir gətirincə «Allahu əkbər» dediyində Rəsulullah səllallahu əleyhi və səlləm həzrətlərinin nurunu görürlər. O mübarək ruha qarşı dayanarlar. Yerdə və göydə Haqqdan başqa bir şey görməzlər. Ürəklərinin təcəlliyatında Haqqdan başqa bir şey qalmaz.

Əgər o, sifətə nəzər edib təvəccöh edərək namaz qılsa namazı zahiridir. Əgər şəxsə nəzər edib təvəccöh edərək namaz qılsa onun namazı həqiqidir. Fikirsiz namaz, budur. Bu mövqedə qılınar, başqa vaxtda qılınmaz. Haslar namazıdır, əlbəttə, övliyanın namazı belədir.

ON YEDDİNCİ BAB

MƏRİFƏT SAHİBİNİN MÖVQEYİNİ İZAH EDİR

Bacarıq sahibi, övliya qatında vələyət sahibi deyil. Çünki bacarıq elmdir. Vələyət ayn (asıl-öz) dır. Bacarıq sahibi, hər şeyin sifətini görər, həqiqətini görməz. Çünki hər şeydə bir həqiqət vardır. Əbəs deyil. Vələyət sahibi isə hər şeyin həqiqətini görər.

Həm Övliyaullah qatında Haqq budur ki:

Bir şey bir şeyə etiqad etsə, etiqad edən və etiqad edilən məhəbbətdür (sevgilidir). Açıq olan budur.

«Mərifət iki növdür;

Biri elmə-l yəqin əhlinin mərifətidir.

Digəri isə ayne-l yəqin əhlinin mərifətidir.

Elmə-l yəqin əhlinin mərifəti zahiri elmdir. Bu kəslərin söhbətləri sıravidir.

Söylədikləri sözlərin həqiqətini bilməzlər. Dərhal Allah Təala kitabında belə buyurmuşdur,

Rəsulullah səllallahu əleyhi və səlləm həzrətləri belə buyurmuşdur və ya böyük övliyalər bu şəkildə buyurmuşdur, deyərlər; lakin işin əslini, həqiqətini görə bilməzlər.

Ayne-l yakiyn əhli isə o kəslərdir ki Haqq Təalanın kəlamının həqiqətini, Hz. Məhəmməd səllallahu əleyhi və səlləmin kəlamının həqiqətini və böyük övliyaların həqiqətini ayne-l yəqin olaraq lövhü məhfuzda görərlər, oxuyarlar. Bu oxumalardan əldə etdikləri məlumatları isə tutumları ölçüsündə tələb edən kəslərə köçürərlər. Çünki hər adamın ağılı eyni dərəcədə suluq edə bilməz.

Necə ki Rəsulullah səllallahu əleyhi və səlləm Həzrətləri bu xüsusla əlaqədar belə buyurar.

«Avammı Nasa ağılları miktarcas öyleyin.»

Ayne-l yəqin əhli, marifetullahı hər adama söyləməzlər. Bu bacarıq sahibi olan övliyalər tərtib üzrə olan vəlilərdir.

Tərtib üzərinə olan vəlilərin bu şəkildədir.

Üçlər: Üçlərdən biri; Qütbü aləmdir. (Ən üst olan) digər ikisi isə xəlifələrdir. Bu iki xəlifədən biri isə müridi məqbul olandır ki; Qütbü aləmdən sonra qütb olar və taxta keçər. qütbü aləm onsekizbin aləmə hökm edər.

Yeddiilər: Yeddiilər, Qütbü aləmin yeddində olan və aləmdə qənaət edən vəlilərdir. yeddiilərdən biri qütbə xəlifə olar.

Qırqlar: Qırqlar da qənaət sahibi vəlilərdir. Yeddiilərdən biri vəzifəsini tamamlasa qırqlardan bir vəli o vəlinin yerinə keçər.

Üç yüzlər: Bir vaxt gəlib də qırqlardan biri vəzifəsini tamamlasa üçüklərdən bir vəli, o vəlinin yerinə keçər.

Minlər: Üçüklərdən bir vəli vaxtı gəlib te vəzifəsini tamamladığında; Minlərdən bir vəli, o vəlinin yerinə keçər. Minlərdən bir vəli də vaxtı gəlib vəzifəsini tamamladığında, Bu səfər bu aləm xalqının bir qabiliyyətli o vəlinin yerinə keçirilər.

Tərtibi övliya budur.

ON SƏKKİZİNCİ BAB

TÖVHİD NƏDİR VƏ MÖVQEY NECƏDİR?

ONU İZAH EDİR

Tövhid elə bir şeydir ki; Mürid bununla hər şeyi görər. Bu sifətin bir həqiqəti vardır. Əbəs (boşuna) deyil. Kəsrətə nəzər edər. Çünki, hər şeydə bir həqiqət vardır. Halı deyil.

Qurani Kərimdə Haqq Təala belə buyurar: «O, (Allah) hər şeyi əhatə edicidir. «(6)

Çünki, Haqq Təalanın hər şeydə əhatəsi mövcuddur. Əşyanın hamısının həqiqəti haqqdır. Tam tövhid budur.

Lakin, sifətlərin tövhidində isə, hər şey bir adla muttəsvirdir. Və hər ad müsəmmmanın həqiqətidir. Çünki, adın müsəmmasına qənaəti keçər. Hər insanda kəsrəti də vardır, vəhdəti də vardır. Hər kəsrətin bir adı vardır. Hər şey də məlumdur.

Sifətə aid tövhidi bilmiş olanlar, adın müsəmmasına qəna-əti həqiqətdir deyirlər. Hər nə qədər şəxs bütün tənzihlərdən münəzzəhsə də haqq budur ki:

Günəşin zərrədə müdaxiləsi vardır. Lakin şəxslə deyil. Çünki şəxsin zahirdir. Zərrədən münəzzəhdir.

Bəli, nə vaxt günəş itsə zərrə də yox olar, görünməz.

Hər nə qədər hər şeydə bir həqiqət varsa da Haqqdan halı deyil. Lakin şəxs münəzzəhdir. Varlığın hamısı Haqqındır. Başqası yoxdur. Ancaq vəhdətin elmində kəsərət mündəmicdir (mövcuddur). O, əzəli, zahiri və qərbi görər. Həqiqi Tövhid budur. Yenə o, hər şeydə hicafapız olaraq şəxsə nəzər edər, vüsalə çatar, vüslat tapar. Quranda buyurulan bu mövqeyi qazanar:

«Nə tərəfə çevrilsəniz Allahın vəchi oradadır.» (7)

Hər hansı bir əşya mane olub pərdə təşkil etməz, özü təmkin tapmış olar. Bu mövqelər övliyanındır.

Sifətlərin tövhidi mərifətdir. O, sifətlərin tövhidini bilməklə vəli olmuş olmaz. Sifətlərin tövhidi, hər şeyin zahirini görər, həqiqətini görməz. Əgər əşyanın zahirini görən vəli olsaydı heç kim əzaba müstəhəq olmazdı.

Qurani Kərimin işarəsiylə cənnət və cəhənnəm də haqqdır. Bu vəziyyətdə aydın olur ki: Tam tövhidi bilməyincə, sifətlərə aid tövhidi bilməklə vəli olunmaz. (Başqa nüsxədə bu məlumatlarda vardır)

Tövhid iki qisimdir.

Biri aamdir, digəri hasdır,

Tövhidə Amm (ümumi)də salik «La ilahə illəllah» «Allahdan başqa ilah yoxdur», deyər. Yəni sıravı və elmlə olan tövhid şəklidir. Bunun kimi elmlə olan tövhidə; tövhidi amm deyilir.

Tövhidə xas da isə salik hər şeyin həqiqətini aynə-l yəqin ilə gördükdən sonra, tərəqqi edər. Kəlmeyi Tövhidin həqiqətini aynə-l yəqin görər və Allah Təaladan başqa bir ilah olmadığını haqqıyla idrak edər. O vaxt əşyadan qeyrisinin varlığı Haqq Təalanın varlığında yox olar. Yalnız Haqq Təalanın bədəni var

qalar. Onsuz da Haqq Təalanın bədəninin xaricində heç bir varlıq (bədən) yoxdur. Necə ki, Rəsulullah səllallahu əleyhi və səlləm Həzrətləri buyurmuşdur ki;

«Tövhid Allah Təaladan qeyri heç bir şey görməməkdir.» Bu səbəblədir ki həqiqətdə Allah Təaladan başqa heç bir şey yoxdur.

Əlbəttə, salik Tövhidə Xəssə qədəm basdığında (yüksəldiyində) bu hədisin (sonradan yaradılanın) həqiqətini Ayne-lyəqin olaraq anlayacaq və Haqq Təaladan başqa həqiqətdə kimsənin varlığı yoxdur. Tək Haqq Təala vardır. Əlbəttə, o vaxt salik alim olar.

Əlhamdülillahi ələl itmam vəd davam.

(1) Mürid sayının çox olmasının əhəmiyyətli olmadığına işarə edilir.

(2) Hədis üçün baxın. Əbdürrəhman Məscid, Nefəhatul-üns min Hadaratil-Qüds, Hazırlayan: Süleyman Uludağ- Mustafa Quru, İstanbul, 1995, s. 452.

(3) Sahavi, Əbul-Xeyir Məhəmməd ibn Abdürrəhman, əl-Fətavəl-Hadisiyyə, Təhqiq: Əli Riza ibn Abdillahi ibn Əli Riza, Beyrut, 1995, s. 272. ; Əcluni, Kəşful-Hafa, c. II, s. 64. (Hədis nömrə: 1744) ; İmamı Rəbbani, Məktubat, İstanbul trz. , c. I, s. 281

(4) Bəqərə, 31

(5) Əcluni, Kəşful-Hafa, s. 164.

(6) Fussilət: 52

(7) Bəqərə, 115

ƏRZURUMLU İBRAHİM HAQQI
(1703-1780)

Ərzurumlu İbrahim Haqqı 1703-cü il may ayının 18-də Ərzurumun Həsənqala bölgəsində dünyaya gəlmişdir. Kiçik yaşlarda anasını və daha sonra atasını itirən İbrahim Haqqı, bir müddət əmisinin yanında qalmış, bu müddət içində təhsilinə davam etmişdir. 1747-ci ildə İstanbulla gələrək 24-cü Osmanlı padşahı və 103-cü İslam xəlifəsi Sultan I Mahmud (1696-1754) ilə görüşmüşdür.

Yenidən Ərzuruma döənən İbrahim Haqqı, davamlı olaraq dini və elmi mövzularla maraqlanmış və 1780-ci ildə xəstələndi və elə həmin ilin 22 İyununda vəfat etmişdir.

İbrahim Haqqının ən əhəmiyyətli əsərləri “Divan” və “Mərifətnamə”dir. Ümumilikdə isə İbrahim Haqqının 58 əsər belə yazdığı məlumdur.

1- “Seyri Süluk”: 1722-ci ildə yazılmışdır. Əsər Ərəbcə olub, bir təsəvvüf kitabıdır.

2- “Süluku Tariqil-Fəna”: 1726-cı ildə yazılmışdır. Əsər Ərəbcə bir təsəvvüf kitabıdır.

3- “Lubbül-Kütub”: 1740-cı ildə yazılmışdır. Əsər 4 cild olub, seçmə şeirlərdən yığılmışdır.

4- “Təcvit”: 1749-cu ildə yazılmışdır. Əsər təcvitlə əlaqədardır.

5- “Saatnamə”: 1750-ci ildə yazılmışdır. Əsər zaman təyin etmə üsullarını ehtiva edir.

6- “Tərtibül ulum”: 1751-ci ildə yazılmışdır. Əsər mənzum olub, dini və ictimai mövzuları ehtiva edir.

7- “Mənazil ül-Qəmər”: 1752-ci ildə yazılmışdır. Əsərdə mövsümlərlə, aylarla əlaqədar məlumatlar vardır.

8- “İhtiyarat ül-Qəmər”: 1752-ci ildə yazılmışdır. Əsər planetlər və təqvimlərlə əlaqədar məlumatları ehtiva edir.

9- “Qürrənamə”: 1752-ci ildə yazılmışdır. Əsər təqvim hesabları əhatə edir.

10- “Ruznamə”: 1752-ci ildə yazılmışdır. Əsər ağacdan etdiyi təqvimin istifadəsini izah edir.

11- “Divanı ilahinamə”: 1755-ci ildə yazılmışdır. Əsər Türkçə mənzum və təsəvvüfüdür.

12- “Məhzən-ül-Əsrar”: 1755-ci ildə yazılmışdır. Əsər mənzum olub, təsəvvüfüdür.

13- “Mərifətnamə”: 1757-ci ildə yazılmışdır. Əsər Türkçə olub, təsəvvüf, astronomiya, anatomiya, həndəsə, psixologiya və ədəbiyyat mövzularını ehtiva edir. Orijinalı 2 cildir.

14- “Təzkirat ül-Əhbab”: 1757-ci ildə yazılmışdır. Əsər Ərəbcə olub, Şeyx İsmayıl Fakirullahın həyatını mövzu əldə edir.

15- “Məcmuat ül-İrfaniyyə”: 1761-ci ildə yazılmışdır. Əsər təsəvvüfüdür.

16- “Məcmuat ül-unsansıyyə”: 1763-cü ildə yazılmışdır. Əsər nəzmdir.

17- “Hüsn ül-Arifin”: 1765-ci ildə yazılmışdır. Əsər sirrini izahı ilə əlaqədardır.

18- “Vüslatnamə”: 1765-ci ildə yazılmışdır. Əsər nəzmdir.

19- “Mirat ül-Kəvneyn”: 1765-ci ildə yazılmışdır. Əsər Ərəbcə nəzmdir.

20- “Kuvtu Can”: 1765-ci ildə yazılmışdır. Əsər şeyxinin mənkiyələrini ehtiva edir.

21- “Noşu Can”: 1765-ci ildə yazılmışdır. Türkçə və Farsca beytləri əhatə edir.

22- “Məcmuat ül-Məani”: 1765-ci ildə yazılmışdır. Əsər mənə elmləri ilə əlaqədardır.

23- **“Rüb ül-Mucəyyəb”**: 1765-ci ildə yazılmışdır. Əsər yer üzünün paralel və meridianlarının, saat vaxtlarının necə ola biləcəyindən, qiblə və istiqamət təyinindən, dağların yüksəklikləri ilə kələ-kötür məsafələrin ölçülməsinə dair üsulları ehtiva edir.

24- **“Töhfət ül-Kiram”**: 1766-cı ildə yazılmışdır. Əsər Ərəbcə və Farscadır.

25- **“Cəlal ül-Qülub”**: 1766-cı ildə yazılmışdır. Əsər çox qiymətli mənəvi təlqin və tövsiyələri ehtiva edir.

26- **“Əl-Ənsənsənəl Kamil”**: 1766-cı ildə yazılmışdır. Əsər Türkcə olub, yetkin bir insan modelini təqdim edir.

27- **“Nühbət ül-Kəlam”**: 1768-ci ildə yazılmışdır. Əsər Ərəbcə, Farsca və Türkcədir.

28- **“Məşarık ül-Yuh”**: 1771-ci ildə yazılmışdır. Əsər Ərəbcə, Farsca və Türkcə olub, dəyişik qaynaqlardan yığılmışdır.

29- **“Avamil və qəvaid ül-Farisiyyə”**: Əsərlər Fars Dilinin bəzi qrammatika qaydalarını ehtiva edir.

30- **“Dıvan”**,

31- **“Səfinətü-Nuh”**: 1773-cü ildə yazılmışdır. Əsər üç dildə yazılmış mənzumdur.

32- **“Kənz ul-Fütuh”**: 1774-cü ildə yazılmışdır. Əsər təsəvvüfə dair nəzmdir.

33- **“Dəfinət ur-Ruh”**: 1775-ci ildə yazılmışdır. Əsər Ərəbcə, Farsca və Türkcə yazılmışdır.

34- **“Kitab ül-Ələm”**: 1775-ci ildə yazılmışdır. Əsər Ərəbcədir.

35- **“Ruhuş-Şüruh”**: 1776-cı ildə yazılmışdır. Əsər ilahinamə adlı əsərindən yığılmışdır.

36- **“Əqidət el-İman”**: 1777-ci ildə yazılmışdır. Əsər Ərəbcə olub, uşaqlar üçün imani məlumatlar ehtiva edir.

37- **“Ürvətül-İslam”**: 1777-ci ildə yazılmışdır.

38- **“Ülfət ül-Ənam”**: 1777-ci ildə yazılmışdır. Əsər Ərəbcədir.

39- **Heyət ul-İslam**: 1777-ci ildə yazılmışdır. Əsər təfsir və hədis elmləri ilə əlaqədardır.

40- **“Vəsiyyətnamə”**: 1778-ci ildə yazılmışdır. Əsər Oğlu İsmayıl Fəhimə yazdığı məktubları ehtiva edir.

41- **“Mürşid ül-Mutəəhhiliyn”**: Əsər ailəvi mövzular ehtiva edir.

42- **“Muntəxəbati Mənzumə”**: Əsər təsəvvüfü beytlərdən yaradılmışdır.

43- **“Şükranamə”**: Əsər Mənzumdur.

44- **“İqbalnamə”**: Əsər əxlaqi mövzuları ehtiva edir. Nəzmdir.

45- **“İstihracı Amalı Fələkiyyə”**: Əsər astronomiya ilə əlaqədar nəzmdir.

46- **“Süluku Təriqi Nəksibəndi”**: Əsər Nəqşi Təriqətinin üsullarını izah edir.

47- **“Ədiyəyi Mənsurə”**,

48- **“Şəfa-ul Sudur”**,

49- **“Üzlətnamə”**,

50- **“Ülfət ül-Qülub”**,

51- **“Mənkubus-Sır”**,

52- **“Nəfy ul-Vücut”**,

53- **“Vəhdətnamə”**,

54- **“Təfərrücnamə”**,

55- **“Mənzuməyi Avamil”**,

56- **“Sırr ul-Sır”**,

57- **“Kəlīmatu-Fakirullah”**,

58- **“Lubbul-Lub”**.

Ərzurumlu İbrahim Haqqı, astronomiya, fizika, psixologiya, sosioloji, və din ilə əlaqədar bir çox işlər görmüşdür. Təsəvvüf mövzularla birlikdə, fən elmləri haqqında da geniş məlumatları əhatə edən **“Mərifətnamə”** adlı əsəri, ensiklopedik bir xüsusiyyət daşımaqdadır. 1757-ci ildə tamamlanan **“Mərifətnamə”**, sadə və xalqın anlaya biləcəyi bir dildə yazılmışdır.

dır. Müəllifin qeyd etdiyinə görə “**Mərifətnamə**” 400 kitabdan faydalanırlar yazılmışdır. Bu kitabda ilk dəfə bir alim tərəfindən günəş sistemi (heyəti cədidə) izah edildi.

MƏRİFƏTNAMƏ (43 hissə)*

KİTABIN MÜQƏDDİMƏSİ

Quran ayələri və Peyğəmbər hədislərinin bildirdiyi şəkildə etimad və etiqad olunacaq dini xüsuslara və qətiliklə ehtiyac ola İslam alimlərinin fikirlərinə görə; Ərşin yaradılışının tərtibini, Kürsü, Cənnətləri, göyləri, yerləri, dənizləri, işıqları, qiyamət əlamətlərini, qiyamətin hal və vəziyyətlərini, dünyanın xarab oluşunu və yokoluşunu, Rəhməna qovuşma aləminin (Axirətin) əbədiliyini dörd hissələ təfsil edər.

BİRİNCİ HİSSƏ

Xülasə olaraq aləmin yaradılış tərtibini, Ərşi əzanın böyük-lüyünün keyfiyyətini, Ərşin daşıyıcılarını, o möhtərəm kürənin, ətrafında olan çayları, mələkləri və sair birlikləri və altında olanar Kürsü, Sidrəni, Lövhü Məhfuzu və Qələmi altı maddə ilə bəyan edər.

Birinci Maddə

Dünyanın yaratıcısının, aləmdə olan gözəl sənətlərini dərin dərin düşünməyə göndərən açıq əlamətləri bildirər.

Ey əziz, məlum olsun ki, Haqq Təala bu aləmi, varlıq və birliyinə əlamət edib, bütün əşyada, görəcək gözü olanlara sənətini ortaya çıxarmaqla hikmətinin həqiqətlərini eşitdirmişdir. Qullarını, özünü tanıma barəsində rəğbətə gətirmək üçün Kəlamı Qədimində əzəmətlə belə buyurmuşdur: (Burada yazılan ayələr, Qurandakı tərtib üzərindədir.)

Bismilləhir-rahmənir-rəhim

«Həmd, aləmlərin Rəbbinə Məxsusdur.» (1/2)

* İxtisarla verilmişdir.

«Göylərin və yerin hökmranlığının Allaha aid olduğunu bilməzsənmi? Allahdan başqa dost və köməkçiniz yoxdur.» (2/107)

«Allah, özündən başqa tanrı olmayan, özünü mürgüləmə və yuxu tutmayan, diri, hər an varlıqlarını güdüb dayanandır. Göylərdə olan və yerdə ola ancaq onundur. Onun icazəsi olmadan qatında şəfaət edəcək kimdir? Onların işlədiklərini və işləyəcəklərini bilər, dilədiyindən başqa elmindən heç bir şey qavraya bilməzlər. Hökmdarlığı, göyləri və yeri örtmüşdür, onların güdməsi ona ağır gəlməz. O, ucadır, böyükdür.» (2/255)

«Şübhəsiz göydə və yerdə heç bir şey Allahdan gizli qalmaz. Ana rəhmində sizi, dilədiyi kimi şəkilləndirər. ondan başqa tanrı yoxdur. Güclüdür, hakimdir.» (3/5-6)

«Göylərdə olanlar da, yerdə olanlar da Allahındır. İşlər Allaha çatacaq. (3/109)

«Göylərin və yerin yaradılışında, gecə ilə gündüz bir-biri ardınca gəlməsində ağıl sahiblərinə şübhəsiz dəlillər vardır. onlar, ayaqda ikən, oturarlarkən, yan yatarlarkən Allahı xatırlayarlar; göylərin və yerin yaradılışını mütəfəkkirlər: «Rəbbimiz! Sən bunu boşuna yaratmadın, sən münəzzəhsən. Bizi atəşin əzabından qoru,» deyərlər. (3/190-191).

«Göylərdə olanlar da, yerdə olanlar da Allahındır. Allah, hər şeyi əhatə edir.» (4/126)

«Göylərin, yerin və ikisi arasındakıların hökmdarlığı Allahındır. Çevril onadır.» (5/18)

«Göylərin, yerin və onlarda olanların hökmdarlığı Allahındır. Allah, hər şeyə qadirdir.» (5/120)

«Göylərin və yerin Allahı, içinizi, xaricinizi bilər, qazandıqlarınızı da bilər.» (6/3)

«Qeybin açarları onun qatındadır, onları ancaq o bilər. Quruda və dənizdə olanı bilər. Düşən yarpağı, yerin qaranlıqlarında olan dənəni, yaşı qurunu -ki açıq-aşkar bir Kitabdadır- ancaq o bilər.» (6/59)

«Göylərdə və yerdə olanlar onundur; hamısı ona boyun əymişdir.» (30/26)

«Beləcə, İbrahimə göylərin və yerin mülkünü (səltənətini, oradakı qəribəlikləri və gözəllikləri, onların Allah qüdrəti ilə yaradılmasını) göstərdik ki, tam qənaətlə inananlardan olsun!» (6/75)

«Mən, həqiqətən, batıldən haqqa tapınaraq (dönərək) üzümü göyləri və yeri yaradana çevirdim. Mən (Allaha) şərikin qoşanlardan deyiləm!» (6/79)

«Rəbbiniz, göyləri və yeri altı gündə yaradan sonra ərşə hökm edən, gündüzü -dayanmadan qovan- gecə ilə bürüyən, günəşi, ayı, ulduzları, hamısını buyruğuna baş əydirərək var edən Allahdır. Bilin ki, yaratma da, əmr də onun haqqıdır. Aləmlərin Rəbbi olan Allah ucadır. «(7/56)

«Göylərin və yerin hökmdarlığı əlbəttə Allahındır. Dirildən və öldürən odur. Allahdan başqa dost və köməkçiniz yoxdur.» (9/116)

«Yerdə və göydə heç bir zərrə Allahdan gizli deyil; bundan daha kiçiyi və ya daha böyüyü şübhəsiz açıq-aşkar bir Kitabdadır.» (10/61)

«Bir gör göylərdə və yerdə (Allahın birliyini və qüdrətini sübut edən) nələr var. Lakin iman gətirməyən bir tayfaya ayələr və (Allahın əzabı ilə qorxudan) peyğəmbərlər heç bir fayda verməz!» (10/101)

«Göylərdə və yerdə olan hər şey Rəhmanın qulundan başqa bir şey deyil. And olsun ki elmi onları əhatə etmiş və tək-tək saymışdır.» (19/93-94)

«Əgər yerlə göydə Allahdan başqa tanrılar olsaydı, ikisi də pozulardı. Ərşin Rəbbi olan Allah, onların səciyyələndirdiklərindən münəzzəhdir.» (21/22)

«Rəbbinin kölgəni necə uzatdığını görməzsənmi? İstəsəydi onu dayandırardı. Sonra biz, günəşi, ona dəlil edib yavaş yavaş özümüzlə çəkmişik.» (25/45-46)

«Dağları yerində donmuş sanarsan, halbuki onlar buludlar kimi keçərlər. Bu hər şeyi möhkəm tutan Allahın işidir. Doğrusu o, etdiklərinizdən xəbərdardır.» (27/88)

«Küləyi göndərib buludları icra edən, onları göydə dilədiyi kimi piyada və qisim qisim yığan Allahdır. Artıq sən də aralarından yağışın çıxdığını görərsən. Allahın qullarından dilədiyinə verdiyi yağışla daha əvvəldən özlərinə yağış endirilməsindən ümidlərini kəsmiş olduqları üçün onlar sevinərlər. Allahın rəhmətinin əlamətlərinə bir bax; yer üzünü ölümündən sonra necə dirildir? Şübhəsiz ölümləri o dirildər, hər şeyə qadirdir.» (30/48-50)

«Allahın gecəni gündüzə, gündüzü gecəyə qatdığını, hər biri müəyyən bir müddətə doğru hərəkət edəcək olan günəşi və ayı buyruq altında tutduğunu; Allahın etdiklərinizdən xəbərdar olduğunu bilməzsənmi?» (31/29)

«Göyləri, yeri və ikisinin arasında olanları altı gündə yaradan, sonra ərsə hökm edən Allahdır. Ondan başqa bir dost və şəfaətçiniz yoxdur. Düşünürsünüzümü?» (32/4)

«Həmd, göylərdə olanlar və yerdə olanlar özünün olan Allaha məxsusdur. Həmd, axirətdə də ona məxsusdur. O, hakimdir, hər şeydən xəbərdardır. Yerə girəni və ondan çıxanı, göydən enəni və oraya yüksələni bilir. o, mərhəmətlidir, bağışlama sahibidir. Qeybi biləndir. Göylərdə və yerdə zərrə qədər olanlar belə onun elminin xaricində deyil. Bundan daha kiçiyi və daha böyüyü də şübhəsiz açıq-aşkar Kitabdadır.» (34/1-3)

«Doğrusu zaval tapmasın deyər göyləri və yeri tutan Allahdır. Əgər onlar zavala uğrasa ondan başqa, and olsun ki, onları kimsə tuta bilməz. O, şübhəsiz halım, bağışlayıcıdır.» (35/41)

«Orada xurmalıqlar və üzüm bağları var edərək, aralarında mənbələr fişqırdırıq. Onu və əlləriylə etdiklərinin məhsullarını yesinlər; şükr etməzlərmi? Yerin yetişdirdiklərindən, özlərindən və daha bilmədiklərindən cüt cüt yaradan Allah münəzzəhdir. Onlara bir dəlil də gecədir: Gündüzü ondan sıyrırıq da

qaranlıqda qalarlar. Günəş də orbitində hərəkət etməkdədir. Bu güclü və məlumatın olan Allahın qanunudur. Ay üçün də sonunda quru bir xurma budağına dönəcəyi evlər təyin etmişik. Aya çatmaq günəşə düşməz. Gecə də gündüzü keçə bilməz. Hər biri bir orbitdə gedərlər. Onlara da bir dəlil: Soylarını dolu gəmiylə daşımamız və özləri üçün bunun kimi daha nə qədər miniklər yaratmış olmamızdır.» (36/34-42)

«Göyləri və yeri yaradan, özlərinin bənzərini yaratmağa qədr olmazmı? Əlbəttə olar; çünki o, yaradan və biləndir. Bir şeyi dilədiyi zaman, onun buyruğu yalnız, o şeyə: Ol deməkdir, dərhal olar. Hər şeyin hökmranlığı əlində olan və sizin də özünə dönəcəyiniz Allah ucadır.» (36/81-83)

«Göylərin, yerin və ikisi arasında olanların Rəbbi, güclüdür, çox bağışlayandır.» (38/66)

«Onlar, Allahı gərəyi kimi qiymətləndirə bilmədilər. Bütün yer üzü, qiyamət günü onun ovucundadır; göylər onun qüdrətiylə dürülmüş olacaq. O, bütərəstlərin orta qaçdıqlarından uca və münəzzəhdir. (39/67)

«Sur (birinci dəfə) çalınacaq, Allahın göylərdə və yerdə olan istədiyi kimsələrdən (Cəbrail, Mikail, Əzrail və İsrəfilədən, yaxud ərşi daşıyan mələklərdən və ya müsəlman şəhidlərindən) başqa, dərhal hamı yığılıb öləcək. Sonra bir daha çalınan kimi onlar (qəbirlərindən) qalxıb (Allahın əmrinə) müntəzir olacaqlar! Yer öz Rəbbinin nuru ilə işıqlanacaq, kitab (ortaya) qoyulacaq (hərənin əməl dəftəri öz əlinə veriləcəkdir), peyğəmbərlər və şahidlər (əməlisaleh insanlar və ya mələklər araya) gətiriləcəkdir, onlar (bəndələr) arasında ədalətlə hökm olunacaq və onlara haqsızlıq edilməyəcəkdir! Hər kəs öz əməlinin cəzası (əvəzi) veriləcəkdir! Allah onların nə etdiklərini ən yaxşı biləndir! Kafirlər dəstə-dəstə Cəhənnəmə sürüklənəcəklər. Nəhayət, ora çatınca onun qapıları açılacaq və cəhənnəm gözətçiləri onlara deyəcəklər: “Məgər sizə öz içərinizdən Rəbbinizin ayələrinə oxuyan, sizi bu gününüzdə qovuşacağınızla qorxudan peyğəmbərlər gəlməmişdi?” Onlar isə: “Bəli (gəlmişdi), lakin əzab

sözü (əzab hökmü biz) kafirlər barəsində vacib oldu!” – deyə cavab verəcəklər. (Onlara) belə deyiləcək: “Girin Cəhənnəmin qapılarına (təbəqələrinə) orada əbədi qalmaq üçün!” (İman gətirməyə) təkəbbür göstərənlərin məskəni necə də pisdir! Rəbbindən qorxanlar da dəstə-dəstə Cənnətə gətiriləcəklər. Nəhayət, ora çatınca onun qapıları açılacaq və (cənnət) gözətçiləri (onlara): “Salam əleykum! (Sizə salam olsun!) Xoş gəldiniz! Əbədi qalacağınız Cənnətə daxil olun!” – deyəcəklər. Onlar isə: “Bizə verdiyi vədini yerinə yetirmiş və bizi bu yerə varis etmiş Allaha həmd olsun! Biz Cənnətin istədiyimiz yerində sakin oluruq. (Dünyada yaxşı) əməllər edənlərin mükafatı necə də gözəldir!” – deyəcəklər. » (39/68-74)

«Sizin içi yeri dayanacaq, göyü bina edən, sizə şəkil verib də şeklinizi gözəl edən, sizi təmiz şeylərlə ruzi verildirən Allahdır. Əlbəttə Rəbbiniz olan Alah budur. Aləmlərin Rəbbi Allah nə ucadır.» (40/64)

«Diqqət yetirin; onlar Rəbblərinə qovuşmaqdan şübhəedirlər; diqqət yetirin, Allah şübhəsiz hər şeyi məlumatıyla əhatə edəndir.» (41/54)

«Göylərin və yerin yaradanı, sizə içinizdən bərabər/ yoldaşlar, cüt cüt heyvanlar var etmişdir. Bu surətlə çoxalmanızı ağlamışdır. Onun bənzəri heç bir şey yoxdur. O, eşidəndir, görəndir.» (42/11)

«Göydə də tanrı, yerdə də tanrı odur. Hakim olan, hər şeyi bilən odur. Göylərin, yerin və ikisi arasında olanların hökmranlığı özünün olan Allah nə ucadır! Qiyamət saatını bilmək ona aiddir. Ona dönəcəksiniz.» (43/84-85)

«Biz göyləri, yeri və ikisinin arasında olanları oyun olsun deyə yaratmadıq. Biz onları, ancaq və ancaq lazım olduğu kimi yaratdıq. Amma insanların çoxu bilməzlər.» (44/38-39)

«Təriflənmək, göylərin Rəbbi, yerin Rəbbi və aləmlərin Rəbbi olan Allah üçündür. Göylərdə və yerdə əzəmət onundur. O, güclüdür, hakimdir.» (45/36-37)

«Göylərdə olanları, yerdə olanları, hamısını sizin buyruğunuz altına vermişdir. Doğrusu bunlarda düşünənlər üçün dərsələr vardır.» (45/13)

«Göylərdəki və yerdəki ordular Allahın. Allah, biləndir, hakimdir.» (48/4)

«Göylərin və yerin hökmranlığı Allahındır. O, dilədiyini bağışlayar, dilədiyinə əzab edər. Allah bağışlayıcıdır, mərhəmət sahibidir.» (48/14)

«Göylərdə və yerdə olan kəslər, hər şeyi ondan istəyərlər; o, hər an kainatı qənaət etməkdədir. Elə isə Rəbbinizin nemətlərindən hansını yalanlırsınız?» (55/29-30)

«Yer üzündə olan hər şey fanidir, ancaq uca və comərd olan Allahın varlığı baqidir.» (55/29-30)

«Göylərdə və yerdə olanlar Allahı təsbəh edərlər. O, güclüdür, hakimdir. Göylərin və yerin hökmranlığı onundur; dirildər, öldürər. O, hər şeyə kadidir. O, hər şeydən əvvəldir, özündən sonra heç bir şeyin qalmayacağı sondur; varlığı aşkardır; gerçək mahiyyəti insan üçün gizlidir. O, hər şeyi bilir. Göyləri və yeri altı gündə yaradan, sonra ərşə hökm edən, yerə girəni və ondan çıxanı, göydən enəni və oraya yüksələni bilən odur. Harada olsanız olun, o sizinlə bərabərdir. Allah etdiklərinizi görər. Göylərin və yerin hökmranlığı onundur. Bütün işlər Allaha çevirilər. Gecəni gündüzə qatar, gündüzü gecəyə qatar; o, ürəklərdə olanı biləndir.» (57/1-6)

«Göylərdə olanları da, yerdə olanları da Allahın bildiyini bilməzsənmi? Üç adamın gizli olduğu yerdə dördüncü mütləq odur; bunlardan az və ya çox, nə olsa olsunlar, harada olsalar olsunlar, mütləq onlarla bərabərdir. Sonra qiyamət günü, işlədiklərini onlara xəbər verər. Doğrusu Allah, hər şeyi biləndir.» (58/7)

«Göylərdə olanlar da, yerdə olanlar da Allahı təsbəh edərlər. Hökmdarlıq onundur, təriflənmək ona məxsusdur. O, hər şeyə qadirdir.» (64/1)

«Göyləri və ərşi lazım olduğu kimi yaratmışdır. Sizə şəkil vermiş və şəklinizi gözəl etmişdir. Çevrilmə onadır. Göylərdə və yerdə olanları bilər; gizlədiklərinizi də aşkar etdiklərinizi də bilər; Allah, ürəklərdə olanı biləndir.» (64/3-4)

«Yeddi göyü və yerdən bir o qədərini yaradan Allahdır. Allahın hər şeyə qədr olduğunu və elminin hər şeyi əhatə etdiyini bilməyiniz üçün Allahın buyruğu aqlını itirər arasında enər dayanar.» (65/12)

«Hökmdarlıq əlində olan Allah ucadır və hər şeyə qadirdir. Hansınızın daha yaxşı iş işlədiyini ifadə etmək üçün ölümü və dirimi yaradan odur. O, güclüdür, bağışlayıcıdır. Göyləri yeddi qat üzrə yaradan odur. Rəhmanın bu yaratmasında nizamsızlıq tapa bilməzsən. Gözünü bir çevir bax, bir axsaqlıq görə bilərənmə.» (67/1-3)

«And olsun ki yaxın göyü qəşənglərlə təchiz etdik, onlarla şeytanların daşlanmasını təmin etdik və şeytanlara dəli alov əzabı hazırladıq.» (67/5)

«Sizi yerdə yaradıb piyada odur və onun hüzurunda toplanacaq siz.» (67/24)

«Allahın göyü yeddi qat üzərinə necə yaratdığını görməyiniz? Aralarında aya işıqlıq vermiş, günəşin işıq axmağını təmin etmişdir. Allah sizi yerdən bitirər kimi yetişdirmişdir. Sonra sizi oraya çevirər və yenə oradan çıxarar. Yer üzündə gözə bilməyiniz, orada yollardan və geniş keçidlərdən keçə bilməyiniz üçün onu sizə piyada odur.» (71/15-20)

İkinci Maddə

Aləmin yaradılış nizamını xülasə olaraq bildirər.

Ey əziz insan, məlum olsun ki, təfsirçilər və mühəddisler ittifaq etmişlər ki; Allah Təala Həzrətləri, birlik mərtəbəsində gizli bir xəzinəyə, tanınmağı və bilinməyi istəməsi və sevməsiylə, ruhlar və cəsədlər aləmini yaradıb, öz rəhmətinin gözəlliyini, cəlal və əzəmətini, hədiyyə və nemətini, sənətinin müxtəlifliyini və hikmətinin sirlərini göstərməyi dilədikdə; bütün

varlıqlarından əvvəl yoxluğun sirrindən tərtəmiz yaşıl cövhəri bədənə gətirmişdir. Bəzi rəvayətlərə görə, öz nurundan olduqca xoş və böyük bir cövhər var edib, ondan kainatın bütünüdür dərəcə dərəcə və nizamlı şəkildə ortaya çıxarmışdır. Buna, ilk cövhər, nuru Məhəmmədi, Cevhi məhfuz, ağılı kül, nisbi ruh deyər adlandırırlar ki, bütün ruhların və cəsədlərin başlanğıcı və qaynağı bu cövhərdir. Çünki Haqq Təala söhbətlə o cövhərə bir baxmışdır; o anda cövhər, utancından əriyib su kimi axmışdır, xalis özü üstünə çıxmışdır. O özəndən ilk olaraq küllü nəfsi yaratmışdır. Sonra mələklərin ruhlarını, bitkilərin ruhlarını, təbiətlərin ruhlarını sırasıyla yaratmışdır. Bu ruhlar üçün mərtəbələrində görə müəyyən mövqələr təyin edib, hər sinif öz müəyyən mövqələrinə getmişdir. Hər ruh, öz cinsini tapıb, birliklər meydana gətirmiş və hər birlik mövqeyində qalmışdır. Ruhlar və mələklər aləmi, bu on dörd növ ruhla tamam olmuşdur. Bu aləmin ən yüksək, ən saf və ən gözəl olanını qeyb aləmi, lahut aləmi, Cəbərut aləmi deyər adlandırırlar. Ortasına, ruhlar aləmi, mənalar aləmi, əmrlər aləmi, deyərlər. Alt qisiminə, ən qatı və cisimlərə yaxın olan qisiminə mücərrəd aləmi, bərzəx aləmi, misal aləmi deyərlər.

Mələklər və ruhlar aləminin yaradılmasından iki min il sonra Haqq Təalanın əzəli iradəsi dilədi ki, ad və şanını ortaya çıxarmaq üçün cisimlər aləmini yaratdı. Bunun üzərinə ilk cövhərə söhbətlə bir daha baxmışdır. Onun üzü suyu, utancından hərəkətə gəlib dalğaları yüksəlmişdir və cövhərin uca özündən ərşi əzəm bədənə gəlmişdir. O biri özlərindən kürsü, cənnət, cəhənnəm, yeddi göy, dörd ünsür bədənə gəlib şəkillənmişdir. Ərşi aladan əsfəli safilına qədər bu surət aləmi, bu tərtib üzrə nizam tapıb, on beş növ cisimlə mülk aləminin ortaya konuşu tamam olmuşdur. Bu aləmin üst təbəqəsinə ülvi aləm, davamlılıq aləmi, axirət aləmi deyərlər; orta təbəqəsinə orta aləm, göy cisimləri aləmi, fəlaklər aləmi, göylə aləmi deyərlər; alt təbəqəsinə süfli aləm, cisimlər aləmi, ünsürlər aləmi, meydana gəl və bozuluşlar aləmi, dünya aləmi deyərlər.

Ruhlar və mələklər aləmindəkilərlə mülk aləmindəkilərin cəmi yəni ruhların növləri ilə sadə cisimlərin təsnif edərinin hamısı, hərflər kimi iyirmi doqquzda tamam olmuşdur. Hər iki aləmin varlıqlarının birləşməsindən üç qisim mürəkkəb cisim bədənə gəlmişdir: Mədənlər, bitkilər və heyvanlar. Eynilə heca hərflərindən ad, hərəkət və hərflərin bədənə gəlib, insanların dili olduğu kimi, hər iki aləmdəkilərdən də üç birləşmə ortaya çıxıb, onlardan dünya kitabı sonsuz mənalar qazanmışdır. Bu halda ibrət gözüylə aləmə baxan ariflər, hər obyektə nə qədər hikmətlər görmüşlər və Allah dostları, Allahın uca sənətinin sirlərini anlayaraq, bir hərflər olan əşyadan mənaya çatıb, Haqqın hüsuruna çatmışlar.

Rubai

*Aləm ki tamam nüsxəsi hikmətdir
Mənasını fəhm edənə cənnətdir*

*Məhrumu şühud olanların çeşmində
Zindanı bəla çah və qəmi möhnətdir.*

Üçüncü Maddə

Ərşi Əzami və möhtərəm daşıyıcılarının keyfiyyətini bildirər.

Ey əziz insan, məlum olsun ki, təfsirçilər və mühəddislər, söz birliyi ilə demişlər ki; Haqq Təala, aləmin hamısını bir anda yaratmağa qadirkən altı gündə yaratması, yəni bazar günündən başlayıb aləmdə olanları cümə günündə tamam etməsi, qullarına hər səbir və ehtiyatı öyrətmək və izah etmək üçündür. Necə ki buyurmuşlar ki: «And olsun ki göyləri, yeri və ikisinin arasında olanları altı gündə yaratdıq və biz bir yorğunluq da duymadıq.» (51/38). Haqq Təala qüdrətiylə, yaşıl cövhərin yüksək özündən ərşi yaratmışdır ki, onun nurunun böyüklüyü izah edilə bilməz. Bunun ətrafı qırmızı yaqut olub, bütün

varlıqların sifət və surətləri burada nakş olunmuş, təsvir edilmişdir. Göylərin üstündə Rəhmanın ərşi, mələklərin qibləsi qılınmışdır. Necə ki yer üzündə Kəbə, yerdəkilərin qibləsi qılınmışdır. Ərşi əzanın yetmiş min dili vardır ki, hər bir dili başqa bir lügətlə Haqq Təalaya təsbəh edər, zikr edicidir. Ərşi əzanın dörd sütunu vardır ki, hər biri yerin dərinliklərinə çatar. Ərşi əzəm su üzərində, su külək üzərindəyəkən Haqq Təala dörd böyük mələk yaratmışdır; hələ də ərşi daşıyanlar onlardır. Qiyamət günündə başqa dörd böyük mələk yaratrsa lazımdır və ərşin daşıyıcıları o gün səkkiz olsa lazımdır. Ərşin daşıyıcılarının hər birinin dörd üzü vardır ki; bir üz insan surətində təsvir olunmuşdur. Hər bir üz, yer üzündə öz bənzəri olan varlıqlar üçün Allahdan ruzi istəməkdədir. Ərşin daşıyıcıları daim ayaqda dayanıb, ərşi Əzami boyunları üzərində yüklənmişlər. ayaqları isə yeddi qat yerdən aşağıdadır. Allaha yaxın mələklərin hamısından, Allah qatında daha möhtərəm olan ərşin daşıyıcılarıdır. Bu mələklərin birinin adı israfildir ki, ərşin bir ayağı onun boyu üzərində sapsağlamdır. Haqq Təalanın qatında hamısından daha əziz və kərim olan odur. Surun sahibi odur ki, qiyamətə qədər Lövhü Məhfuzə baxar. Sura üfləmək üçün hazır dayanar. Lövhü Məhfuzdan, Cəbrayıl, Mikayıl və Əzrail əleyhissalamların işlərini, vəziyyətlərini və əməllərini açıqlamaqda, xəbər verməkdə və özlərinə çatdırmaqda mahirdir. Ərşin daşıyıcılarından hər birinin dörd qanadı vardır ki, dörd istiqamətə yayılmışlar. Ərşin daşıyıcılarının yarısı qar, yarısı atəşdir ki, biribirlerini söndürməyib, ulduz bəcəyi kimi biribiriylə qaynaşmışlar. Ərşin daşıyıcılarının bədənləri elə böyükdür ki, qulaq məmələriylə boyunları arası quş uçuşuyla yeddiyik illik məsafədir. Ərşin daşıyıcılarına «böyük mələklər» adı da verilmişdir. Ərşin daşıyıcılarının sözləri, davamlı təsbəh olub, bu sözlər dillərinin virdi qılınmışdır: «Sübhənə zəng mülkü vəl-mələkut. Sübhənə zəng-ərsi vəl-izzəti vəl-əzəməti vəl-heybəti vəl-qüdrəti vəl-kibriyai vəl-cəbəruti Sübhanəl-məlikil-mabudi Sübhanəl-məlikil-mövcudi Sübhanəl-məlikil-

hayilləzi La yeyiləmi və la yemi idi sübbuhun kuddusün Rəbbinə və Rəbbül-mələikəti və-ruh.»

Dördüncü Maddə

Ərşi əzanın ətrafında olan çayları və mələkləri bildirər.

Ey əziz, məlum olsun ki, təfsirçilər və mühəddisler tam bir ittifaqla demişlər ki: Haqq Təala, Ərşi əzanın ətrafında səkkiz çay yaratmışdır ki, dördü qardan ağ və soyuq, dördü baldan şirin və təmizdir. Bu səkkiz çay, davamlı axaraq, ərşi təvaf edirlər. Haqq Təala, orada Harkail adında bir mələk yaratmışdır ki, bütün əşyanın sirlərinə yetmişdir. O mələk, ərşə getmək istəyib, Haqq Təaladan dəstur istəyərək ərşi təvafa getmişdir. Üç min il boyunca, sekizbin qanadıyla ucmuş və əldən düşmüş düşmüşdür. Haqq Təala ona qüvvət verib, təkrar uçmasını murad etmişdir. Üç min il daha ərşin ətrafında getmişdir və acizliyə düşmüşdür. Haqq Təala ona təkrar qüvvət və qüdrət vermiş və uçmağı əmr etmişdir. Üç min il qədər yenə getmişdir və təkrar acizliyə düşüb görmüşdür ki, dokuzbin sənədə ancaq ərşin bir ayağından o birinə yetmişdir. O, heyrətdəykən, Haqqdan belə səs gəlmişdir: «Ey Hərqail! Əgər qiyamətə qədər ucsana, ərşimi hamısıyla təvaf edə bilməzsən.»

Səkkiz çayın gerisində Ərşi əzanın ətrafında min pərdə nurdan, min pərdə qaranlıqdan yaradılmışdır; ta ki, ərşin nurunun şiddətindən ətrafında olan mələklər yanmasınlar, iye onları pərdələmişdir. Bu pərdələrin arasında yetmiş min mələk yaradılmışdır; ərşi əhatə edən Rəhmana davamlı təsbeh edirlər. Ərşi təvaf üçün ətrafında xərclər və gündə iki dəfə ərşi yüklənənlərə salam verərlər. Bunlara «saf tutan mələklər» deyirlər. Bunların arasında da yetmiş min saf mələk yaradılmışdır. Bunlar əbədi ayaqda dayanıb: «Sübhəllahü vəl-həmdü lilləhi və la ilahə illallahü vallahu əkbər. Və la həvlə və la quvvə illa billahül-əliyyül-əzim.» (2)

Bu tərəflərin gerisində bir böyük ilan vardır ki, ərşi Əzanı əhatə edər. İlan, başını quyruğu üzərinə qoymuşdur. Baş ağ in-

cidən, bədəni sarı altından, gözləri qırmızı yaqutdan yaradılmışdır. Onun yüz min qanadı vardır ki, qanadlarının hər saçağının yanında bir mələk təsbeh edər olmuşdur. O sarı ilanın təsbehinin sədasından mələkləri titrəmə tutar. Çünki, bu, bütün mələklərin təsbehinin sədasına qalib gəlmişdir. ağızını açdıqca, göyləri və yeri bir loxma etməsi mümkündür. Əgər o böyük ilan təsbehində təltif ilə ilham olunsaydı, onun sədasının məhəbətindən bütün varlıqlar həlak olardılar.

Haqq Təala, mələkləri, dəyişik nurlardan və müxtəlif rəftarlardan yaratmışdır. Ərşə yaxın olan mələklərin nurları şiddətli və diqqətə çarpandır. Ərş mələklərinin nurlarına, sidrə mələkləri dözümlü edə bilməzlər. Sidrə mələklərinin nurlarına, göylərin və yerin mələkləri dözümlü edə bilməyib, yanarlar. Bütün mələklər, Haqqın əmrlərinə görə əməl edirlər. Onlar, insanlar kimi Haqq Təalaya üsyankar olmazlar. Qidaları təsbehdir: Yeməzlər, içməzlər, yatmazlar və cinsi münasibətdə olmazlar. Çoxu insan surətində olub, qanadları quş qanadlarına bənzər. Cisimləri lətif olduğundan müxtəlif surətlərdə təşəkkül edirlər. Haqqın əmri ilə xidmətdə göz qamaşdıran şimşək kimi xərclər. Hər biri bir xidmətdədir. Kimi, ərşin ətrafında təsbeh və təvaf edər, kimi kürsüdə, kimi sidrede, kimi cənnətdə, kimi cəhənnəmdə, kimi göydə, kimi yerdə, kimi ayaqda, kimi kuutta, kimi rükuda, kimi səcdədə; davamlı təsbeh edirlər. Kimi, insanların xidmətinə vəkildir; gecə-gündüz onları qoruyub, əməllərini yazarlar. Bunlara «Kiramənkətibin» və «hafaza/qoruyucu» deyirlər. Mələklərin də özlərindən peyğəmbərləri vardır. Biri İsrail əleyhissalamdır ki, surəti yuxarıda izah edilmişdir. Biri Cəbrayıl əleyhissalamdır ki, altıyıq qanadı vardır, hər qanadının yüz saçağı vardır. Hər saçağının uzunluğu şərq ilə qərb arası qədərdir. Bütün qanadları dəyişik rəngdə nurlandıdır. Böyük bədəni qardan ağıdır. Ayaqları yerin altındadır və elə qüvvətlidir ki bir saçağıyla dağları unufak edər. O, Haqq Təaladan yer üzündəki peyğəmbərlərə salam və kəlam gətirməyə vəkildir. Şəkil və əzəmətdə İsrail əleyhissalam kimidir.

Biri Mikayıl əleyhissalamdır. qanadlarının sayını ancaq Haqq Təala bilər. O, dənizdəki mələklərin vəkildir. Çünki göylər və yer mələklərlə doludur. Hər biri, yağış yağdırmaq kimi nica xidmətlərə məmurdur. Yağış dənələrinin hər birini bir mələk endirər, qiyamətə qədər də bir daha ona keşik gəlməz. Hər yerə enən yağış, Mikayıl əleyhissalamın rəyi və tədbiriylədir. Çünki bu vəzifə ona verilmişdir. O da, bədən tərəfindən Cəbrayıl əleyhissalam kimidir. Peyğəmbərlərdən biri də Əzrail əleyhissalamdır. O, can almağa vəkildir. Bütün ruhları kabzedən odur. Bütün yer üzü, onun hüsurunda bir süfrə misalıdır. Rəhmət və qəzəb mələklərindən nə qədər yüz min ordusu vardır. Şəkil və böyüklükdə, qanadlarının çoxluğunda Mikayıl əleyhissalam kimidir. Həzrəti İsrail, Cəbrayıl, Mikayıl və Əzrail (salam onlara olsun) dördü də bütün mələklərin rəisi və peyğəmbəridirlər ki; göylərdə və yerdə olan mələklərin hamısı bunların əmrinə itaətkar və boyun əymiş vəziyyətdədir.

Beşinci Maddə

Ərşi əzanın altında olan kürsü, lövhü məhfuz, qələm, sidrətülmüntəha, tuba ağacı, İsrailin uru və ruhların boğazını bildirər.

Ey əziz insan, məlum olsun ki, təfsirçilər və mühəddislər ittifaq etmişlər ki: Haqq Təala Ərşi əzanın nurundan və onun altında, qırmızı yaqut rəngində ərşin ayağına bitişik dörd sütun üzərində bir böyük kürsü yaratmışdır. Onun sütunları yerin dərinliklərinə çatmışdır. Göylər, yerlər və qaf dağı kürsünün boşluğunda, çöldə bir süfrə misalıdır. Amma u növ bənzətmələrdən muart, miqdarları məhdudlaşdırmaq deyil, böyüklüklərini izah etməkdir. Çünki onların miqdarlarını ancaq onları var edən aləmin yaradıcısı bilər. Ərşdən murad, taxt mülküdür, kürsüdən murad da Allahın elmidir, deyə etiqaq edənlər, səhv etmişlər; ayə və hədislərə müxalif getmişlər.

Haqq Təala, Ərşi əzanın altında, onun nurundan yaşıl bir zəbercət rəngində böyük və yaşıl bir lövhə yaratmışdır. Ətrafını

qırmızı yaqut rəngində yer etmişdir. Zümrüd rəngində bir yaşıl qələm yaratmışdır ki, uzunluğu yüz illik məsafə getmişdir. Onun içində mürəkkəbi ağ nur çıxardı. Çünki, Haqq Təala, ona: «Ey qələm yaz!» deyə səs etmişdir. O an, bu heybətdən qələm, iztiraba gəlmişdir və göy gurultusu sədası kimi bir səda ilə təsbəh edib, Haqqın icra etməsiylə lövhü məhfuz üzərində getmişdir və qiyamətə qədər həmişə olub olacaqları yazmışdır. Lövhü mahfu yazıyla dolmuşdur. Ondən sonra 5 çay axdı (qələm qurudu) təbirin tərəfindən, qələm quruyub qalmışdır. yaxşı olan yaxşı, fəna olan fəna olmuşdur. Lakin Haqq təala, hər gecə və gündüzdə lövhü məhfuz üçyüzaltmış dəfə nazır edib, hər nəzərdə bir obyekt məhv edib yerinə bi obyekt qoyar. Murad etdiyini işlər. Necə ki: «Allah dilədiyi hökmü qaldırar, dilədiyi də yerində buraxar. Bütün kitabların əsası onun qatındadır.» (13/39) buyurmuşdur Haqq Təala bütün qulların işlərini lövhü məhfuz yazmışdır ki, göylərdəkilər və yerdəkilər bunu bilsinlər: Bütün varlıqların hökmləri oradakı elm üzrə gedər və ona xəbərdar et. O halda, lövhü məhfuz və qələmi inkar edən münafıqdır.

Haqq Təala Ərşi əzanın altında və onun nurundan, kürsü qarşısında, cənnətlərin üstündə ağ inci bənzəri bir boşluq yaratmışdır ki, bu, sidrətülmüntəha və tuba ağacının əsl bəsləndiyi yerdir. cəbrayılın və ona yaxın mələklərin mövqeyi buradadır. Haqq Təala sidrətülmüntəhadə böyük bir ağac yaratmışdır ki, ona tuba ağacı deyərlər. Onun əsli sarı qızıldandır. Budaqları qırmızı mərcandandır. Yarpaqları yaşıl zümrüddəndir. Müxtəlif meyvələri şəkərdəndir. Sonsuz budaqları, cənnət köşklərinə sarmışdır. Sətsiz meyvələrindən, cənnətdəkilər zövqlə toplarlar. Sidrətülmüntəha və ərşi əzəm arasında yetmiş min pərdə təbəqəsi yaradılmışdır; ta ki, sidrede olan mələklər, ərşin nurunun şiddətindən yanmağalar. Haqq Təala ərşi əzanın altında və onun nurundan ərşin ayağına bitişik, qırmızı mərcan rəngində, buynuz və şan şəklində, olduqca böyük və uzun, içi boş bir obyekt yaratmışdır. Onun boşluğunda birinci və ikinci boğazı

edib, yəni insanların bədənlərinə gələcək olan ruhların və gəlib getmiş ruhların məkanı olub, göylərin və yerlərin təbəqələri yumru çörəklər kimi onda düzülüb, o, onlara toxunmadan hamısını əhatə etmişdir. Bu əhatə edici boşluq, İsrafilin surudur. Onun iç səviyyəsi, bal şanıdakı şamın üzündəki məsamələr kimi göz göz olub, ilk boğaz aləmində, bədənlərə gedəcək ruhlar üçün, ikinci boğazda bədənlərdən çıxıb həşri gözləyən ruhlar üçün o səthin məsamələri məskən və sığınacaq olmuşdur. Ruhlar, o çuxurcuqlarda, mərtəbələrində görə qiyamətə qədər yuva və mövqə tutub, hər biri öz mövqeyində iqamət etmişdir.

Altıncı Maddə

Sidrətülmüntəhada olan mələklərin xüsusiyyətlərini və vəziyyətlərini, ərşin xoruzu olan tovuzun rənglərini və zikrlərini bildirir.

Ey əziz insan, məlum olsun ki, təfsirçilər və mühəddislər ittifaq üzrə demişlər ki: Haqq Təala, sidrətülmüntəhada vəkil etdiyi mələyi, böyük bir bədəndə və əcaib şəkildə yaratmışdır. Onun yetmiş üzü vardır. Hər üzündə yetmiş ağızı vardır. Hər ağızında yetmiş dili vardır. Hər dili, başqa bir lüğətlə Haqq Təalanı davamlı təsbih edər. Haqq Təala, sidrədə dördbin saf mələk yaratmışdır. Hər saffın mələklərinin sayı on minə yetmişdir. Birinci safda olan mələklər, davamlı səcdəyə çatıb: «Sübhanallah» deyirlər, ikinci safda olan mələklər, daim oturub: «Əlhəmdülillah» deyirlər. Üçüncü safda dayanan mələklər, əhəmişə rükuya çatıb: «La ilahə illəllah» deyirlər. Dördüncü safda qalan mələklər, kıyamda dayanıb: «Allahu əkbər» deyirlər.

Haqq Təala, sidrədə, yaşıl zümrüddən, minarə şəklində bir böyük dirək yaratmışdır ki, sidreden yüksəkliyi yetmiş min fersah məsafədədir. O direğin başında ağ incidən böyük bir qübbə yaratmışdır. O qübbənin üzərində tovuz quşu şəklində, müxtəlif cövhlər rəngində bir əcaib mələk yaratmışdır. Onun

min beşik qanadı vardır. Hər qanadında yüz min saçağı vardır. Hər bir saçağı üzərində üç sətir yaşıl yazıyla yazılmış yazılar vardır. Birinci sətirdə: «Bismilləhir-rahmənil-rəhim», ikinci sətirdə: «La ilahə illəllah Məhəmmədin rəsulullah», üçüncü sətirdə: «Onun şəxsindən başqa hər şey yoxluğa məhkumdur» (28/88), yazılmışdır. Əlbəttə buna ərş xoruzu deyirlər ki, o qanadlarını yaydıqca, onun saçaqlarından cənnətdəkilər üzərinə aprel yağışı kimi Haqqın icazəsiylə rəhmət enər. Namaz vaxtlarında, o ərş xoruzu, qanadlarını bir-birinə vurub, fəryad ilə ötər. Qanadlarının hər bir saçağından başqa bir səda peyğa olub, cənnətlərin ağaclarının budaqlarını səhər küləyi kimi yelləyər. Onun ötüşündən, cənnətdə olan huri və qılman məsrur olub, otaqlardan başlarını çıxarıb, bir-birlərini müjdələrlər ki: «Məhəmməd sallallahüəleyhivəssəlamın ümmətinin namaz vaxtı gəlmişdir. İndi hamısı ibadətə məşğuldur.» Haqq Təala, ərş xoruzuna səs edər ki: «Ey quş, nə üçün belə fəryad edərsən?» O mələk deyər ki: «Ey Allahım, mömin qulların dünyada sənə ibadətə yönəldikcə, mən onlar üçün səndən rəhmət istəyəyəm.» O zaman ona, Haqqın xitabı gəlir ki: «Ey quş, dünyada beş vaxt namazını əda edən qullarıma rəhmət edib, cəhənnəm atəşindən azat edəyəm. Naim cənnətləriylə onları hissələndirər və sevindirərəm.» Bu xitab ilə ərş xoruzu məmnun olmuşdur. (Qüdrətiylə kainatı yaradan Allah münəzzəhdir. O, kainatları hikmətiylə bənzərsiz yaratmışdır. Elmiylə hər şeyi əhatə etmiş və hər şeyi tək-tək saymışdır.)

İKİNCİ HISSƏ

Cənnətlərin adlarını, xüsusiyyətlərini və ədədlərini onlarda olan çayları, ağacları, binalarının növlərini, nemətlərini, hurilərini və qılmanlarını dörd maddə ilə açıqlayır.

Birinci Maddə

Cənnətlərin adlarını və sifətlərini və onlarda olan çayları, ağacları və meyvələrini, yüksək qalaları və gözəlicə paltarları bildirir.

Ey əziz insan, məlum olun ki, təfsirçilər və mühəddislər ittifaq etmişlər ki: Haqq Təala, ərş və kürsün altında, yeddi göyün üstündə, ərşin nuru ilə sudan əlavənək cənnət yaratmışdır. Bunlar, biribirindən yüksəkdir. Ən yüksəyi ədn cənnətidir ki, Mövlanın görülmə yeridir. Birinci cənnətin adı, darülcəldir ki, ağ incidəndir. İkinci cənnətin adı, darüssəlamdır ki, qırmızı yaqutdandır. Üçüncü cənnətin adı, cənnətülməvadır ki, yaşıl zəbərcətdəndir. Dördüncü cənnətin adı cənnətülhulddur ki, sarı mərcəndəndir. Beşinci cənnətin adı, cənnətünnaimdir ki, ağ gümüşdəndir. Altıncı cənnətin adı, cənnətülfirdevsdır ki, qırmızı qızıldandır. Yeddinci cənnətin adı, cənnətülqarardır ki, müşkdəndir. Səkkizinci cənnətin adı, cənnətülənddir ki, tərləyən incidəndir. Bu ədn cənnəti, surlarla çevrili bir şəhərin ortasındakı yüksək dağın üzərində olan iç qala kimidir. Bütün cənnətlərin içində və ortasında olduğundan, hamısına qonşu, şərfəfləndirilmiş bir məkəndir; cənnətlərin çaylarının çoxunun qaynağıdır. Bura siddiqlərin, hafizlərin mövqeyidir. Rəhmanın təcəlliyi məhəllidir.

Hər cənnətin bir qapısı vardır ki, uzunluğu və genişliyi yüz illik yoldur. Hər qapı iki qanadlıdır və tək parça sarı qızıldandır. Müxtəlif rənglərdə cövhərlə işlənmiş və nə qədər min naxış ilə bəzənmişdir. Birinci cənnətin qapısı üzərində: «La ilahə illəllah Muhəmmədin rəsulullah» yazılmışdır. O biri qapıları üzərində: «La ilahə illəllah deyənə əzab etməm» yazılmışdır. Bütün cənnətlərin torpağı müşk, daşları cövhər, bitkiləri, zaferan çiçəklərinin rəngində, qıpqırmızıdır. Binalarının bir cəbhəsi qızıl, bir cəbhəsi gümüş və suvağı anberdendir. Sarayları tərləyən incidiyər, köşkləri sarı yaqutdur. Sarayların və binaların qapıları həmişə ləl-cəvahiratdır. Hər sarayın qarşısında dörd çay axar. Çaylardan biri abi-həyat, biri xalis süd, biri

tərtəmiz şərab, biri saf baldır. Çayların ətrafı meyvəli ağaclarla başdan aşağı bəzənmişdir. Cənnət ağaclarının budaqları təşkilatlıq, yarpaqları tökülüb çürüməz, Meyvələri davamlı təzədir. Yeddi cənnətin ən alisi olan səkkizinci cənnətdə nə qədər axan çaylar daha vardır. Bunlardan biri rəhmət çayıdır ki, bütün cənnətləri gəzər. Suyu, hamısından saf və baldan şirindir. Rəngi qardan ağdır. Qum incidən üstündür. Cənnət çaylarının biri də kövsər çayıdır. Haqq Təala, onu, sevimli Həbibə Məhəmməd səlləllahu aleyhi vəsəlləm həzrətlərinə vermişdir. Necə ki ona xitab edib: «Biz sənə kövsəri verdik,» (108/1) buyurmuşdur. O çayın genişliyi üç yüz fərsəx məsafədir. Onun qaynağı ərşin altı olub, oradan sidrəyə gəlir, oradan cənnəti firdevsə tökülər. Elə sürətli axar ki, yaydan atılan ox kimi firdevsi alayı və altında olan cənnətləri keçərək gəzər. Rəngi süddə ağ, dadı şəkərdən şirin, qoxusu anberdən xoşdur. Ondan bir dəfə içən bir daha susamaz. əsla bir xəstəlik və xəstəlik görməz. Ləzzəti əbədi damağından getməz. İlk cənnətin qapısı yanında, kövsər çayının kənarında, rəngli cövhərlərdən kasalar vardır, ədədləri ulduzlardan çoxdur. Ümmətlərin həşrindən sonra, cəhənnəm körpüsündən keçənlər, Həbibə Əkrəm səlləllahu təala əleyhi vəsəlləm cənnətə girmədən əvvəl ümmətiylə ondan içsələr lazımdır. Kövsər çayının kənarlarında, tərləyən incidən və qırmızı yaqutdan daha saf yüksək ağaclar vardır ki, budaqları müxtəlif sədalarla nəgmə edərlər. Budaqlar üzərində cins cins quşlar dəyişik səslərlə təsbəh edərlər. Cənnət çaylarının biri gəfur çayıdır. Biri Təsnim çayı, biri Səlsəbil çayı, biri möhürlü Rahik çayıdır. Bu çaylardan başqa yüksək cənnətlər içində nə qədər min axan çay vardır ki, ətraflarında nə qədər yüz min meyvəli ağaclar vardır. cənnətliklər üçün nə qədər ipək döşəklər kimi, nə qədər min gözəlicə paltar vardır. Nə qədər növ ləzzətli yeməklər və tərtəmiz içkilər vardır ki, hesabını ancaq Haqq Təala bilər.

Cənnətlərin genişliyi, yəni səkkiz surundan hər iki surun arası, yer və göy arası qədər fərz olunub, cənnətlərin uzunluğu

hüdudsuz və sərhədsiz sayılmışdır. Lakin cənnətlərin dərəcələrinin bütünü, altı min altı yüz altmış yeddi dərəcə bilinmişdir; Quran ayələri sayın tərəfindən hesablanmışdır. Hər iki dərəcənin arası, beşik illik məsafə olmuşdur. Çünki cənnətliklər, əzbərlədikləri Quran ayələri sayı qədər dərəcələrə nail olmuşlar. O halda Quran hafizləri, cənnətlərin ən üstünü tapmışlar və adın cənnətinin ortasına çatmışlar.

İkinci Maddə

Cənnət nemətlərinin növlərini və cənnətlərdə olan huri və gılmanları, Rəhmana qovuşmağı və görməyi bildirir.

Ey əziz, məlum olsun ki, təfsirçilər və mühəddislər ittifaq üzrə bəyan etmişlər ki: Cənnətliklər üçün olan nemətlər, hər vəziyyətdə hazır olub, arzu etdiklərində önlərinə gəlir. Yüksək ağacların sallanan meyvələri, işarələriylə əllərinə gəlir və hər an tərəfindən müxtəlif meyvələrlə ləzzətlənirlər. Hər nə yemək və içmək istəyərlərsə hazır taparlar. Qazanmağa və bişirməyə ehtiyac yoxdur. Çünki, cənnətdə zəhmət və atəş olmaz.

Cənnət ağaclarının ən böyüyü tuba ağacıdır ki, kökü sidrədə, budaqları və meyvələri cənnət saraylarının içindədir. Eynilə dünyada günəşin yuxarıda olub, işığı bütün evlərə girdiyi kimi. Tubanın əsli, cənnətin yuxarisında olan sidrede olub, saysız budaqları cənnət saraylarına enmişdir. Cənnətliklər, onun müxtəlif meyvələrindən meyvələnib, hər dəmdə nə qədər ləzzət tapmışlar.

Möminlər üçün rəngli döşəklərlə bəzəkli saraylarda və qalalarda, yastıqlar üzərində xatırlayar saçlı, aypara qaşlı, quru gölü, günəş üzlü, şirin fasihi, işvəli və nazlı, inci dişli, mərcañ dodaqlı, gül yanaqlı, selvi boylu, gözəl xasiyyətli, güldən təzə və taravətli huri qızları vardır. Bunlar cənnətliklərin təmiz yoldaşlarıdır. Hər birisi yetmiş qat paltar geymişdir. Rəngləri müxtəlif, ölçüləri yüngüldür. Hər hurinin tərəvətli bədəni şüşə kimi şəffafdır. Başlarına nur rəngləriylə işıldayan taclar qoymuşlar. Müxtəlif cövhərlərlə işlənmiş taxtlar üzərində oturub,

möminlərə baxarlar. Qarşılarında xidmət üçün nə qədər min uşaq və gılman saf saf düzölmüşlər.

Cənnətlərə girən möminlər əbədi orada qalarlar, əsla çıxmazlar. Salamla şirin söhbətlər edib, boş sözlə əsla xatir yixmazlar. Cənnətliklər üçün əsla qocalma yoxdur. Paltarları köhnəlməz. Könülləri zəngin, gözləri toxdur. Yeyərlər, içərlər lakin, ayaq yoluna getməzlər. Yeyib içdikləri lətif bir buxar kimi olub, gül suyu kimi bədənlərindən sızır, əsla kiçik su tökməzlər. Oradakı hurilər və qadınlar, aybaşından, nifasdan və buna bənzər şeylərdən uzaq və pak olmuşlar. Cənnətliklər hər an və hər vaxt təhlükəsizlik içindədirlər. Kədərdən, qəmdən, bir şeylər tədarük görməkdən xilas olmuşlar. Xəstəliklərdən və şikəstliklərdən salamatlıq tapmışlar. Səhhət və nuşda əbədi sevinclidirlər. Səadətləri sonsuzdur. Möminlər üçün Rəhmanın mələkləri, hər həftə bir dəfə ləl-cəvahiratla təchiz edilmiş buraklar gətirib, Haqq Təalanın salam və dəvətini təbliğ edərlər, müjdələrlər. Onlar da, buraklara minib, adn cənnətinə yüksələrlər. Haqq Təalanın mehmanxanasına çatıb, ikram və izzətlərini görüb, müxtəlif nemətlərini yeyib, salam və kəlamını eşidib, Haqqın camalını gözləriylə müşahidə edərlər. Görünüşünün ləzzətindən məst olub, cənnət nemətlərini unudub xərclər. Oradan Haqqın icazəsiylə yenə öz mövqələrinə dönərlər.

Bütün cənnətləri gözətçisi və hakimi, sevimli və böyük bir mələkdir. Şəkli insan, adı Rizvandır. Cənnətlər içində gecə və gündüz olmaz. Bütün cənnətlər bir an işıqsız qalmazlar. Çünki cənnətlərin səma Rəhmanın ərşidir. Hər an ərşin nurları onları işıqlandırar.

Üçüncü Maddə

Cənnət nemətlərinin xülasəsi və o dövlətə nail olanı bildirər.

Ey əziz, məlum olsun ki, Haqq Təala kutsi hədisdə əzəmətlə belə buyurmuşdur: «Ey insanoğlu! Sən dünyaya nə qədər

rəğbət və tərif deyərsən ki, o fanidir. Nemətləri keçicidir, həyatı məhduddur. Həqiqətən mənim qatımda, mənə itaət edən insan üçün səkkiz cənnət hazırlamışım. Qapıları da səkkizdir. Hər bir cənnətdə zəfərandan yetmiş min bağça vardır. Hər bir bağçada inci və mərcandan yetmiş min diyar vardır. Hər bir diyar içində qırmızı yaqutda yetmiş min saray vardır. Hər bir sarayda zebecetten yetmiş min dairə vardır. Hər bir dairədə sarı altından yetmiş min otaq vardır. Hər bir otaq içində sarı yaqutdan yetmiş min yataq vardır. Hər bir yataq üzərində bəzəkli ipəkdən yetmiş min döşək döşənilmişdir. Hər bir döşək üzərində bir huri qızı və hər bir hurinin qarşısında sarı altından bir sini vardır. Hər bir sinide rəngli cövhərlərdə yetmiş min qab vardır. Hər bir qabda başqa növ yemək vardır. Hər bir saray altında axan dörd çay vardır. Bunlardan biri su, biri süd, biri şərab, biri saf baldır. Hər bir çayın kənarında yetmiş min ağac vardır. Hər bir ağacın yetmiş min növ meyvəsi və yetmiş min rəng yarpağı vardır. Hər bir ağac üzərində rəngli quşlardan yetmiş min növ quş vardır. Hər bir quş yetmiş min növ səda ilə mənə təsbeh edər. Mənim itəatkar qullarıma bunlardan başqa hər bir saatda yetmiş min növ hədiyyə bəxş edərəm ki, nə gözlər görmüş, nə qulaqlar eşitmiş və nə könüllərdən keçmişdir. Cənnətlərin paltarları yetmiş qat cənnət paltarıdır. Bunlar, incəlik və zərifliklərindən ötəri biribirini gizləməyib, altdakı paltarların rənglər tərtəmiz olub, üstdəkilərin rəngləriylə qarışaraq ortaya çıxar. Cənnətlilər, cənnətlərdən nə çıxarlar, nə də ölüm görürlər; nə qocalar, nə qəm yerlər. Nə qorxu, nə hüzn çəkərlər. Nə namaz qırlarlar, nə oruc tutarlar. Nə xəstələnərlər, nə şəkəllər. Nə kiçik su tökərlər, nə böyük su; ancaq gül suyu kimi tər tökərlər. O halda, kim ki mənim razılıqımı və cənnətimi istəsə, dünyadan az ilə qənaət edib, dünyanın gani olan izzət və ləzzətlərini tərk etsin. Həbibimə uyğun gələrək, onun yolunda getsin.»

Beyt

*Əbədi cənnət nemətləri halaldır o kimsəyə
Əlini dodağını sürməz dünya nemətlərinə.*

Dördüncü Maddə

Livanı həmd və Beyti xoşu bildirər.

Ey əziz, məlum olsun ki, təfsirçilər və mühəddislər ittifaq etmişlər ki: Haqq Təala, Həbibü Əkrəm səllallahu təala əleyhi vəsəlləm həzrətlərinə bəxş eylədiyi Livanı həmd adıyla adlandırılan bayrağı şərifdir ki; məhşər günündə Məhəmməd ümməti onun altında toplanıb o ümmətinin şəfaətçisi olan Peyğəmbər, özünə vəd edilən mövqeyi mahmuda çatıb, livanı həmd altında olan ümmətinə şafəat etsə lazımdır. Hələ də o Livanı həmd, cənnətin ən yüksək yerində, sonsuz bir səhrada həmd dağı üzərində tikilmiş böyük bir aləmdir. Uzunluğu min illik məsafədir. Məktubu ağ gümüşdəndir, yaşıl xrizolitdəndir; aləmi qırmızı yaqutdandır. Onun üç küncü vardır ki, hər iki küncünün arası beşik illik məsafədir. Üzərində nurdan üç sətir yazılmışdır. Hər bir sətirin uzunluğu beşik illik məsafədir. Birinci sətir: «Bismilləhir-rahmənil-rəhim,» ikinci sətir: «La ilahə illəllah Məhəmmədin rəsulullah», üçüncü sətir: «Əlhamdü lilləhi Rəbbilələmin.» böyük livanın altına yetmiş min liva daha vardır. Hər birinin altında yetmiş min mələk safı vardır. Hər bir safda yetmiş min mələk dayanıb, Haqq Təalaya təsbeh edərlər.

Beyti məmur, firdövs cənnətində qırmızı yaqutdan bir yüksək qübbə idi. Haqq Təala, Adəm Əleyhissəlamı cənnətdən yer üzünə endirdiyində, tövbəsini qəbul etmişdi. Ona ikram içi Beyti məmurunu yüksək cənnətdən bu dünyaya endirib, Kəbənin yerinə qoymuşdu. Ta ki bu, Adəm əleyhissəlam içi cənnət yadigarı olub, onu təvaf və ziyarət edə. Beyti məmurun iki qapısı vardı. Biri şərqə, biri qərbə açılmışdı. Beyti məmurun içində nurdan üç şam vardı. Onların işığı, nə qədər yeri işıqlandırmışsa, o ərazi hələ də Kəbənin həzəmi olmuşdur. Haqqın

əmrilə, yeddi göydə sakin mələklər, keşiklə enib, həzrəti Adəm əleyhissalamla Beyti məmuru təvaf edərdilər. Beyti məmur, həzrəti Adəm əleyhissalamdan sonra həzrəti Nuh əleyhissalamın zamanına qədər yer üzündə idi. Buradan, tufandan əvvəl dünya göyünə qaldırılmışdır. Qiyamətə qədər orada qalıb, sonra yenə cənnətdə olan məkanına qaldırılma lazımdır.

Beyti xoşun yer üzündə olan məkanında, həzrəti İbrahim əleyhissalam, Haqqın əmrilə Kəbəni bina etmişdir. Əgər Beyti məmur, göydən düşsə, Kəbənin üzərinə enər. Yerdəki Kəbə ilə göydəki Beyti məmurun arası haramı şərifdir. Hələ də Kəbənin divarında olan və öpülən həcəri əsəd, beyti məmurdan yadigar qalmışdır. Bu daş, qırmızı yaqut ikən, tufanda Haqqın əmri ilə həcəri əsvəd (qara daş) olmuşdur. Beyti məmurun dünya səmasında mövcudluğu odur ki; hər gün ona yetmiş min mələk girib, onda namaz qırlarlar. Onlar bir sinif mələkdir ki, onlara «cin» də deyirlər, çünki, «iblis) onlardandır. Onların ədələri o qədər çoxdur ki, onlardan beyti xoşa bir dəfə girənə qiyamətə qədər bir də sıra gəlməz.

ÜÇÜNCÜ HISSƏ

Cənnət altında olan pərdə mələkləri, dənizləri, xəzinələri, yeddi göyü və hər göydə olan mələkləri, günəş, ay və ulduzların hərəkətlərini, kainatın vəziyyəti və atmosferi dörd maddə ilə açıqlayır.

Birinci Maddə

Yüksək cənnətlərin altında olan pərdə mələklərin növlərini, dənizləri, Haqqın xəzinələrini, yeddi göyün keyfiyyətini və hə birində sakit olan mələkləri və onların şəkillərini və təsbehlərini bildirər.

Ey əziz insan, məlum olsun ki, təfsirçilər və mühəddislər ittifaq üzrə demişlər ki: Haqq Təala yüksək cənnətlərin altında

günəş işığından yetmiş min pərdə icad etmişdir. Onların altında ay işığından yetmiş min pərdə ortaya çıxarmışdır. Onların altında qaranlıqdan yetmiş min pərdə yaratmışdır. Bütün bu pərdələr müxtəlif mələklərdən ibarətdir. Onların altında bölünmə edilmiş ruzilər dənizi vardır. Onun altında nemətlər dənizi vardır. Onun altında su dənizi vardır. Onun altında həyat dənizi vardır. Bütün bu dənizlər, Haqqın nemətlərindən kina-yədir.

Bu dənizlərin altında yeddi göy vardır. Bu, çiçəkli nurdandır. Bir rəvayətdə, qırmızı yaqutdandır. Bunun izmi arıbadır. Mələklərlə doludur. Buradakı mələklər adam surətindədir. Təsbehləri daim: «Sübhanallah və bi həmdihı adada halkihı və zinəti ərşihı və midadı kəlimatihı»dir. (3) Onlar Haqq Təaladan qeyri kimsəni bilməzlər. Bir-birlərinə də baxmazlar. Allah qorxusundan ayaqda dayanıb, qiyamətə qədər şəbəkəllər. Bunlara mukarrabin mələklər, ruhaniyyəin mələklər, deyərlər. Onların rəislərinin adı: Rakyildir. Bu, yeddi göyün gözətçisidir. Bunların altında altıncı göy vardır. Təzə incidəndir. Bunun adı: Raqadır. Buradakı mələklər oğlan surətində, üzləri güldən təzədir. Hamısı Allah qorxusundan rükuya getmişlər. «Sübhanə Rəbbi küllü şeyin» (4) təsbehini dillərinə vird etmişlər. Rəislərinin adı: Kəmhildir. Bu, altıncı göyün gözətçisidir. Bunun altında beşinci göy vardır. Qırmızı qızıldandır. Bunun adı: Dineqadır. Bunun mələkləri huri surətindədir. Bunların hamısı Allah qorxusundan oturub qalmışlar. Təsbehləri: «Sübhanə halikunnur və bi həmdihı» (5) olmuşdur. Rəislərinin adı: Semhildir. Bu, beşinci göyün gözətçisidir. Bunun altında dördüncü göy vardır ki, ağ gümüşdəndir. Adı: Ərkəlundur. Bunun mələkləri at surətindədir. Təsbehləri: «Sübhanə məlikil kuddəsi Rəbbəna və Rəb bil mələikəti və ruh» (6) olmuşdur. Rəislərinin adı: Kakildir. Bu dördüncü göyün gözətçisidir. Bunun altında üçüncü göy vardır ki, sarı yaqutdandır. Adı: Maundur. Bunun mələkləri qartal surətindədir. Təsbehləri: Sübhanə-məlikəl-hayyilləzi və la yəmut» (7) sözüdür. Rəisləri-

nin adı: Safdaildir Bu, üçüncü göyün gözətçisidir. Bunun altında ikinci göy vardır ki, qırmızı yaqutdandır. adı: Qeydim. Buranın mələkləri dəvə surətindədir. Təsbehləri: «Sübhanə zəng izzəti vəl Cəbərut» (8) olmuşdur. Rəislərinin adı: Mihaildir. Bu, ikinci göyün gözətçisidir. Bunun altında birinci göy vardır ki, yaşıl zəbərçətdəndir. Adı: Berkiadır. Buranın mələkləri öküz surətindədir. Təsbehləri: «Sübhanə zil mülkü vəl Mələkut» (9) olmuşdur. Buradakıların rəisinin adı: İsmayıldır. Dünya göyünün gözətçisidir. Bu, böyük və gözəl bir mələkdir ki, Mikayılın vəkilidir. Yağışı hər yerə bölünmə edən odur. Yağış damlları onun hesabıyla enər və buludlar onun sevkeylediği yerə gedər.

Yeddi göyün qırmızı altından hesabsız qapıları vardır. Hamısı kilidlidir və açarlarının adı: Allahu əkbərdir. Hər göyün rəisinin dəsturuyla qapılarını qapıçıları açarlar. Yeddi göydən hər birinin qalınlığı və yüksəkliyi beş illik məsafədir. Hər iki göyün arası beşik illik yoldur. Unutmamalıdır ki, yuxarıda işarə olunduğu üzrə yeddi göyün təsnifini təkrarlamaqdan murad, ədəd və məsafələrinin təyini deyil. Bəlkə Allahın qüdrətinin böyüklüyünü bəyandan kinayədir. Çünki, Allahın qüdrəti sonsuzdur. Yeddi göyün birlikləri və şəkilləri səhih rəvayətlər üzrə çadırlar kimi olub, yerin ətrafında olan qaf dağının yeddisi üzərində qərar etmişlər. Səkkizinci qaf dağı, dünya göyünün içində yeri əhatə etmişdir. Göylərin alt qisimləri bu dağlar üzrə nəhayət tapmışdır.

İkinci Maddə

Yeddi göyün altında, dünya göyünə bitişik olan dənizin içində günəş, ay və ulduzların doğuş və batışını və bəzi vəziyyətlərini bildirər.

Ey əziz, məlum olsun ki, bəzi təfsirçilər və mühəddislər demişlər ki: Haqq Təala, dünya göyü altında və ona bitişik bir su dənizi yaratmışdır ki, bu dəniz, dünya göyünün içini qablar/örtər. Bunun dalğaları, hava üzərində Haqqın əmriylə

qərar və sükunət tapmışdır; bir damlası havaya düşməz. Allah, günəşi, ayı və ulduzları öz ərşinin nurundan yaradıb, bu su dənizinin içində balıqlar kimi üzən etmişdir. Bütün ulduzlardan, günəşi daha böyük və nurlu edib, bundan sonra da ayı böyük və nurlu etmişdir. Sonra Cəbrayıl əleyhissalam qanadı ilə ayın yüzünü sığal edib, işığını yox etmişdir ki, nuru sönük olub, gecə gündüzdən fərq ola. Onunla illərin sayı və ayların hesabı məlum ola. Necə ki Haqq Təala Kəlamı Qədimində buyurmuşdur: «Bir dəlil olan gecəni, qaldırıb, yenə bir dəlil olan gündüzü işıqlıq etdik.» (17/12) Bunun üçündür ki, ayın üzündə xəttlər kimi görünən qara ifadə edilər nurunun məhv olmasındandır. Haqq Təala bu dəniz içində, günəş üçün üçük altmış qulplu almaz cövhdərindən bir araba yaradıb, günəşi üzərinə qoymuşdur. Hər qulpu tutan bir ələk yaratmışdır. Ta ki onlar, günəşi arabayla o dənizdə şərqdən qərbə çəkib aparalar.

Haqq Təala ay üçün də üçük qulplu, sarı yaqutdan bir araba yaratmışdır. Ayı onun üzərinə qoymuşdur. Hər bir qulpu qavramaq üçün bir mələk təyin etmişdir. Ta ki onlar, ayı arabayla şərqdən qərbə aparalar. Yenə ay üçün göy cövhdərindən altmış qulplu bir seyf yaratmışdır ki, ona altmış mələk təyin etmişdir. Ay arabasını idarə edən mələklər tərəfindən günəşdən uzaqlaşdırıldıqca, seyfini tutan mələklər də, aydan seyfini danlaq danlaq yaxınlaşdırdıqca, seyfini də kənar tərəfdən gün gün yaxınlaşdırıb, ay günəşə yaxın olduqda, seyfini hamısı ilə ona geydirərlər. Bu minval üzrə qiyamətə qədər gedər. Bunun üçündür ki, ay bəzən itər, bəzən aypara, bəzən yarım, bəzən də bütöv ay olar.

Ulduzların böyüklərinə on mələk, kiçiklərinə bir mələk təyin olunmuşdur. Ta ki, hakim və güclü olan Allahın təqdiri üzrə onları, o dənizdə hərəkət etdirib, müəyyən vaxtlarında doğuldurub batırırlar. Qaf dağının gerisindəki o dəniz içində, ulduzların hər birini yenə öz doğuş yerlərinə apararlar. Göydə qayan atəş parçalarıyla, oralarda qulaq qonağı olan şeytanları daşlarlar və yalvarlar.

Haqq Təala qüdrətiylə günəş, ay və ulduzlardan ancaq beşi üçün yerin iki tərəfində müteaddit doğuş və batış yerləri yaratmışdır. Bunun üçündür ki, bunlara yeddi planet deyirlər. Bunlar, hər gün başqa bir yerdən doğulub, başqa bir yerə batırlar. Günəş üçün şərq tərəfində qaynayan qara palçıqdan yüz səksən atəş çıxarıb, qərb tərəfində də qara palçıqdan çıxan yüz ox qaynaq var etmişdir ki şiddətli atəş üzərində qaynayan qazanlar kimi qaynarlar.

Günəş, əziz və alim olan Allahın təqdiriylə, altı ay boyunca hər gün yeni bir doğuş yerindən doğulub, yeni bir batış yeri içində batar, Altı ay sonunda yenə əvvəlki doğuş və batış yerlərinə döner. İlin bitimində təkrarına gəlir. Səni boyunca cənubdan şimala, şimaldan cənuba sürüşərək hərəkət edir. Bunun üçün, qışda günəşin doğuş və batış yerləri cənubda olub, yaz günlərində şimal istiqamətində doğular və batar. Də qiyamətə qədər bu minval üzrə gedər. Əgər bu yandırıcı günəş şüaları, o dəniz içindən süzülməyib doğrudan havaya gəlsəydi; o bizə yaxın olub, yer üzündə olan varlıqlar bütündən yanardırlar. Əgər gözəl ayın nurlu üzü, o dənizlə örtülü olmayıb, açıqdan müşahidə olunsaydı; dünya xalqı, ayın gözəlliyinə məftun və heyran olub, onu Tanrı əldə edərdilər deyər xəbər və varid olmuşdur.

Üçüncü Maddə

Gecəni, gündüzü, günəşin səcdələrini, ay və günəş tutulmalarını bildirir.

Ey əziz, məlum olsun ki, təfsirçilərin və mühəddislərin böyük əksəriyyəti demişlər ki: Hər gün, günəşin batma vaxtı olduğunda gecə üçün təyin olunan mələk, gecənin qara cövhərini, göydən şərq tərəfinə asıb; tədricən üfüqlərdən gündüz ağ cövhərini qaldırır. Ta ki, gecənin cövhəri üfüqləri əhatə edib, gecə qaranlığı olar. Günəşin nuru batdıqda; ona vəkil olan mələklər, onun göydən göyə sürətlə qaldıraraq, iki saat miqdarı zaman içində ərşi əzəm altına aparırlar. Burada günəş, dünyanın

Rəhmanına səcdə edib, mələklər də onunla səcdəyə xərclər. Cəbrayılı əmin əleyhissalam, ərşin nurundan, günəşə, bir gündəlik nurdan paltarını geydirər. Bundan sonra gecənin saatları tamam olduqda; günəşin doğuşundan iki saat əvvəl, gündüz üçün təyin olunan mələk, gündüz ağ cövhərini göylərdən şərq tərəfinə asıb, yavaş yavaş üfüqlərə göndərərək, yaydıqca, gecənin mələyi də, gecənin qara cövhərini yavaş yavaş göyə qaldırır. Ta ki, gündüz cövhəri, üfüqləri əhatə edib, dünya işıqlıq olar. Günəş mələkləri də, günəşi, göydən göyə sürətlə endirib, iki saatda əvvəlki doğulma yerinə yetirirlər. günəş doğulduqda; təyin edilmiş olan üçük altmış günəş mələyi, təsbeh və təhlil edərək doğulub, qanadlarını yayarlar. Günəşi, o günün saat və dəqiqələrini miqdarın tərəfindən hərəkət etdirib, qərbə aparıb xərclər. Bu minval üzrə günəş, batış yerində batıb, doğuş yerindən doğularaq, qiyamət olana qədər belə gəlib gedər. Qiyamət günündə üç gün miqdarı dayanıb, dördüncü gün batdığı yerdən doğulsa lazımdır. Bu vəziyyət, qiyamət şərtlərinin ən məşhuru və qiyamət əlamətlərinin ən böyüyüdür ki, bundan sonra tövbələr qəbul olmaz, küfr və üsyandan peşmanlıq fayda təmin etməz.

Haqq Təala, günəş və ay tutulmaları üçün müəyyən vaxtlar təyin etmişdir ki, yer üzündə olan qulları, ayın və günəşin dəyişməsini görüb, oyanaraq, özünə tövbə edələr və yönəllər. Günəş tutulması vaxtı gəldikdə; günəş, arabaindən düşüb, göyə doğru dənizin dərinliklərinə gedər. Əgər hamısıyla düşsə, günəş tam tutulub, ulduzları örtən işığı qalmayıb, böyük ulduzlar meydana çıxar. Əgər yarısı dənizə düşsə, düşdüyü qədəri tutular. Günəş tutulması vəziyyətində günəş mələkləri iki təriqət olar. Bir firqəsi, təsbeh edərək, onu arabaindən yana çəkərlər. Bir təriqəti də təsbeh edərək, arabai günəşdən yana yaxınlaşdırırlar. Bu əsnada yenə günəşi qərb tərəfinə götürüb xərclər. Ta ki, iki üç saat miqdarı zamanda, əvvəlki kimi arabai üzərinə qoyarlar. Beləcə günəşi, aləmə işıq verərək batdığı yerə yederlər. Eynilə bunun kimi, ay tutulması vaxtı gəldikdə; ay,

arabaindən dənizə ya hamısı, ya yarısı düşüb, bu hadisə müddətin tərəfindən ay tutulması hasil olar. Onun mələkləri də iki təriqət olub, eynilə günəş tutulması vaxtındakı minval üzrə hərəkət edərək, ayı arabainə qoyarlar; ay təkrar parlayıb, qaranlıq gecəni işıqlandırır. Mələklər onu götürüb, batdığı yerə apararlar.

Ay və günəş tutulmasının faydaları vardır. Biri budur ki, günəş və ayı tanrı əldə edənlərin sözlərinin çürüklüyü ortaya çıxar. Çünki, dəyişikliyə uğrayan obyekt, tanrı ola bilməz. Biri də budur ki, ay, ayın son üç günündə günəşin işığından xilas olduqda; görünməz olduğu və tam bütöv ay halındaykən tutulduğu; bunun da kamala ermənin nöqsana yaxınlaşmaq olduğunu göstərdiyi, çünki hər kamalın bir zavalı olduğunun qaçınılmazlığıdır.

Bu hala təhlükəsizlikdə olan kamal sahiblərinə, bəladan təhlükəsizlik olmayıb, həzrəti Haqqa yönəlmək lazımdır. Necə ki Həbibü Əkrəm səllallahu əleyhi və səlləm: «Təhlükəsizliyi gözləyərək bəlada olmağı, təhlükəsizlikdəyəkən bəladan çəkinməkdən daha çox sevərəm. Çünki Allah bir quluna ancaq bəla üçün təhlükəsizlik verər,» buyurmuşdur.

Günəş və ay tutulmasının bir faydaları da budur ki; qiyamət günündə üzlərin ağ və qara omaları xatırlayıb, qulun tədarüklü olması hər vaxt Haqqın razılığını güdməsidir.

Günəş və ay tutulmalarını görənlərin, tövbə və istiğfarla Allaha yönəlmələri lazım olar.

Dördüncü Maddə

Kainatı bəzi vəziyyətlərini və atmosferi bildirir.

Ey əziz insan, məlum olsun ki, təfsirçilər və mühəddisler demişlər ki: Haqq Təala, yuxarıda izah edilən dənizin altında olan hava dənizinin ortasında, yerlə göy arasında bir su dənizi daha yaratmışdır. Ona qadağan dəniz, deyərlər. Onda, balıqlar kimi müxtəlif varlıqlar üzüb, gəzərlər. Bu dənizin sunuyla Nuh Tufanı olmuşdur. Nuh qövmü onunla həlak tapmışdır. Haqq

Təala, yağış endirmək murad etdikdə; göylər üzərində ola ruzilər dənizindən müəyyən vaxtlarda, bölünmə edilmiş ruziləri göyə endirər və qadağan edilmiş dənizə çatdırar. Ondən küləyə yükləyib, buludlara bildirir. Ta ki ruzilərlə təchiz edilən suyu, ələk kimi ələyib, yağış damlaları edər. Ondən həm damlanı, Haqqı əmriylə bir mələk endirib, öz mevziinə qoyar. Çünki mələklər, nurdan yaradılmışdır, onun üçün yağış endirmək kimi işlərdə bir-biri üzərinə yığılmayıb, işıq şüaları kimi bir-birindən keçərlər. Göydən yerə enən hər yağış damlası, ölçülü, çəkildir; quruya və dənizə faydası çoxdur. Əgər, yağış damlası ruzi ilə bəzənmiş isə, ondən quru bitkilər hasil olar, dənizdə incilərə çatar. O halda ruzilər, dənizdən yağış dənizinə, orada buludlara, onlardan da quruya və dənizə enər. Haqq Təala, atmosferdə, yəni hava dənizinin içində qardan və doludan nə qədər yüz min dağlar yaratmışdır. Yerə bir tərəfinə qar, bir tərəfinə dolu göndərəcək olduqda; bunlara vəkil olan Mikayıl əleyhissalama əmr edər. O da vəkili olan İsmayıl adlı mələyə əmr edib, murad etdiyi yerə, istədiyi qədər hər dənəsini bir mələk qoyar. Necə ki Haqq Təala: «Görmədinmi ki Allah, buludları sürüyür; sonra buludların arasını yığır, sonra onu bir yığın halına gətirir. Əlbəttə görürsən ki, yağış bunların arasından çıxır. Allah, göydə dağlar halındakı yığınlardan dolu endirir də, dilədiyi kimsəyə bununla müsibət verir, dilədiyindən də onu aradan qaldırır. Şimşəyin parıltısı az qala haradasa gözləri götürəcək.» (24/43), buyurmuşdur.

Haqq Təala, yaşıl cövhərdən suyu yaratdıqda; onun buxarından küləyi yaratmışdır. Yer və göy arasında olan külək üç qisimdir. Biri sonsuz küləkdir ki, Ad qövmünə göndərilmişdir. Biri quru küləkdir ki, ulduzlar dənizini, yağışlar dənizini, qar və dolu dağlarını yüklənib, atmosferdə tutmuşdur. Üçüncü külək, yerdəkilərin küləyidir ki, şərq-qərb, cənub-şimal istiqamətlərindən hərəkət edən havadır. O, buludları və buxarları birləşdirib ayırar, yağış və qar enəcək yerlərə axıb gedər. Bu halda külək əsməsi də Mikayıl əleyhissalamın tədbirinə uyğundur və

onun hərəkət etdirməsinə bağlıdır: Onun icazəsiylə əsib, icazəsiylə kəsilər.

Haqq Təala, bu havanı varlıqlarının ruhlarına nəfəs etmişdir. Bu küləyi, fera və sürər; əşyanın və işlərin təşkil edicisi etmişdir. Çünki külək olmasa, hər şey iy verər və pozulardı, bütün canlılar yerdə həlak tapardı. Küləyin yağışı və bitkiləri bəsləməsi kimi faydaları çoxdur. Üzləri gözəlləşdirmə, həyatı qoruma və həyata nəfəs vermə kimi xüsusiyyətlərinin nihayəti yoxdur, Haqq Təala, buludları, içləri boş və lətif şəkildə yaratmışdır. onları, Mikayıl əleyhissalamın köməkçiləri havada yığış, yerə yaxın gətirdikdə; səmanı örtüb, qatı bir bulud olurlar. Haqq Təala, buludların sövgü üçün Rəd adlı bir kiçik mələk yaradıb, onu, Mikayıl əleyhissalama tabe etmişdir. Onun lövbərdən bir qırmancı vardır ki, kamçıyla buludları dəvələr kimi sövq edər. Vuruşunun şiddətiylə qırmancıdan atəş çıxar ki, ona şimşək deyirlər. Əgər o atəşin qığılcımı yerə düşsə, ona ildirım deyirlər. O qorxuducu göy gurultusu, kiçik bir mələk olan Radın sədasıdır ki, Haqqı həmd ilə təsbeh edər. O, buludları yerlərinə göndərüb gedər. Necə ki, Haqq Təala Kəlamı Qədimdə: «Göy gurultusu Onun şəninə təriflər deyir, mələklər də (Allahın) qorxusundan (Onu öyüb mədh edirlər). O, ildirımlar göndərüb (kafirlər) Allah barəsində mübahisə edərkən onlarla istədiyini vurur. Allahın cəzası şiddətlidir! (Allah yenilməz qüvvət sahibidir!)» (13/13) deyər buyurmuşdur.

Hədəsi şərifdə varif olmuşdur ki, havada ortaya çıxa yaşıl və qırmızı qövs Quzeh qövsü deyil, çünki Quzeh şeytanın adıdır. Bəlkə o Allahın qövsüdür ki, rəhmət əlaməti, qüdrət əlaməti və bərəkət xəbərçisidir.

Haqq Təala, yer üzünə qonşu olan havanı, lətif yaratmışdır. Ta ki yer üzündə olan varlıqlar onu, iyləyərək tənəffüs edib, həyat taparaq yaşayalar. Bu havanın üstündə tüstü, onun üstündə ağ buludlar, onun üstündə yağış buludları, onun üstündə uca quşlar yaratmışdır ki, quşların nə qadağan edilmiş dənizdə yuvaları vardır, nə yer üzündə yuvaları vardır. Onlar ancaq

hava yerlər, hava inciyər; havada yatarlar, havada cütləşərlər. Yumurtaları havadan düşərkən, ruh tapıb bala olar və qanadları tamamlanana qədər, quş olub uçana qədər düşərlər. Bundan sonra da yuxarı doğru uçub, həmcinslərinə xərclər. Bunların olduğu havanın üstündə, qar və dolu dağları, bunun üstündə qadağan edilmiş dəniz, bunun üstündə lətif hava və bunun üstündə ulduzlar dənizini yaratmışdır. Günəş, ay və ulduzların nurları böyük və şiddətli olub, onlarla bizim aramızda olan lətif hava, saf dəniz, qar və buludlar az olduğundan böyük bir maneə təşkil etməz. Əgər, günəş ilə yer arasında bütün bunlar, bu qədər maneə təşkil etməsəydi, günəşin istisinə əsla dözümlü olmazdı.

DÖRDÜNCÜ HISSƏ

Yeddi dənizin, səkkiz qaf dağının, yeddi yerin və hər təbəqənin sakinlərini, cəhənnəmi və şedi təbəqəsini və hər bir təbəqəsində olanların, qiyamət şərtlərinin və qiyamət hallarının, aləmin yokoluşunun və məhşərin vəziyyətlərinin yaradılış keyfiyyətini; beş maddə ilə bəyan edər.

Birinci Maddə

Yeddi dənizi, dağları, yerləri və cəhənnəmi xülasə olaraq bildirər.

Ey əziz, məlum olsun ki, təfsirçilər və mühəddisler ittifaq etmişlər ki: Haqq Təala yerləri və göyləri yaratmaq murad etdikdə; daha əvvəl izah etdiyimiz yaşıl cövhərlərin sunundan, cənnətlər və xəzinələr altında qalan artığının saf və lətifindən yeddi göyü yaradıb, ondan qalan bulanıq suyu və tortanı bir-birinə vurmuşdur. O zaman, bunun özü yüzünə çıxıb, dalğaları yüksəldikdə; o öz və dalğalarını dondurmuşdur: Yerlər və dağlar olmuşdur. Dağlar da yerin dirəkləri olmuşdur. Sonra Haqq Təala, bütün dağların damarını, yeri əhatə etmiş olan qaf dağına bağlamışdır. Bir böyük mələyi, zəlzələyə müvəkkil edib, dağların damarlarını onun əlinə vermişdir. Bu halda Haqq

Təala, bir yenin xalqını üsyanlardan məhrum və qadağan etmək murad etdikdə; o mələk, Haqqın əmriylə o yerin damarını hərəkət etdirər. Ta ki oranın xalqı, o zəlzələdən qorxuyla özlərinə gəlib, Haqq Təalaya yönələlər və itaatkar olalar.

Bundan sonra yeddi dənizi yaratmışdır ki, ən kiçiyi yerin ətrafını, qaf dağının kənarından əhatə edər. Onun adı bəhri mühit olmuşdur. Onun gerisindəki ikinci dənizdir ki, adı: Qaynədir. Onun kənarındakı üçüncü dənizdir ki, adı: Əsamdır. Onun kənarındakı dördüncü dənizdir ki, adı: Muzlamdır. onun kənarındakı beşinci dənizdir ki, adı: Mırmasdır. Onun kənarındakı altıncı dənizdir ki, adı: Sakindir. Onun kənarındakı yeddinci dənizdir ki, adı: Baqıdır. Yeddi dənizin sonuncusu odur. Bütün bu dənizlər, bir-birini əhatə etmişdir. hər birinin eni beşik illik yoldur. Haqq Təala, yaşıl cövhərin artığından hər iki dəniz arasında, ilk dənizlə yerin ətrafı arasında və yeddinci dənizin kənarında bir yaşıl qaf dağı yaratmışdır ki, ədədləri səkkizə yetmişdir. Bu dağların hər birinin eni beşik illik yoldur. Bundan sonra Haqq Təala, qüdrətiylə, çadırla kimi yeddi dağı üzərinə yeddi göyün kənarlarını qübbələr kimi kuymuştur. Səkkizinci qaf dağı isə, dünya göyünün içində, bahrı mühit ilə yer arasında hamısından mücerre və sadə qalmışdır. Haqq Təala o yaşıl dağı, göyün içindən günəş işığı, ay e ulduzların nuruyla işıqlandırır, şüaları qaf dağından havaya əks etdiyindən, rəngsiz hava yaşıl rəng göstərər, xalq bunu göyün rəngi zənn edərlər.

Haqq Təala, yeddi göyün hər birisini, balıqlar kimi minlərlə növ varlıqla dopdolu etmişdir. Yeddi göyün divarı olan qaf dağının kənarında bir böyük ilan yaratmışdır. İlan, böyük dağı xalqı kimi əhatə edib, başını quyruğu üzərinə qoymuşdur. Qiyamətə qədər Haqq Təalayı ən gözəl sözlərlə mədh edərlər. Bu dənizlər ortasında yeddi yer, bir gəmi kimi hərəkətli və narahat ikən, Haqq Təala bir böyük mələk təyin etmişdir ki, yerlərin ətrafını qavrayıb, bir çiyini üzərində saqi etmişdi. Sonra Haqq Təala, o mələyin ayağı möhkəm dayansın üçün

yaşıl yaqutdan bir böyük kvadrat formasında qaya yaratmışdır ki; onun ən üst səviyyəsində min vadi yaradıb, hər birini bir dəniz ilə və hər dənizi minlərlə növ varlıqla doldurmuşdur. Daha sonra Haqq Təala, o qayanı sabit tutmaq içi bir böyük qırmızı öküz yaratmışdır ki, onun qırx min başı, qırx min buynuzu, qırx min ayağı vardır. Hər iki ayağı arası bir illik yoldur. Qayanı, buynuzları və kürəyi üzərinə yüklənmişdir. Bu öküzün adı: Liyunandır. Sonra Haqq Təala, onun ayaqlarını sabitləşdirmək üçün bir böyük balıq yaratmışdır ki, yeddi dəniz onun ağzında bir damla kimidir. Sonra Haqq Təala, o balığın altında bir böyük dəniz yaratmışdır ki, böyük kəmağıl, bu böyük dənizdə sakitlik və qərar etmişdir. Sonra Haqq Təala, o dənizi altında, yeddi təbəqə cəhənnəm yaratmışdır. O böyük dəniz, cəhənnəm üzərində sakin olmuşdur. Sonra Haqq Təala, yeddi cəhənnəmin altında sərt külək yaratmışdır ki, sair və saqar (cəhənnəmin iki təbəqəsi) onun üzərində qərar etmişdir. Daha sonra Haqq Təala, o küləyin altında qaranlıq və onun altında pere yaratmışdır. Varlıqların elmi o pərdəyə qədər yetmişdir. Mülkünü və mülkündə olanları Allah daha yaxşı bilər.

İkinci Maddə

Yeddi yerin vəziyyətlərini və hər təbəqənin sakinlərini, cəhənnəmin yeddi təbəqəsini və hər birinin adlarını və oralarda olanları detallarıyla bildirər.

Ey əziz, məlum olsun ki, təfsirçilər və mühəddislər ittifaq etmişlər ki: Haqq Təala, qüdrətiylə yerləri bir-birinin altında yeddi təbəqə yaratmışdır. Hər yerin genişliyi və hər iki yerin ara məsafəsini beş illik yol edib, hava ilə dolu etmişdir. İlk təbəqənin adı: Dimqadır. Sonsuz külək kimi havası naxoşdur. Onda bi növ varlıq vardır ki, Bərşəm adıyla məşhurdur. onlara həm hesab, həm əzab vardır. İkinci təbəqənin adı: Cəldədir. Onda cəhənnəmlilər üçün əzabın hə müxtəlifli hazırdır. Buranın qövmünün adı: Tamasıdır. Bir-birlərini yeyərlər.

Üçüncü təbəqənin adı: Cəldədir. Onda cəhənnəmlilər üçün əzabın hər cürü hazırdır. Buranın qövmünün adı: Tamasdır. Bir-birlərini yeyərlər. Üçüncü təbəqənin adı: Arxadır. Onda qatır kimi əqrəblər vardır ki, quyuqları mizraqlar bənzəridir. Hər birinin quyuğunda buğum vardır ki, öldürücü zəhər ilə dolmuşdur. Onun sakinləri bir xəsis tayfadır ki onlara: Kabes deyərlər. Onların yeməyi torpaq, içkisi rütubətdir. Dördüncü təbəqənin adı: Hərbədir. Onda dağlar kimi əjdahalar vardır ki, quyuqları uzun xurma ağacı kimidir. Əgər birinin zəhəri bəhri mühitə qarışsa, dənizdəki varlıqların cümləsi həlak olardılar. Onun sakinlərinə Cülhan deyərlər. Onların nə gözləri, nə ayaqları vardır, ancaq iki qanadları vardır ki, uçurlar. Beşinci təbəqənin adı: Məlsadır, qövmünün adı: Muhtatdır. Sayları hesaba gəlməz. Bir birlərini yeyərlər. Orada kükürddən dağlar kimi daşlar vardır ki, kafirlərin boyunlarına bağlayıb, cəhənnəmə buraxırlar. Altıncı təbəqənin adı: Siccindir. Cəhənnəmlilərin əməl dəftərləri oradadır. Sakinlərinə: Kutata deyərlər. Forması quş şəklindədir. Lakin əlləri adam əli kimi, qulaqları öküz qulağı kimi, ayaqları qoyun ayağı kimidir. Onlar, mələklə kimidir; yeməzlər, içməzlər, yatmazlar və cinsi əlaqədə olmazlar. Daim Haqq Təalaya ibadət edərlər. Bir rəvayətdə, atəşliklərin ruhları, qiyamətə qədər orada həbs olmuşlardır. Yeddinci təbəqənin adı: Ucbadır. Qövmünün adı: Cüsumdur. Cümləsi qısa boylu, qara həbəşli kimidir. Əlləri və ayaqları, yırtıcı heyvan pəncəsi kimidir. Yəcüc və Məcüc onlar həlak etsələr lazımdır. Hələ də, lənətlənmiş İblis, tərəfdarlarıyla onda sakindir. Özü bir taxt üzərində oturur. Yandaşları ətrafında saf saf dayanıb, hər biri yer üzündə insanoğlunu havalanmaqla etdikləri fəsad və fitnələri, İblisə ifadə edərlər. Onlardan hər kimin şəxsi və fəsadı çox və böyük isə; İblis onu yanına götürüb, saxta təriflər düzüb, tərif deyərək yaxınlarından sayar. Haqq Təala, Ümməti Məhəmmədi onların şərhlərindən qorusun. Amin. İzah edilən bu yerin ortasında qaranlıqdan bir pərdə vardır.

Bu yeddi təbəqə yer, böyük bir mələyin çiyində qərar etmişdir. Haqq Təala, yeddi yeraltında olan yaşıl qaya, qırmızı öküz, böyük balıq və böyük dənizdən aşağıda öz həşmətindən yeddi təbəqə cəhənnəm yaratmışdır ki, bir-birindən aşağıdadır. Hər təbəqənin arası beşik illik məsafədir. Cəhənnəmin yeddi qapısı vardır ki, hər birinin içində atəşdən yetmiş min dağ vardır. Hər dağda atəşdən yetmiş min vadi vardır. Hər bir vadidə atəşdən yetmiş min qala vardır. Hər qalada atəşdən yetmiş min ev vardır. Hər ev içində iplər, sandıqlar, toxmaqlar, toppuzlar, zəncirlər, bukağular, itlər, ilanlar, zəhərli əqrəblər, qaynar və irinli sular, zəhər və zəqqum bənzəri min müxtəlif əzab vardır. Onda quru üzül, göy gözlü zəbani mələkləri vardır ki, cümləsi kardır və onlarda mərhəmət duyğusu yaradılmamışdır. Elə çoxdur ki, hesabı yoxdur. Haqq Təala, zəbanilərə bir böyük və heybətli mələk vəkil etmişdir ki, ona Malik deyərlər. Yeddi cəhənnəmin hakimi və qapıçısı odur.

İlk cəhənnəmin adına: Cəhənnəm deyərlər və əzabı, o birilərindən yüngül, daha zərifdir. Bu, Məhəmməd Ümmətinin üsyankarları üçün edilmişdir. İkinci təbəqənin adı: Sairdir. Xristianlar ordadır. Üçüncü təbəqənin adı: sakardır. Yəhudilər üçün qərarlaşdırılmış əbədi dayanacaqdır. Dördüncü təbəqənin adı: Cahimdir. Mürtdlər və şeytanlar üçün əzab yeridir. Beşinci təbəqənin adı: Hutamədir. Cəhənnəm quyusu ondadır. Yəcüc, Məcüc və kafirlərin yeridir. altıncı təbəqənin adı: Ləzadır. Bütə tapınanlar, atəşə tapınanlar və sehrbazlar üçün hazırdır. Yeddinci təbəqə ki, ta dibdədir və adı: Haviyəədir. O, mühlitləri, zındıqları, yalançıları və münafıqları qucaqlayır, onun atəşi, hərərəti, əzab və şiddəti hamısından üstündür. Cəhənnəmin təbəqələrinin bütünü, yeddi min təbəqədən çoxdur. (Allahım, bizi cəhənnəm əzabından qoru; əfvilə ey bağışlayıcı!)

Üçüncü Maddə

Aləm ağacının meyvəsi olan Adəm əleyhissalamın ruhu, cümlədən əvvəlkən, cümlədən sonra ortaya çıxmasını və cənnətə çıxmasını və oradan enməsinə; nəsiliylə yer üzünün imaratını və onun nəsilindən Həbib İkrəm Məhəmməd səllallahu təala əleyhi və səlləm həzrətlərinin doğuşunu, onun şəriət və əfəndiliyinin baqi olduğunu bildirir.

Ey əziz, məlum olsun ki, təfsirçilər və mühəddislər ittifaq ilə demişlər ki: Haqq Təala, ruhlar aləmini yaratdı, iki min il qədər müddətdən sonra cəsədlər aləmini də icad edib, altı gündə ərşi aladan qaranlıq və pərdəyə çatana qədər cümlənin tamamıyla nizamını vermişdir. Sonra özünə yaxın mələkləri Ərşi əzanın ayağında məskunlaşdırıb, qorxan və saf tutan mələklər üçün ərşin ətrafını məkan etmişdir. Digər kərim mələklərin mərtəbələrini tərəfindən hər zümrəsinə müəyyən bir mövqe lütf edib; bir sinifini kürsüdə, bir sinifini sidrədə, bir sinifini livanı həmd altında və daha bir çox siniflərini cənnətdə huri və gülmanlar ilə məskən etmişdir. Mələklərin nə qədər min sinifləriylə göylər, yerlər, dənizlər və cəhənnəmlər dolmuşdur. Onları, yerlərdə və dənizlərdə olan varlıqlarına xidmətçi etmişdir. Cəhənnəmə dolan mələklər zəbanilər olmuşdur. Mücərrəd ruhlar, bölük bölük əsgərlər olub, göyləri və yerləri əhatə etmiş olan İsrafılın surunun içində, hər zümrə mərtəbəsinin tərəfindən mövqeyini tapmışdır. Çünki Haqq Təala, göyləri və yeri yaratdığı gün, cisimlər aləminin hər səmtini ərşi aladan ən aşağı pərdəyə çatana qədər mələklər, ruhlar, cisimlər, varlıqlar ilə dopdolu etmişdir.

Bu dünyanı da yəni yer üzünü həm müxtəlif varlıqlardan halı qoymayıb, o vaxtda çıpaq zəminin bütün vadilərində və dağlarında darı bitirib, bütün yer üzünü yaxşıca doldurduqda; qüdrətiylə bir tovuz quşu yaratdı, dünya dolusu darını ona ruzi etmişdir. Bundan sonra tovuz quşu, özünə verilən ruzisi illərcə yeyib, on ədəd vadidə darı qaldıqda; qorxusundan gündə on dənəsini yerindən qaldırardı. Bir zaman sonra bir vadi darı

qalmışdır. Bu vəziyyətdə quş, gündə bir dənə ilə qənaət etmişdir. Ta ki, özünə ayrılan ruzi bitdikdə; quşun əcəli gəlmişdir. Bir dəfə fikr olunsa ki, bu köhnə dünya nə zamandan bəri bu nizamı tapmışdır. Və nələrdən geri qalmışdır; ağıl sahiblərinə son dərəcə ibrət tevhası olmuşdur. Bundan sonra Haqq Təala, hikmətiylə bu yer üzündə rəngsiz və tüstüsüz atəşdən cinləri yaradıb, Məaric adıyla da adlandırmışdır. Məaric, cinlərin atasıdır. Ondan bərabərini yaradıb, Məaricə adıyla ad vermişdir. Onların evlənməsindən cin tayfası doğulub, nə qədər yüz min qəbilə bədənə gəlmişdir. Lənətlənmiş İblis, onlardan peyda olmuşdur. Cin tayfası o dərəcə çoxalmışdır ki, yer üzünü doldurmuşdur. Onların əsl surətləri insan surətindədir. Mələklər kimi lətif cisimli olduqlarından, murad etdikləri surətlərdə təşəkkül edirlər. Onların nəsili çox olduğundan yer üzünə sığmayıb, lənətlənmiş İblis, uşaqlarıyla dünya göyünə çıxıb, onda sakin olmuşdur. Bütün cinlər, gecə və gündüz Allah Təalaya ibadət edib, əsla üsyankar olmadılar. Beləcə yeddi min il keçdikdən sonra yer üzündə qalanları, müxtəlif təxribatçılıqlara və qan tökməyə başladılar. İtaəti tərkdən, üsyən işlədilər. Bundan sonra Haqq Təala, hər yüz ildə bir dəfə özlərindən peyğəmbər göndərdikcə; onu həlak edib on ikimin sənədə yüz iyirmi peyğəmbər öldürmüşlər. Bundan sonra Haqq Təala, onlara hışmedip, dünya göyündə sakin olan iblisi uşaqlarıyla yer üzünə göndərüb, yerdə olan cinləri bir yerə yığdıqda; göydən bir atəş enib; cümləsini yandırmışdır. «Göydən göndərdiyi iblis soyunu dənizlərdəki adalarda məskunlaşdırıb, İblis, Allaha çox itaətkar və boyun əyici olduğundan, onu yeddinci göyə qaldırmışdır. İblis, ilahi dərğahda məqbul olmuş, allah onu cənnətə soxmuşdur. Yer üzünü boş qalmasın üçün, dünya göyündən mələklər endirib, məskunlaşdırmışdır. Onlar da, haqq Təalaya ibadətlə məşğul olub, min il də bu minval üzrə getmişdir ki, cinlərin atası Məaric yara idiləlidən bəri illərin sayı iyirmi min ilə yetmişdir.

Bundan sonra Haqq Təala, aləmin əfəndisi, insanların atası olan Həzrəti Adəm əleyhissalamı yaratmaq murad etdikdə; Əzrail əleyhissalamı göndərib, yer üzündəki yeddi iqlimdən torpaq aldirmışdır. Cəbrayıl əleyhissalamı göndərib, o, quru torpağı qırx gün yağurmuşdur. Bundan sonra Haqq Təala, o palçığı ən gözəl forma üzrə Numan vadisinin içində şəkilləndirmişdir. Öz ruhundan onun başına üfləyib, yer üzündə onu mələklərin səcdə istiqaməti və insanlara peyğəmbər etmişdir. Bütün mələklər ona səcdə etdikdə; İblis, buna «xeyr» deyib, səcdə etmədiyi üçün lənətlənmişlərdən və qovulmuşlardan olmuşdur. Qiyamətə qədər də möhlət götürmüşdür. Saysız nəsiliylə Adəmin nəsilinə tasalluta fürsət tapmışdır. İnsanoğlunun bədəninin hər yerindən girib, damarlar içində qan kimi axıb, yoldan çıxarmağa çalışır. Lakin heç kimi məcburi olaraq üsyankar və kafir edə bilməz. Ancaq ibadətləri acı və çətin, günahları ləzzətli və asan göstərməklə vəsvəsə edir. Haqq Təala, cümləmizi onun şərindən qorusun. Amin!

Haqq Təala, Adəm peyğəmbər əleyhissalamı yer üzündə yaratdıqdan qırx il sonra onu göylərə qaldırıb, firdevs cənnətinə soxub, cənnət paltarları geydirib, çox nemətlər lütf etmişdir. Ona, bir neməti verdikcə: «Bu nemətlə qənaət edərsənmi?» deyib, Adəm əleyhissalamı xitab etmişdir. O da: «Qane deyiləm ya Rəbbi!» deyər cavab vermişdir. Ta ki, Adəm əleyhissalamı bir qəflət verib, sol qabırğa sümüyündən Həzrəti Həvva anamızı yaratdıqda; Adəm, gözünü açıb, görmüşdür ki, yanında öz bənzəri bir sevimli insan oturmuşdur. Beləcə onunla söhbət, ülfət və vuslat hasil olduqda; Haqq Təala, yenə xitab edib buyurmuşdur ki «Ey Adəm! Bu nemətimlə nə qədərsən?» O da cavab vermişdir ki: «Ya Rəbbi! Hesabsız yinemetinin dənizinə batmışım. Bu nemətimni, cümlədən böyük tapmışım. Bununla qənaət etmişim. Çünki Həvva ilə sükunət tapıb, ülfətiylə ünsiyyət edib, ondan kam almışam. Bundan qeyri ikrama ehtiyac qalmayıb, bu lütfkarlığının şükr və süruruyla dolmuşum.» Bundan sonra Haqq Təala, ona: «Ey Adəm! Həvva ilə cənnətə

timdə sakin olub, hər nemətdən ləzzət alarsınız. Ancaq buğda ağacına yaxın gəlməyəsiz. Ondən yeyib, mənə üsyankar olmağasınız.» deyər tənbeh buyurmuşdur. Bu minval üzrə həzrəti Adəm, Həvva ilə min il qədər cənnət səfələrini sürmüşlər. Bundən sonra Adəm atamız, Həvva anamızın sözüne uyğun gəlib, buğda ağacından götürüb, ikisi də yedikdə; Haqq Təala əleyhissalam, Hindistanda yüksək bir dağ üzərinə enmişdir. İkiyik il o dağda ağlayıb, tövbəyə məşğul olduqda; tövbəsi qəbula yetmişdir. Həvva anamız da, adəm atamızı istəyib ikiyik illik həsrətlə Ərafat dağı üzərində qovuşmaq müyəssər olmuşdur.

Nəzm

*İki tərəfdən ol iki müştəq
İkisi belə mübtəlanı fəraq*

*Bir-birinə heman çatdılar
Ağlaşıb, sarmaşıb, görüşdülər.*

Bundan sonra Şama gəlib, onda qalıb, Həbil və Qabil orada dünyaya gəlib, yenə Hindistana getmişlər. Ömürlərinin müddəti iki min il olduqda; həzrəti Adəm əleyhissalam Sərəndib adasında; ondan qırx il sonra həzrəti Həvva Ciddədə vəfat etmişlər.

Bundan sonra Adəm ilə Həvvanın nəsilləri yer üzünü məskun və xoş etmişlər. Həzrəti Adəm əleyhissalamın nəsilindən ice min kəslər peyğəmbərliyə çatmışlar. Həzrəti Adəmdən altıbin il keçdikdə; Məkkəyi Mükərrəmədə həzrəti İsmayıl övladından, Qureyş Qəbiləsindən, Haşim Oğullarından Abdullahın Sülbündən Məhəmməd Mustafə səllallahu təala əleyhi və səlləm həzrətləri dünyaya gəlib, qırx il vələyət zövqüylə səfələr sürmüşdür. Qırx bir yaşında bütün insanlara və cinlərə peyğəmbər olub, on üç il Məkkədə kafirlərdən cəfalar görmüşdür.

Məkkədə məğlub ikən, Mədinəyə hicrət etmişdir. Hicrətin onuncu ili Mekkeyə qalib gəlib fəth edərək, yenə Mədinəyə getmişdir. O səni Mədinədə yaşıtı altmışüç ilə yetmişdir. O il də Mədinədə vəfat etmişdir. Bizim Peyğəmbərimiz səllallahu əleyhi və səlləm odur ki: Peyğəmbərlərin sonuncusudur, ondan sonra peyğəmbər gəlməz, şəriəti qiyamətə qədər baqıdır; ortadan qaldırılmaz, dəyişdirilməz, hökmləri pozulmaz. Hicrətdən bu zamana gələnə qədər ay ilinə görə tarix, minik yetmiş, yetmişdir. (Hicri-qəməri 1170 / Miladi 1756). Bu halda zamanın sonu olub, dünyanın ömürü keçib getmişdir. Qiyamət yaxın olub; ədəb, həya, sevgi, vəfa, düzgünlük və səfa itmiş və batmışdır. Çünki ki Peyğəmbərimiz səllallahu təala əleyhi və səlləm həzrətlərinin xəbər verdiyi qiyamət şərtlərinin nə qədəri zühur etmişdir. (Ey Allahım! Axırzamanın fitnəsindən bizi qoru. Bizi şahidlik və iman ilə dünyadan çıxar; rəhmətinlə ey Rəhman və Rəhm olan Allah!)

Dördüncü Maddə

Qiyamətin şərtlərini, qiyamətin əlamətlərini, surun üfürülüşünü, zəlzələ və insanların pərişanlığını, varlıqların həlakını və göylərin xarab olmasını bildirər.

Ey əziz, məlum olsun ki, yalnız mühəddisler ittifaq etmişlər ki: Qiyamətin şərtləri və qiyamətin əlamətləri iki növdür. Biri gizli əlamətlər, biri də açıq əlamətlərdir.

Gizli əlamətlər: İnsandan izzət, hörmət, söhbət, şəfqət, ədəb, həya, cömərdlik, əhdə vəfa, düzgünlük, səfa, dostluq, taqva, şəriətin qüvvədən qalxması kimi. Şəhərlərdə məscidlərin çoxalması və camaatın azalması, binaların yüksək olması, paltarların incəliyi, qadınların və uşaqların hakimiyyəti ələ keçərməsi, qadınların kişilər, kişilərin qadınlara bənzəməsi, homoseksuallığın və qadınlar arasında lezbiyanlığın yayılması, əşyanın bərəkətinin azalması, qohum ziyarətinin və şəriətə uyğun alış-vermənin kəsilməsi, fənalərin hörmət görməsi, yaxşıların alçaq görülməsi, nöqərlərin əfəndilərini doğurması,

qan tökülməsi, fisk və fücürün artması və qəbirlərin bəzənməsi kimi işlərdir ki, bunlara qiyamətin şərtləri də deyirlər.

Açıq əlamətlər: Qiyamətin açıq əlamətləri ondur.

1- Dəccalın çıxışı.

2- Üç gecə üst-üstə ay tutulması.

3- Üç il boyunca yeddi iqlimdə qıtlıq olması.

4- Böyük bir tüstünün hər tərəfi örtməsi.

5- İsa əleyhissalamın Şamdakı ağ minarə üzərinə enib, Dəccalı öldürərək, Şəriəti Muhammediyyə ilə əməl etməsi.

6- Rəsulu Əkrəmin soyundan Mehdi çıxıb, qırx il ədalət üzrə gedib, Həzrəti İsa əleyhissalamı tapması.

7- Dabbə-tül-Ərzün bədənə gəlməsi.

8- Yəcüc və Məcücün İskəndər səddindən çıxaraq, yeddi iqlimi zəbt etməsi.

9- Həzrəti İsa əleyhissalamın Məkkəyi Mükərrəməyə gəlib, buradan axirətə getməsi; bundan sonra da Kəbənin yıxılması.

10- Günəşin qərbdən doğulub, orada dolanması.

Bu şərtlərin və əlamətlərin ortaya çıxmasından sonra müşk və anber qoxusu kimi sərin və təmiz külək əsib, möminlərin ruhları bu küləyin şirinliyiylə çıxar. Bundan sonra Qurani Kərimin hökmləri yer üzündən qalxıb, xalqın cümləsi cəhalətdə qalar. Yüz il də elə gedər.

Təfsirçilə də ittifaq etmişlər ki: Bütün bunlardan sonra Haqq Təala, İsrafil əleyhissalama suru üfürməklə əmr edər. Dərhal o an surun nərəsinin heybətindən yeddi göydə olan mələklərin və yeddi yerdə olan varlıqların cümləsi, qiyamət qopdu sanıb, üzləri üzrə düşüb, özlərindən keçərlər. Göylər və yerlər titreyiş və sarsıntıyla düşüb, ulduzlar tökülər. Saçlar, saqqallar ağarıb, hamilələr doğurub, insanların cümləsi özündən gedib, sərxoşlar kimi qalarlar. Bu, surun ilk üfürülüşüdür ki, ondan bu heybətləri götürərlər. Qırx il də bu minval üzrə gedər. Bundan sonra Haqq Təala, İsrafil əleyhissalama yenə sura

üfürməklə əmr edər. Bunun üzərinə o da ikinci dəfə suru elə güclü üfləyər ki, şiddətindən bütün dağlar o dəmdə düzlənərək yerlərindən qopub, havaya çıxıb, atılmış pambıq kimi bulud olurlar. Yeddi göy, pare pare olub, yer üzünə su kimi əriyib tökülərlər. Dənizlərin suyu qurquru olub, günəş və ayın işığı gedib, qapqara olurlar. Dünyanı qaranlıq örtüb, ərşi aladan alçaldarın aşağısına bəlkə pərdə altına qədər, hər nə qədər varlıq və mələk varsa cümlədən həlak olub, fəna tapırlar. Ancaq Allaha yaxın mələklərdən səkkiz mələk qalırlar. Onlar: Cəbrayıl, Mikayıl, Rızvan və Əzraildir. O biri dördü; ərşin daşıyıcılarıdır ki, biri İsrafildir. Bundan sonra Əzrail əleyhissalam, o yeddi mələyin də ruhlarını qəbz edər. Ən son öz ruhunu qəbz edərkən bir qışqırır ki, nərəsinin sədəsi göyləri keçib, yerlərə gedər.

Bu halda hər can, ölümü dadıb, yox olar. İki aləmdə bir kimsə qalmayıb, ancaq Cəlal və ikram sahibi olan Allah Təala qalar. Bu aləm, xarab, boş, tənha viranə kimi, qırx il daha bu vəziyyət üzrə qalar. Və kimsə olmadığından yenə özü: «Hər şeyə qalib olan tək Allahın!» (40/16) deyib, öz özünə cavab edər.

Beşinci Maddə

Surun üçüncü üfürülüşünü, ölümlərin diriltişi, cəsədlərin həşrini, əməl dəftərlərini, hesabı, mizanı, sırat körpüsünü, arafı xülasə olaraq bildirir.

Ey əziz, məlum olsun ki, təfsirçilər və mühəddisler ittifaq etmişlər ki: Haqq Təala, yer üzünü şiddətli bir külək ilə dümdüz edib, Şam səhrasının xəttində məhşər yerini yüz min yer üzü qədər geniş edər. Ərş altındakı həyat dənizindən qırx gün davamlı olaraq insan sperması kimi bu dünyaya yağış enər. Bütün yer üzü dəniz kimi dolduqda; palçıq təbəqəsində torpaq olan insan və heyvan bədənlərinin bütünü, o yağışı çəkib, bütün parçaları bir yerə gəlib, hər cəsəd əvvəlki görünüşündə olub, yer üzündə paxla kimi bitər. Hər bədən, öz yetkinliyinə yetər.

Sonra Haqq Təala, ən son ölən səkkiz mələyi dirildib, İsrail əleyhissalam: «Suru üflə!» deyərək əmr edər. O da, üçüncü üfləyişi elə zərif və lətif üfləyər ki, surun içində sakin olan ruhlar, o dəmdə üfüqlərə yayılıb, hər can öz qəfəsini tapar. Necə ki, qoyun sürüsü içində hər quzu öz anasını bilər; bunun kimi hər can öz cisimini bilib və tapıb onunla qalar. İlk və son varlıqlar, mələklər, hurilər, insanlar, cinlər, şeytanlar, dəniz heyvanları və hər heyvanları, bütün haşereler, qiyamətin bir anında tamamilə ruh tapırlar və məhşər yerinə hər tərəfdən toplanırlar. Peyğəmbərlərə, vəlilərə, alimlərə və salehlərə cənnətdən paltarlar və buraklar gəlib; geyib və minib, ərşin kölgəsinə gedib, minbər və kürsülər üzərində rahat və salamatlıqla otururlar. Geri qalan varlıqların cümləsi, aç, susuz, başları açıq, çılpaq, yalın ayaq gedərək, düşə qalxa arasat meydanına gəlib, məhşər yerində haşrolurlar. Sıxlaşıb, ayaq üzərində dayanırlar. Təpələrinə günəş, bir mil miqdarı yaxın olub, hərərətdən çox tər tökərlər. Kimi topuğuna, kimi dizinə, kimi sinəsinə, kimi boğazına qədər tər içində qalırlar. Nə qədərləri tər dənizində basdırırlar.

Cəhənnəmi, yeraltından məhşər meydanına yetmiş min cərgə zəbanilər gətirirlər. Məhşər xalqı, halqa kimi əhatə edirlər. Məhşər xalqı, əlli min il qədər hesabı gözləməklə o halda çətinlik içində qalırlar. Dünyada, Kiramən katibin; yazdığı əməl dəftərlərini sahiblərinə verirlər. Möminləyə və itaətli olanlara sağdan, kafirlərə və təxribatçılara soldan verirli. Haqq Təala, bütün varlıqlarına orada vasitəsiz kəlam söyləyər. Qiyamətin bir anında hamısının hesabını görüb; kiminə xitab, kiminə itap edər. Haqq Təala, məzlumun haqqını zalımdan alıb, zalımın hasənətini varsa məzluma verər; yoxsa, məzlumun günahlarını zalıma yüklər. Hesabdan sonra heyvanları torpaq edər. Kafirer, heyvanlara qibtə edib, kaş ki biz də torpaq hadisəydik, deyirlər.

Məhşər yerində, iki dirək üzərində, bir böyük tərəzi qurular ki, hər bir dirəğinin uzunluğu beşik illik yoldur. Hər kefi yer

üzü qədər boldur. Bu tərəzi ilə məhşər günündə yaxşılıqları və fənalikləri ölçürlər. Yaxşılıqları ağır gələnlər cənnətə, fənalikləri ağır gələnlər cəhənnəmə xərclər. Məgər ki, Haqq Təala kərəmiylə qulunu bağışlaya və ya peyğəmbərlərdən, və ya vəlilərdən, və ya alimlərdən, və ya salehlərdən şəfaət çata: Əgər imanla vəfat etmiş isə... Çünki, dünyadan imansız gedənlərə cənnət, bağışlama və şəfaət olmaz və heç bir şəkildə cəhənnəmdən qurtuluş tapmaz. Əgər iman ilə gedib, günahları ağır gəlib, bağışlama və ya şəfaət çatmadı isə; o, günahı qədər cəhənnəmdə yanır, ondan sonra cənnətə gedər. Zərrə qədər iman ilə gedən əlbəttə cəhənnəmdən çıxıb hüzurə çatar.

Sırat körpüsü, tükədən incə qılıncdan itidir. Uzunluğu üçbin illik yoldur. Min il yoxuş, min il düz, min il eniş yoldur. O, cəhənnəm üzərinə qurulub, məhşər xalqının cümləsi onun üzərindən keçər. Kimi şimşək kimi, kimi ox kimi, kimi seğirtir at kimi, keçərlər. Kimi günahlarını yüklənmiş gedər, kimi cəhənnəmə düşüb yanar. Cəhənnəm isə fəryad edər ki: «Ey mömin! Bəzən ki, həqiqətdə sənənin nurun, mənim atəşimi söndürmüşdür.» Bu halda möminlər salamatlıqla sıra ilə keçərlər. Kövsər hovuzundan içərlər. Onda yuyunub, ayıb və nöqsanlarını təknil edərlər. Cənnətə girib, hər kəs mərtəbəsin tərəfindən mövqeyini tapar. Əbədi olaraq onda zövq və səfa ilə qalar. Çünki ki cənnətliklər, müxtəlif nemətlərdən zövq alırlar. Mövlaya qovuşmaqla mest və heyran olurlar. Gözlər görməyib, qulaqlar eşitməyib, xatırlayaraq gəlməyən dövrlər tapırlar.

Cənnətlə cəhənnəmin arasında qala divarı kimi bürc və mazgalları yüksək bir böyük sur vardır ki, yüksəkliyi beşik illik məsafədir. Genişliyi sonsuz, quruluşu rəngli cövhərlərə bəzəkliyə. Ona əraf adı verərlər. Dəlilər, müşriklərin uşaqları onun üzərində qalırlar. Cənnət səmtinə baxıb, oradakıları nemətlənmiş gördükdə; arzu ilə qəmli olurlar. Cəhənnəm səmtinə baxıb, oradakıları əzabda gördükcə, öz salamatlıqlarıyla məsrur və şükr edən olurlar. Arafdakilər, bir rəvayətdə əbədi olaraq onda qərar edib, kah qəmli, kah sevinc ilə qalırlar. (Ey Alla-

hım! Ey günahları örtən! Bizi cəhənnəm atəşindən qoru. Bizi, yaxşılarla birlikdə cənnətə qoy, axirətdə camalını görməyi nəsb et. Seçilmiş Həbibinin hörmətinə bizi orada qərar etdir. Amin. Ey bağışlayıcı!)

Tənbeh

Unudulmamalı ki, bura gələndə qədər yazılan sətirlərin cümləsi, dini işlərdən olmaqla; bunların hamısını qəti təsdiq və iman ilə inanmaq, hamımıza çox mühüm və çox lazımlıdır. Çünki ki, bunlar din işlərindən, din üsulundandır. Bunları, ağılı dəlillərlə müqayisə etmək caiz deyil. Çünki, insan ağılı, bunları idrak etməkdən məhrum və acizdir.

Ancaq bizim ən yüksək arzumuz olan Mövlaya qovuşmaq üçün qüdrətinin böyüklüyünü və düşünməyə işarə və müjdə olan Quran ayələri və Peyğəmbər hədisləri ölçüsün tərəfindən; aləmin təsviri, bu miqdar tərəfindən şərh ilə bunda kifayətlənilmişdir. Lakin alimlərin irəli gələnlərindən və vəlilərin böyüklərindən olan araşdırıcıların lideri, tədqiqçilərin sənədi Mövlana Seyid Şərif (Allahın rəhməti onun üzərinə olsun) həzrətləri: «Astronomiya elmi, göylərin və yerin yaradılışını düşünənlər üçün ən böyük Sənətkar olan allahı tanımaqda nə gözəl köməkçidir!» buyurduğu üçün və bütün elmləri özündə yığan, bitməyən feyz qaynağı İmamı Qəzali (Allahın rəhməti ona olsun) həzrətləri: «Astronomiya və anatomiya elmlərini bilməyən, allahı tanımaqda acizliyə düşər,» buyurub, anatomiya və astronomiya alimlərini eşitdirdiyi üçün bir miqdar aləmin astronomik quruluşundan və bir miqdar insan anatomiyasından da yazılıb, açıqlanmaq münasib hesab edilmişdir. Ta ki, mütaliəsiylə acizliyə düşmə vəziyyətindən uzaqlaşsın, cəhalət zindanından çıxasın. Elm və hikmət mahfeline girib, alimlər zümərəsinə girəsin. Hikmətin özünə hulül edib, həqiqətin zirvəsinə yüksələsin. Əşyanın həqiqətinə vəqf olub, mənanın incəliklərini biləsin. Dünyanın sirlərinə muttali olub, aləmin vəziyyətlərini

olduğu kimi biləsin. Özünü tanıma yetkinliyinə çatıb, ondan Allahu tanıma dövlətini tapasın.

(Ey vacibül-vücuda olan Allahım! Ey xeyrlər verici! Rəhmətinin nurlarını üzərimizə saç! Səni kamalıyla tanımaqda bizə asanlıq ver. Sən münəzzəhsən ey Allahım! Sənin öyrətdiyindən başqasını biz bilməyik, sənin izah etdiyindən başqasını anlaya bilmərik. Sənin ilham etdiyindən başqa mərifətimiz yoxdur. Sən, alimsən, hakimsən, kərimсэн, raufsan, rəhmсэн. Amin! Ey rəhmətiylə köməkçi, ey bağışlayıcıların ən bağışlayıcısı!)

ALƏMİ LAHUT LA HƏLƏ VELA MELA

- 1- Yer in altı
- 2- Ərşi əzəm
- 3- Ərşin daşıyıcılarının mövqeyi
- 4- Ərşi əzanın sütunlarının sonu
- 5- Kürsünün sütunlarının sonu
- 6- Cəbərut aləmi
- 7- Kürsü
- 8- Ruhlar aləmi
- 9- Mələklər aləmi
- 10- İsrafılın suru
- 11- Sidresi münteha
- 12- Qələm
- 13- Tuba ağacı
- 14- Lövhu məhfuz
- 15- Livanı həmd
- 16- Cənnətin qapıları
- 17- Mələk pərdələri
- 18- Alovlu dəniz
- 19- Yayılmış dəniz
- 20- Bölünmə edilmiş ruzilər dənizi
- 21- Nemətlər dənizi
- 22- Kamkam dənizi

- 23- Həyat dənizi
- 24- Yeddi göy
- 25- Gündüz cövhəri
- 26- Gecə cövhəri
- 27- Beyti xoş
- 28- Qadağan edilmiş dəniz
- 29- Dolu və qar dağlar
- 30- Buludlar
- 31- Kəbə
- 32- Qaf dağı
- 33- Yeddi yerin daşıyıcısı mələyin məkanı
- 34- Yaşıl qaya
- 35- Qırmızı öküz
- 36- Balıq və dəniz
- 37- Sırat körpüsü
- 38- Surun içində ikinci boğaz
- 39- Cəhənnəmin qapıları
- 40- Qatran qazanı
- 41- Zəqqum ağacı
- 42- Birinci boğazın dibi
- 43- İkinci boğazın dibi
- 44- Veyl vadisi
- 45- Qaranlıq və pərdə

ALƏMİ LAHUT LA HƏLƏ VƏLA MƏLA

- 1- Yer in altı
- 2- Ərşi əzəm
- 3- Ərşin daşıyıcılarının mövqeyi
- 4- Ərşi əzanın sütunlarının sonu
- 5- Kürsünün sütunlarının sonu
- 6- Cəbərut aləmi
- 7- Kürsü
- 8- Ruhlar aləmi

- 9- Mələklər aləmi
- 10- İsrafılın sonu
- 11- Sidreyi münteha
- 12- Tuba ağacı
- 13- Qələm
- 14- Lövhi məhfuz
- 15- Həmd dağı
- 16- Cənnətlərin qapıları
- 17- Ərafat suru (dəlilərin və müşriklərin uşaqlarının yeri)
- 18- Peyğəmbər əleyhissalamın havzu
- 19- Cənnət yolu
- 20- Sırat körpüsü
- 21- Yoxuş
- 22- Düzlük
- 23- Eniş
- 24- Sırat körpüsünün sonu
- 25- Cəhənnəm qapıları
- 26- Zəqqum ağacı
- 27- Qatran qazanı
- 28- Cəhənnəmin təbəqələri
- 29- Cəhənnəm quyusu
- 30- Veyl vadisi
- 31- Günəş
- 32- Livanı həmd
- 33- Məhşər yeri
- 34- Mövqeyi Mahmud
- 35- Peyğəmbərlərin minbərləri
- 36- Alimlərin kürsüləri
- 37- Əməllərin tərəzisi
- 38- Əməl dəftərləri
- 39- Sırat körpüsü

BEŞİNCİ HİSSƏ

BİRİNCİ KİTAB

Səthləriylə kainatın aynası olan aləmlərin, yaradılış tərtibini; dünyanın arazlarının və cövhərlərinin mahiyyət və keyfiyyətini; darıxarın və əşyanın şəkil və vəziyyətlərini; əsaslar və cisimlər aləminin görünüş və hikmətini; canlıların, mürəkkəblərin və ünsürlərin ədavətə düşmə və meydana gəlməsini, hakimənə üç bəblə ifadə edər və bəyan edər.

BİRİNCİ BƏHS

Aləmlərin yaradılış tərtibini; dünyanın cövhər və arazlarının mahiyyət və keyfiyyətini, İslam filosoflarının ağılı dəlillərlə tapdıqları üzrə üç hissə ilə təfsil edər.

BİRİNCİ HİSSƏ

Vacibül-vücuda olan Allahı isbat edib, varlıqları mümkün olan cövhərləri və arazları qısaca üç maddə ilə açıqlayar.

Birinci Maddə

Vacibül-vücuda Allah Təala həzrətlərini ağılı dəlillərlə isbat edib onun əşyaya yaxın olub; onlara məhsulmuş olmadığını alimlərin tapdıqlarını bildirər.

Ey əziz isan, məlum olsun ki, filosoflar demişlər ki: Allahdan başqa bütün varlıqlara aləm adı verilir. Allahın şəxsi ümleden ayrı və mücerrettir. Necə ki Haqq Təala, Kəlamı Qədimin idi buyurmuşdur: «Allah, göylərin və yerin nurudur. Möminin ürəyində nurunun sifəti: Sanki bmir hüceyrə ki, içində bir lampa var; lampa da şüşə bir seyf içində, o şüşə seyf sanki incimsi bir ulduz. Bu lampa, günəşin doğuşunda və batışında kölgəyə düşməyən mübarək bir zeytun ağacının yağından alovlandırılır. Bu elə bir yağdır ki, az qala haradasa atəş toxunmaz da işıqlıq verəcək. Bu işıqlıq, nur üstünə nurdur.

Allah dilədiyi kimsəni nuruna qovuşdurar. Allah insanlara belə misallar verir. Allah, hər şeyi bilir.» (24/35)

Əşyaların keyfiyyəti və əşyanın mahiyyəti incədən incəyə araşdırılıb, düşünülüb; varlıqların vəziyyətləri, kainatın hal və hərəkətləri bəsirət gözüylə mütaliə qılınsa, aləmin bütün parçalarının Allahın sənətiylə sonradan olduğuna möhkəm bir ağılın dəlillərinin şahidlik etməsi qaçınılmaz bir işdir. Necə ki Haqq Təala buyurmuşdur: «Allah, göyləri və yeri üstün ir hikmətlə yaratdı. Sizə şəkil verdi və şəkillərinizi gözəl etdi. Nəhayət çevrilmə ONADIR.» (64/3) O varlığı mütləq olanın cəmərdliyiylə varlığı mümkün olanlar var olmuş, onunla ayaqdadır. Hər obyekt fani, o, baqi və ayaqdadır. Necə ki, öz Kitabında buyurmuşdur: «Onun şəxsindən başqa hər şey yoxluğa məhkumdur. Hökm ancaq onundur; hamı/həmişə ona çeviriləcəksiniz.» (28/88). O qədr, və hakim olan Allahın hikmət və qüdrətinin əsərləri, aləmin üfüqlərində və nəfslərdə, görəcək gözü olanların gözüne dünyası işıqlandıran günəşdən daha parlaq olaraq çarpar. Necə ki Qurani Kərimdə buyurmuşdur: «İrəlində biz, onlara, həm yer üzünü ətrafında, həm şəxsən nəfslərində ayələrimizi elə göstərəcəyik ki, nəhayət peyğəmbərin söylədiyi şeyin haqq olduğu özlərinə zahir olacaq. Rəbbinin hər şeyə şahid olması çatmazmı?» (41/53). O bənzərsiz sənətkarın sənət və icadının sirlərini görünən və görünməyən aləmdə müşahidə, ariflərə gün kimi ortadadır, açıq-aşkardır. Necə ki Haqq Təala, kəlamı Qədimində buyurmuşdur: «Yer üzündə də həqiqətən təsdiq edənlər üçün bir çox ibrətlər var. Nəfslərinizdə də bir çox əlamətlər var. Hələ görməyəcəksinizmi?» (51/20-21)

Havadakı zərrələr, dağlar, daşlar, yağış damlaları, dənizlər və çaylar, bəlkə dönan fəlakətlərin hər parçası, planetlər, ünsürlər, mürəkkəblər və hər nə ki var, cümləsi, gecə və gündüz hər anında, o tək, bağışlayıcı, bağışlayıcı olan Haqq Təala həzrətlərinə sənə edici olub, onun birliyini ortaya çıxarmaq və bildirmək üçün hər biri bir dildir. Necə ki Haqq Təala, Nəzmi Kərimində buyurmuşdur: «Yeddi göy və yer, bunların içində

olanlar, Allahı təsbeh edərlər. Heç bir varlıq yoxdur ki, onu həmd ilə təsbeh etməsin. Lakin siz, onların təsbehini anlamazsınız. O, həqiqətən halım, mühakimə edicidir.» (17/44). Bəlkə dünyanın zərrələri, o parlaq günəşin varlığının kölgəsində var olmaq üçün hissələrini al/götürmüşlər. Cümləsi, Allahın camalının nurunu göstərmək üçün bəsirət sahiblərinə saf və parlaq aynalardır. Necə ki Allah, Furqanı Mübinində buyurmuşdur ki: «Şərq də, qərb də Allahındır. Hansı tərəfə yönəlsəniz, ora Allaha ibadət istiqamətidir. Şübhəsiz ki Allahın bağışlaması genişdir, o hər şeyi biləndir.» (2/115)

İslam filosoflarının hamısının, din alimlərinin də çoxunun qəti və məqsədəuyğun fikirləri belədir ki: O bir şey ki varlığı lazımlıdır, ona «vacibül-vücud» deyirlər. Hər nə ki yox olması lazımdır, ona «müntəniül-vücud/ola bilməzdi» deyirlər. Hər obyekt ki nə varlığı lazım olar, nə yoxluğu lazımlılıq tapar, ona «mümkünül-vücud/varlığı lazım olar, nə yoxluğu lazımlılıq tapar, ona «mümkünül vücud/varlığı mümkün» adı verərlər. O halda hər şey ki mövcuddur: Ya varlığı lazımlıdır və ya varlığı mümkündür. Çünki ki, var olan, var olduğu üçün vardır; öz varlığı üçün ya başqasına möhtacdır ya möhtac deyil. Əgər başqasına möhtac deyilsə; o, varlığı mütləq olandır ki, bu Allahdır. Əgər möhtac isə; o, varlığı mümkün olandır ki, bu aləmdir. O obyekt ki mövcud deyil, Allah Təalanın ortağıdır ki, yoxdur. Çünki, filosoflar demişlər ki: Mümkün deyil ki var olan yox ola. Bəlkə var olan davamlı vardır, yox olan davamlı yoxdur. Lakin mümkündür ki var olan bir mərtəbədən bir mərtəbəyə; bir xüsusiyyətdən bir xüsusiyyətə çevrilər və dəyişər: Sadə cisimlərin mürəkkəb, mürəkkəb cisimlərin sadə olduğu kimi. Xalq, bu dəyişmələri seyr etdikdə; zənn edərlər ki yox olan var olar, var olan yox olar. İndi vacibül-vücudun isbatı ortadadır. Bu dəlil ilə ki: Mümkün olanlara mövcud deyirlər, halbuki mümkünlərin var olması başqasındandır. əlbəttə o başqası varlığı lazımlı və mütləq olana gedər. Çünki ki, varlığı lazımlı olan olmadıqca, varlığı mümkün olan da olmaz. Yəni

əvvəl özünə möhtac olunan varlıq lazımlıdır ki, filan obyektə filan obyekt möhtacdır demək doğru ola. O halda, bütün bu dəlillər ilə varlığı lazımlı olan Allah Təala həzrətləri, sabit və ayan olmuşdur.

İkinci Maddə

Varlığı mümkün olan beş cövhəri xülasə olaraq bildirər.

Ey əziz, məlum olsun ki, filosoflar demişlər ki: Varlığı mümkün olan obyekt, əgər varlığının davamında dəyişikliyə uğramazsa; ona, cövhər deyərlər. Əgər dəyişikliyə uğrasa; ona, araz deyərlər. Çünki, varlıq başqadır, varlığın davamı başqadır. Necə ki görərsən ki, iki şəxs var olmaqda müştərəkdir deyərlər. Lakin birinin davamlılığı əsrə qədər çatar, irinin davamlılığı on ildən çox qalmaz. O halda varlığın davamı, varlıqdan başqadır, bunlar eyni olmaz. Bütün ola bilərlər ya cövhərdir və ya arazdır. Çünki, bir obyekt bir obyektə ya qarışır ona keçər ya keçməz. Əgər qarışar və keçsə o, araz, o biri cövhər adını alar. Əgər hər ikisi də bir-birinə möhtac olarlar qarışmazlarsa, bu vəziyyətə xaos və bu hala cisimi bənzərlik və ya növü bənzərlik deyərlər. Əgər ehtiyac bir tərəfdən olub, ancaq araz cövhərə möhtac olsa, o cövhərə mövzu (mahiyət), o birinə də araz (təsadüf) deyərlər. O halda araz, mövzuda var olan obyektidir: Rənglər kimi. Əgər araz və cövhər birləşməyib, adlara tədbir və qənaətlə bağlı olmazlarsa, ona: İnsani nəfs və ya atmosferik nəfs deyərlər.

Cövhərlər beş qisimdir ki; biri həyula (xaos), biri cisimi surət, biri təbii cisimdir. Bu üç cövhər bir-birinə yaxındır. O biri ikisi də bir-birindən fərqlidir ki: Biri nəfs və biri ağıldır. Əgər ağıl, onunla şəxsi lazımlı olanın arasında vasitə olmadısa ona: İlk ağıl deyərlər və küllü ağıl da deyərlər. Əgər ağılın altında başqa ağıl olmadısa ona: Aşar ağıl, lakin ağıl deyərlər. Əgər ağılın iki istiqamətində ağıllar oldusa ona: Mütəvassit

(vasitəçi) ağıl deyərlər. Ağılların ən şərəflisi və ən lətifi küllü ağıldır və ona yaxın olan ağıllardır.

Əgər nəfs, sadə cisimlərdə mütəsərruf oldusa ona: Fələyi (atmosferik) nəfs, ünsürü nəfs deyərlər. Əgər nəfs, mürəkkəb cisimlərdə mutasarrıf olub, onlara inkişaf və böyümə təmin etməsə, o cisimlərə: mədən deyərlər. Qızıl, gümüş, lal və daş kimi. Əgər nəfs, mürəkkəb cisimlərdə böyümə və inkişaf təmin etməsə, lakim hərəkət vermədi isə, o cisimlərə: bitki deyərlər. Otlar, çiçəklər, ağaclar, meyvələr kimi. Əgər nəfs, mürəkkəb cisimlərə həm böyümə və inkişaf, həm hiss və hərəkət bəxş edib, danışma vermədisə, ona: Danışmayan heyvan deyərlər. Davarlar, atlar, vəhşi heyvanlar və quşlar kimi. Əgər danışma da bəxş etsə, ona: İnsan deyərlər ki, varlığın zübdəsi, hər mövcudun xülasəsi odur. Dünya ağacının meyvəsi və kainatın tamamlayıcısı odur. Bu halda nəfs, hər mərtəbədə başqa bir adla adlandırılır. Cansız cisimlərdə ona: Təbii nəfs, bitkilərdə: Bitkisi nəfs, heyvanlarda: Heyvani nəfs, insanda: İnsani nəfs və danışan nəfs deyərlər. Nəfs, bu mərtəbələrdə cümləyə hamısı ilə təsəllut edib, hamısı ilə mutasarrıf olar.

Cisim, təbii bir cövhərdir ki, onun şəxsində cisimlərin ölçüləri, yəni uzunluq, genişlik və dərinlik, tik bucaqlar üzrə bölmək şərtiylə fərz olunaraq ölçmək mümkün ola. Cisim isə, ya sadə olar və ya mürəkkəb olar. Sadə cisim odur ki, onun parçalarıyla əsli bənzər olar. Yəni surətləri və təbiətləri müxtəlif olan cisimlər bölünməyib, onun təbiəti bir ola ki, o təbiətdən çıxan şey, tək yol üzrə çıxa. Sadə cisim, ya ülvidir və ya süflidir. Ülvi də ya işıqlıdır və ya işıqsızdır. Əgər işıqlı isə ulduzlardır. Əgər işıqsız isə fələklərdir ki, onlara: Əsiri cisimlər və ülvi aləm də deyərlər. Sadə süfli cisim, dörd ünsür idi ki, onlara dörd əsas da deyərlər. Onlar: Atəş, hava, su və torpaqdır. Bu dördünə və bunların zımnında olan mürəkkəb cisimlərə: Süfli aləm və meydana gəlmə və ədavətə düşən aləmi də deyərlər. Mürəkkəb cisim odur ki, onun parçalarıyla təbiəti bənzər olmayıb; şəkil və təbiətləri müxtəlif olan cisimlərə

bölünüb, dörd ünsürdən meydana gəlmiş ola. Mədənlər, bitkilər, heyvanlar kimi. Bunlara üç mürəkkəb deyərlər ki, ataları əsiri cisimlər, anaları dörd ünsürdür. Mürəkkəb cisim də iki qisimdir ki, biri tam, biri tam olmayandır. Tam mürəkkəb odur ki, dəyişik zamanlarda öz bilesiğinin surətini qoruya. Üç mürəkkəb kimi. Tam olmayan mürəkkəb bunun tərsi olub, öz bilesiminin surətini qorumaz. Tüstü və bulud kimi. Atmosfer kimi digər sadə cisimlər, mürəkkəblərindən ayrılaraq, öz təbiətləriylə qalsalar, onların şəkli kürəyə bənzərdir. Yəni dönən top görünüşündədirlər. O halda bütün fələklər, ulduzlar, ünsürlər kürə şəklindədir. İzah edilən beş cövhər ki, ağıl, nəfs, xaos, surət və cisimdir. Bunların hamısını bu rubaimiz yığmışdır və bunlarla iki aləm, ayaqdadır və davamlıdır.

Rubai

*Bil ol kainatı ağıl və candır
Bu hiss olunan nüh fələki boyundur*

*Bəs nar ü hava və həb ü haqq ərkandır
Mədənlə bitki və heyvan və insandır*

Üçüncü Maddə

Varlığı mümkün olan arazların doqquz qisimini qısaca bildirər.

Ey əziz, məlum olsun ki, filosoflar demişlər ki: Mövzuda (quruluşda) mövcud olan arazlar doqquz qisimdir. Kem, kefə, eynə, mətə, izafət, malk, va, fel və infialdır.

1- Kəm (hal): O obyektidir ki, şəxsində bərabərliyi və bərabərsizliyi qəbul edə. Bu, ya ayrıdır ki; nöqtə və ədəddir. Və ya şəxsi qərar edən bitişikdir ki; xətt, səth və həcmdir. Və ya şəxsi qərar etməyən bitişikdir ki; zamandır.

2- Kəfə (xüsusiyyət), əşyada heyətdir ki, şəxsinə bölünmə və nisbət iktiza etməyib romantik xüsusiyyətlərə və qüvvətlərə

bölünər. Balın şirinliyi, dəniz sununun duzluluğu kimi. Və ya qüvvətli olmayanlara bölünər. Utanmanın qızartısı, qorxmanın saraltısı kimi. Keyfiyyətlər, nəfsanidən yana bölünər. İlk yaradılışda elm və yazmaq kimi Keyfiyyətlər, istidadiyadən yana bölünər. Sərtlik və yumşaqıq kimi. Kəmiyyətlərə xas olan keyfiyyətdən yana bölünər. Üçbucaq və dördbucaqlı kimi. Səthtan yana bölünər. təklik və ferma kimi. Ədəddən yana bölünər.

3- Mətə (nə vaxt), bir keyfiyyətdir ki, əşyaya zamanda olduqları üçün hasil olar.

4- Eynə (harada), bir keyfiyyətdir ki, əşyaya məkanda olmaları səbəbiylə hasil olar.

5- İzafət (bağlılıq), bir keyfiyyətdir ki, nisbətdə təkrar edilmişdir. Atalar və oğullar kimi.

6- Mülk, bir keyfiyyətdir ki, əşyaya hasil olar; onları bir obyekt əhatə edib, intiqalları müntakil olmaq səbəbiylə bu keyfiyyət olar. İnsanın sarıqlı və köynəkli olduğu kimi.

7- Va, bir heyətdir ki, əşyaya hasil olar. Bir obyekt parçalarının bəzisini bəzisinə nisbəti səbəbiylə və xarici işlərə nisbətləri səbəbiylə o heyət olar. Qalxmaq və oturmaq kimi.

8- Fel, bir keyfiyyətdir ki, əşyanın təsirləri səbəbiylə onlara o keyfiyyət hasil olar. Kəsici kimi, madam ki kəsər.

9- İnfial; bir keyfiyyətdir ki, əşyaya hasil olar, onlar başqasından təsirlənməmələriylə o keyfiyyət olar. İsidici kimi, madam ki istilədar.

Beş cövhəri, bir cövhər sayıb, doqquz araza əlavə etmişlər və beləcə cəminə «on kateqoriya» demişlər. Cövhər, öz şəxsiylə qaim və sabitdir. Araz isə cövhər ilə qaim və onu sifətləndirəndir. Bütün aləm, parçalarının tamamilə on kateqoriyadan mürəkkəb tək bir cisimdir. Cümlənin dili həllə Allah Təalanın birliyinə və varlığına natiq və şahiddir. On kateqoriyanı, bu beytimiz içinə götürməkdədir və həmişə buna aiddir.

*Cövhəri bil kəm və kəfə ondan izafəllə mətə,
Vəz və eynə və mülk və yəfalü yənfaildir ey fətə.*

İKİNCİ HİSSƏ

Fələklərin, nəflərin və ağılların ortaya çıxmasındakı tərtibi; təbiətlərin mərtəbələrini; dəyişməsinə; atəş, hava, su və torpağın çevrilmələrinin dəlillərini; mädən, bitki, heyvan və insanın doğuşunu və bunların arasında vasitəsi olanı; ruhların gəldikləri və getdikləri yeri; bədənlərin dövrünün keyfiyyətini dörd maddə ilə hakimənə bəyan edər.

Birinci Maddə

Fələklərin, nəflərin və ağılların ortaya çıxışındakı tərtibi; dörd ünsürdən çıxan dörd keyfiyyəti bildirər.

Ey əziz insan, məlum olsun ki, filosoflar demişlər ki: Haqq Təala bütün əşyalardan əvvəl küllü ağılı icad və mövcud etmişdir. Buna: İlk ağıl, ilk cövhər də deyərlər. Haqq Təala, bütün əşyalardan əvvəl küllü ağılı icad və mövcud etmişdir. Buna: El ağıl, ilk cövhər də deyərlər. Haqq Təala bu ağıla üç məlumat bəxş etmişdir ki; biri Haqqı tanımaqdır, biri özünü (nəfsini) bilməkdir, biri ehtiyacını bilməkdir, ki bununla mövlasına möhtac olduğunu bilmişdir. Bu üç məlumatın hər birindən başqa bir obyekt bədənə gəlmişdir. Çünki, təkdən tək çıxıb gəlmişdir. Haqqı tanımaqdan bir ağıl da peyda olmuşdur ki, ona: İkinci ağıl deyərlər. Nəfsi bilməkdən bir nəfs də mövcud olmuşdur ki, ona: Küllü nəfs deyərlər. Ehtiyacı bilməkdən bir cisim ortaya çıxmışdır ki, ona: Ən böyük fələk, atlas fələyi, fələklərin fələyi, istiqamətlərin məhdudlaşdırıcısı və küllü cisim də deyərlər. Bu fələyin ağılı, ikinci ağıldır; nəfsi, küllü nəfsdir. Amma ikinci ağıldan da bu üç məlumat ortaya çıxmışdır ki; Haqqı tanımaq, nəfsi bilmək, ehtiyacı bilmək... Haqqı tanımaqdan bir üçüncü ağıl, nəfsi bilməkdən ikinci nəfs,

ehtiyacı bilməkdən ikinci bir fələk sadır olmuşdur. Buna bürclərin fələyi, sabit ulduzların fələyi də deyərlər. Bu fələyin ağılı üçüncü ağıl, nəfi ikinci nəfsdir. Lakin, üçüncü ağıldan həm bu üç məlumat bədənə gəlib, yenə bu tərtib üzrə, başqa bir ağıl, başqa bir nəfs və başqa bir cisim ortaya çıxmışdır ki, ta doqquz mərtəbəyə qədər bu ilk ağıldan doqquz ağıl, doqquz nəfs və doqquz fələk sadır olmuşdur ki: Bu doqquz ağıl fələklərin ağıllarıdır, bu doqquz nəfs fələklərin nəfləridir.

Yeddi fələkdən hər bir fələyin bir ağılı, bir nəfsi və bir cisimi vardır. Amma böyük fələk hamısından yüksək və hamısını əhatə etmiş bir sadə cisimdir. Onun içində bürclər fələyidir ki, bütün sabit ulduzlar ondadır. Onun içində saturndur (saturn) ki onda saturndan başqa ulduz yoxdur. Onun içində müştəri (jupiter) fələyidir ki buna məxsusdur. Onun altında mars fələyidir ki, onda bir odur. Onun altında günəş fələyidir ki, onda bir o sultandır. Onun altında Zöhrə (Venera) fələyidir ki onda bir odur. Onun altında Ütarit (Merkuri) fələyidir ki o fələkdə, bu o ulduzdur. Onun içində ay fələyidir ki, onda aydan başqa bir obyekt yoxdur. Ona, dünya göyü adını verirlər. Onun ağılına: Aşar ağıl, fəal ağıl, fəyyaz ağıl deyərlər. Onun nəfsinə: Vahibül-sur, təbiəti mütləq deyərlər. Bunların qaynaşmasından, ay fələyinin altında dörd ünsür -ki atəş, hava, su və torpaqdır- bu tərtib üzrə hasil olmuşdur. Ünsürlər də, dörd keyfiyyət - istilik, soyuqluq, yaşlıq, quruluqdur- bədən tapmışdır. Ünsürlərin qaynaşmasından da üç mürəkkəb - mädən, bitki, heyvandır- bədənə gəlmişdir. Heyvan cinsinin ən şərəflisi insan növü olmuşdur. Kainatın ortaya çıxışı insanda sona çatmışdır, varlıq dairəsi onunla tamam olmuşdur. İnsan, dünya ağacının meyvəsi olduğu üçün hamısından sonra bədənə gəlmişdir. O halda dövrünün xülasəsi insan olmuşdur.

İkinci Maddə

Dörd ünsürün mərtəbə və təbiətlərini və bir-birinə çevrilmələrini və çevrilmələrini bildirər.

Ey əziz insan, məlum olsun ki, filosoflar və astronomlar söz birliyi etmişlər ki: Ay fələyinin altında, atəş kürəsidir. Onun altında atmosferidir. Onun altında su kürəsidir. Onun altında torpaq kürəsidir ki, hamısından aşağı və sudan ağırdır.

Atəş təbəqəsinin havanın üstündə olduğuna dəlil odur ki, atəş tüstüsüylə yuxarılara gedib müşahidə olunduğu kimi əslində meyl edər və dönər. Hava təbəqəsinin suyun üstündə olduğuna dəlil odur ki, əgər bir hava dolu şarı su hovuzunun dibinə aparsalar, suyun altında dayanmayıb, üstünə çıxar. Su təbəqəsinin torpağın üstündə olduğuna dəlil odur ki, əgər bir daşı və ya bir lövbəri suyun üstünə qoysalar, suyun üstündə dayanmayıb əslinə meyl ilə dibinə enər. Çünki torpaq suyun altındadır. Bütün əşyanın da altındadır.

Öz təbəqələrində dayanan dörd ünsür, bir-birinə yavaş yavaş dəyişirlər. Necə ki, atəş, günlərin keçməsiylə atəş surətini tərk edib, hava surətinə girərək, atəş havaya çevrilər. Hava da, yavaş yavaş hava surətini tərk edib su surətinə girər, hava su olar. Su da yavaş yavaş torpaq surətini tutur, su torpaq olar. Torpaq da atəş surətinə girib, torpaq atəş olar. Bu yolla və tərsiylə dörd ünsür, bir surətdən bir surətə dönər, sonunda yenə öz surətlərinə keçirlər. Bu ünsürlərin surət dəyişdirməsinə istixalə (başqalaşma) deyirlər.

Atəşin təbiəti quru və istidir. Havanın təbiəti isti və rütubətli. Suyun təbiəti yaş və soyuqdur. Torpağın təbiəti soyuq və urudur. Şübhə yoxdur ki, atəş hava ilə istilikdə müştərəkdir. Hava su ilə rütubətdə müştərəkdir. Su torpaq ilə soyuqluqda müştərəkdir. Torpaq atəş ilə quruluqda müştərəkdir. O halda atəşin quruluğu, havanın rütubətinə dönsə, atəş isti və rütubətli olub havaya çevrilər. Havanın istiliyi suyun soyuqluğuna bürünsə hava rütubətli və soyuq olub suya dönər. Suyun rütubəti torpağın quruluğuna bürünsə, su soyuq və quru olub torpağa dönər. Torpağın soyuqluğu atəşi istiliyinə bürünsə, torpaq quru və isti olub atəşə dönər. Yəni atəş hava olar, hava su olar, su torpaq olar, torpaq atəş olar ki, bu başqalaşmaya

başlanğıc yolu deyirlər və elə olar ki, dörd ünsür bu başqalaşması əksinə üzrə qəbul edib; torpağın quruluğu suyun rütubətinə bürünüb, torpaq su olar, suyun soyuqluğu havanın istiliyinə bürünüb, su hava olar; havanın rütubəti atəşin quruluğuna çevrilib, hava atəş olar; atəşin istiliyi torpağın soyuqluğuna bürünüb, atəş torpaq olar. Bu başqalaşmaya da nəticə yolu deyirlər.

Üçüncü Maddə

Dörd ünsürün başqalaşmanın dəlillərini; mädən, bitki, heyvan və insanın doğuşunu və bunların arasındakı vasitəsinə bildirər.

Ey əziz insan, məlum olsun ki, filosoflar demişlər ki: Ünsürlərin başqalaşmasının dəlilləri açıqdır. Atəşin havaya çevrildiyinə açıq dəlil budur ki; şamlar yandıqda; alovları yüksəyə meyl ilə gedib, havaya qarışarlar. Əgər atəş havaya çevrilməsəydi hər şamın şüə bitişik bir işıqlıq xətt olub, atmosferinin ortasında xəttlər kimi yuxarıya gedib, atəş kürəsinə bitişirlər. Lakin bu şölələrin quruluğu, havanın rütubətinə nisbətə azdır. Onun üçün, o anda atəşi quruluğu havanın rütubətinə bürünüb, o şölələr hava olarlar. Havanın suya çevrildiyinə dəlil budur ki, bahar və payız mövsümləri səhərində, bitkilər üzərində olan rütubət ki -ona şəbnəm və şəh deyirlər,- o havadır ki səhər vaxtı soyuq olub, suya çevrilmişdir. Çünki ki, havanın istiliyi, suyun soyuqluğuna bürünsə hava su olar. Suyun torpağa çevrildiyinə dəlil: Yağış damlaları endikdə; ilk damlalar ki torpağa çatar, o damlalar torpaq olub gözdən itərlər. Necə ki müşahidə olunur. Çünki ki o damlaların rütubəti, torpağın quruluğuna nisbətə azdır. Bu vəziyyətdə damlaların rütubəti torpağın quruluğuna bürünüb, su torpaq olar. Bundan sonra damlalar çoxalıb, rütubət qalib olduqda; torpaq olmayıb palçıq olar. Torpağın atəş olduğuna açıq dəlil odur ki: Bitkilər və ağaclar, ünsürlərin parçalarından bilənmiş olub, torpaq parçası onlarda çox olmuş ikən odun atəş ilə yandıqda;

parçaları atəşə çevrilib, torpağın hissəsindən az bir kül qalar. Bəzi yerlərdə odun yerinə daş kömür yalvarlar, onun külü çox az qalar.

Haqq Təalanın təsiriylə fələklər, ulduzlar, dönüb və hərəkət edib; dörd ünsürü izah edilən başqalaşma üzrə bir-birinə qaynaşdırıb, xəmir etmişlər. Ta ki, ünsürlərin qaynaşmasından, əvvəl mədənlər hasil olub, ondan bitkilər peyda olub, ondan heyvanlar bədənə gəlmişdir. Heyvan kamalını tapdıqda; insan ortaya çıxmışdır. Bu dörd mürəkkəb cisimin mürəkkəb vasitəsi də vardır.

Mədənlər ilə bitkilər arasında vasitəsi mərcandır. Çünki, möhkəmlikdə daş kimidir və bitki kimi zərrə-zərrə dənizin dibində bitib, suyun üzündən yuxarı gəlib, quruduqda; sərt olar. Bitkilər ilə heyvanlar arasında vasitəçi xurma ağacıdır. Çünki ki o, bitki ikən heyvan kimi kişisinə yaxın olmadıqca; nəticəsi xurma olmaz. Başını kəssələr həlak olub, quru və yarpaqsız, meyvəsiz qalar. Heyvanlar ilə insan arasında vasitəçilərin ən diqqətə cərpmanı meymundur. Çünki, et və quyuğundan başqa, xarici və içi insana bənzər.

Bu vasitəsilərin bədənində hikmət budur ki, hər biri öz mərtəbəsi altından son yüksəklik mərtəbəsinə çatıb; varlıqların mərtəbələri tək silsiləylə mürəkkəb ola və insanlıq mərtəbəsində nəhayət tapa. Bu halda zaman dövrünün tamamlayıcısı, dünyanın parçalarının zübdəsi, yeddi yüksək atanın və dörd aşağı ananın və üç bilesiğinin son xülasələri insan bədənindədir. Bəlkə hər iki dünyadan məqsəd ancaq həzrəti insandır. Bu fələklərin, ünsürlərin, mürəkkəblərin qabığı, zərfi və kabıdır. O, cümləsinin iliyi və özünün özüdür. Bütün əşya, insana xidmətçidir O, xidmət və ikram ediləndir. Əziz, şərif və möhtərəmdir. Çünki ki o, cümlədən gözəl və ucadır.

Dördüncü Maddə

Ruhların çıxış və çevrilmə yerini; bədənlərdə dövrünün keyfiyyətini bildirər.

Ey əziz, məlum olsun ki, filosoflar demişlər ki: Ümuminin feyzi və onlardan doqquz fələyə və onlardan dörd təbiətə və onlardan dörd ünsürə də torpağa gələnə qədər yolların bütünü başlanğıcdır. Torpaqdan mədənə və ondan bitkiyə və ondan heyvana və ondan yetkin insana gələnə qədər bunların cümləsi nəticə yoludur. İlahi nur və sonsuz feyz, təklük mərtəbəsindən ağıllar üzrə və onlardan ünsürlər və torpaq üzrə enər və feyz verər ki, buna: Başlanğıc və eniş qövsü də deyərlər. Bundan sonra torpaqdan mədənə, ondan bitkiyə və ondan heyvana və ondan insana və ondan kamil insana yüksəlib dönərək; kamil insandan həzrəti Haqqa çatar. Bu dərhal o ilahi nurdur ki, başlanğıcda o mövqedən gəlib, bu mövqeləri keçib yenə öz mövqeyinə gedib, dövrəsini tamam edər. (Hər şey əslinə dönər) düsturun tərəfindən, o nur, əslinə gedər. O ki: «İşin başlanğıcı ondandır, nəticəsi onadır,» buyurmuşdur. Bu keçici bədəninin işinin təhvil vermək olduğunu eşitdirmişdir. Bu çevrilmə yeri, çıxış qövsü də deyərlər. Bu halda əsl muhabbed hökmüylə və meydana gəl həqiqətlərinin yönəlişləriylə, keçici olan ümumi bədən, rəftar və məzhərlərin hər birinə çatdıqca; o rəftarın rəngiylə rənglənilib, o məzhərin xüsusiyyətiylə xarakterizə ediyər. Bu keçişlər, o ümumi bədəninin enişlərindən ibarətdir.

O bədən dünyada kamil olsa lazımdır. Onun seyri; ağıllar, nəfslər, fələklər və ünsürlərdən torpağa gələnə qədər sürətlə olub, enişlərdə dayanma olmaz. Torpaqdan, mədən, bitki, heyvan və kamil insana gələnə qədər yüksəlişində sürətlə gəlir, birində ilişib qalmaz. Lakin o bədən ki, onun kamala çatmağa ləyaqəti olmaz Onun seyri, eniş və çıxış mərtəbələrində dayanma olub, kamalını tapmaz. O, eniş mərtəbələrində gah atəş surətində, gah hava surətində, kah su surətində, kah torpaq surətində nə qədər gecikmələrə uğrayıb dayanacaqlar. Çıxış mərtəbələrində gah mədən surətində, gah bitki surətində, gah heyvan surətində, insan surətinə gəlib kamala çatana qədər müxtəlif ehtiraslarla həbs olub qalar. Məsələn, o keçici bədən, bitkilər aləminə girərkən bəzi fəlakətlər arıq olub, bitki ola

bilməz. Yaxud bitki olar lakin kamalına çatmazdan əvvəl pozulub, yerdən təkrar bitməyə möhtac olar. Gah olar ki, etidaldan uzaq olan bitkiyə çevrilib, heyvan yeygisinə layiq olmaz. Gah olar ki, heyvan yeygisi olmağa qabiliyyəti olar da, məğlub edilmədən əvvəl zail olar. Bu yolla nə qədər illər gecikər. Gah olar ki, etidaldan uzaq olan bitkiyə çevrilib, heyvan olmaz. Gah heyvan olar. Bu yolla nə qədər illər gecikər. Gah olar ki, bir heyvan, əti yeyilənlərdən olmuşkən, İnsanlar tərəfindən yeyilmədən pozular və heyvanı insan mərtəbəsinə nəql ettirə bilməz. gah olar ki, insan mərtəbəsinə keçər, lakin kamal mərtəbəsinə çata bilməz. Küllü ağılı tapa bilməz; dünyaya heyvan gəlir nadan gedər. Gah olar ki, yüksəliş mərtəbəsini qısaltıb, torpaqdan ağaclara gəlir və meyvə surətinə girib, insan qidası olub, sperma surətini tapıb, insan surətinə gəlir; ağıllı və arif olar. Lakin, ilk ağla çata bilməz və kamalını tapa bilməz. Gah olar ki, sürətlə buğda, arpa, darı şəklinə girib, insan yeməyi olub, sperma surətini tapıb, ana rəhminə dolub, qan laxtası və ət parçası olub, insan şəklinə gəlir; ağıllı, yetkin və arif olar və ilk ağla çatar və çıxışı tam hasil olar.

Bu şərəfli bədənin yüksəliş başlanğıcı mədənlər olmuşdur ki, onların başlanğıcı sürüşkən palçıqdır. Sonra ondan daşlar mərtəbəsinə yüksəlmişdir. Ondən əriyən cövhərlər mərtəbəsinə çatmışdır; dəmir, qalay, mis, gümüş və qızıl kimi mədənlərdir. Bundan sonra lal, yaqut və zümrüd kimi cövhərlərin mərtəbəsinə yüksəlmişdir. Ta ki, mərəcana çatıb, bitki mənşəli əlamətlərlə inkişaf edib, o mərtəbədə də yüksəlib, toxumsuz bitən bitkilər mərtəbəsinə getmişdir. Bundan sonra toxumla bitən bitkilər mərtəbəsinə və ondan ağac surətinə çatıb, ta xurma ağacı olmağa yetmişdir. Xurma mərtəbəsinə, heyvan mərtəbəsinə yüksəlib illərcə o mərtəbədə yaşamışdır. Ta ki, iş və surətdə insana bənzəyən qorilla və meymun mərtəbəsinə tapmışdır. O mərtəbədə də yüksəlib, insan surətinə gəlmişdir. O insan ki, kamal mərtəbələrinin surət və formasında irəliləyib, kamil in-

san mərtəbəsinə gedib, İlahi əxlaq ilə dolmuşdur. O, məlumatın yetkinliyinə çatıb, küllü ağla çatmışdır. Bu mərtəbədə varlıq dairəsi birləşib, nəhayət tapmışdır. Çünki, ümumi bədən işinin dövrü beləcə olmur və bu keçici bədən, bir dairə şəklində rəsm olunmuşdur. Onun başlanğıcı ilk ağıl, nəticəsi kamil insan qılınmışdır. Beləcə bədən dairəsinin sonu önə gəlib, kamil insanda birləşib, tamam bilinmişdir.

Rəbbani feyz, bütün varlıqlara birlikdə çatar. Bütün varlıqlar, o səmtə istiqamətli və baxıcıdır. Hər kəs qabiliyyəti qədər feyz verici Allahın feyzinə naildir. Çünki, keçici varlıq olan Rəbbani feyz, müxtəlif görünüşlərdə ortaya çıxıb, çox mərtəbələrə yaxın olmuşdur. O halda hər ortaya çıxış və surətin boyasıyla rənglənilib, ona uyğun parıltı almışdır. Bir varlıq ikən müxtəlif surətlər ilə ortaya çıxmışdır. Hər obyektin bir adı vardır ki, o ad ona rəb olmuşdur. Hər kim ki, öz bağlı olduğu rəbbin tərbiyəsində qalmışdır; o kimsə haqqı unudub özünə tapınan olmuşdur. Bütün vaxtlarında insanlar bir-biri ilə döyüş və münafişə edib, özünü inkar və etiraz atəsinə salmışdı. İşlərində qəm və kədər dənizinə budaqmışdır. Kim ki, öz rəbbinin tərbiyəsindən çıxıb Rəblər Rəbbinin dairəsinə girmişdir; yəni öz təbiətinin zindanından ruhun fəzasına gəlmişdir: O kimsə nəfsin bütünü qırıb, Allaha tapınan olmuşdur. Bütün vaxtlarında xalqın tamamilə barış və yaxşılıq içində olub, kədərlərdən xilas olaraq, əbədi səadəti tapmışdır. Çünki ki, kamil insan olub, küllü ağla çatmışdır. Dövrəsini tamam edib, muradı hasil olmuşdur. Bu varlıq dairəsinə bir filosof ilahi şəklinə gətirib, yüksəliş qövsünü beş beyt ilə işarə edib ifadə etmişdir. Filosofun farsca məsnəvisini, kamil bir insan öz halını bəyan ilə belə mənalandırmışdır:

*Təhvil verib gəldim dünyası yenə bir dövrən ola
Mən girim bütün sarayı yığım viran ola
Bəhər can tüğyan edib cisimim gəmişən dağıda
Yerlər altında bu cisimim haqq ilə yeksan ola*

*Dörd yanımdan nar və bad və ab və haqq edib hücum
Mənliyim onlar alıb bu varlığım talan ola
Dağılıb tərkibim otuz iki hərf ola tamam
Nöqtəsi ruhum cəmiyyətin gövhərinə qan ola
Bu bədənim dağı qalxıb itələnilə yüklər kimi
Şeş cihadım açılıb bir həddi yox meydan ola
Cümlə əfkar və həvassım həşr olub ol torpaqda
Qalxalar hamı yenidən sankim baharistan ola
Yəvmi tübladır o gün hər mənə bir surət geyib
Həm kimi tərəvəz kimi heyvan kimi insan ola
Qəbirimə yaran gəlib fikr edələr ənvalimi
Hər biri bilməkdə halım valehi heyran ola
Hər kim istər bu niyazi dərdməndi ol zaman
Sözlərini oxusun kim sirrini mihman ola*

(Dolanıb gəldim dünyanı, yenə bir dolanma oldu. Mən bütün sarayı yıxıb gedərəm, viran olar. Hər can, daşqınlıq edib, cisimin gəmisini dağıdar. Bu cisimim, yerlər altında torpaqla bir olar. Atəş, su, hava və torpaq, dörd yanımdan hücum edib; mənliyimi onlar götürüb, bu varlığım talan olar. Tərkibim dağılıb, tamam otuz iki hərf olar. Ruhumun nöqtəsi, cəmiyyətin gövhərinə mədən olar. Bu bədənimin dağı qalxıb, yüklər kimi itələnilər. Altı istiqamətim açılıb, sərhədi yox bir meydan olar. Bütün fikir və duyğularım o torpaqda həşr olub; halqalar həmişə yenidən, sanki baharistan olar. O gün qarışıqlıq günüdür, hər mənə bir surət geyib; kimi insan, kimi tərəvəz, kimi heyvan ola. Dostlar qəbirimə gəlib, vəziyyətlərimi fikr edərlər; hər biri halımı bildiyində, çəşmiş və heyran olar. O zaman hər kim bu dərdli niyazi istər; sözlərini oxusun ki, sirrini qonaq olar.)

Mümkündür ki, varlığı lazımlı olan ilə varlığı mümkün olanı bir dairə fərz edəsin. Bir doğru xətt onu iki bərabər parçaya bölər. Ona xəyali xətt və dairənin diametri deyərlər. İndi bu xətt ilə bir dairə, ki qövs şəklində görünər. Çünki, bu

xəyali ədəddən ibarət olan xəyali xətt, çevrə vaxtında əsla çatmaq ilə aradan qaldırılır. Bu vəziyyətdə varlıq dairəsi olduğu kimi bir görünər. İki qaş arası və ya daha yaxın olma sirri onda bilinər. İndi filosofların üsulu üzrə, varlığın dövrünü bu miqdar bəyan ilə, bu hissə bitib, astronomiya elminə vasitə və müqəddimə olan riyaziyyat və həndəsədən bir hissə yazılmaq münasib hesab edilmişdir.

ƏRƏNKÖYLÜ MƏHƏMMƏD
HİKMƏT ƏFƏNDİ

Ərənköylü Məhəmməd Hikmət 1927-ci ildə Nevşəhər bölgəsində Gülşəhərin Duzköy kəndində anadan oldu. Tam adı Ərənköylü Məhəmməd Hikmət Duzkaya Xoca Əfəndidir. Mənəviyyat dünyasının böyüklərindən Tahal Xəririnin nəvələrindəndir.

İlk təhsilini Qayserinin mənəviyyat böyüklərindən Hacı Şaban Əfəndinin yanında etdi. 1952-ci ildə İstanbul Ərənköydəki Mahmud Sami Ramazanoğlu Həzrətləri (1892-1984) ilə tanış oldu. Dövrünün məşhur müdərrişi və tanınmış sufisi Sami Ramazanoğludan Məhəmməd Hikmət

Əfəndiyə həm zahiri, həm də batini elmləri daha dərinləndirən öyrəndi.

Məhəmməd Hikmət Xoca Əfəndi təxminən otuz il müddət xidmət və tədris halqasında oldu, onun yanında zahiri və mənəvi elmləri təhsil aldı. Quran və sünnəyə bağlılığından ötəri ysəmi Əfəndinin təvəccöhlərini qazanan Məhəmməd Hikmət Əfəndi, 1971-ci ildə Sami Əfəndidən icazət aldı.

Məhəmməd Hikmət Duzkaya təsəvvüfə dair yazılmış bir sıra əsərlərin müəllifidir. «İslamın qadına vermiş olduğu dəyər», «Nəfsin Dərəcələri və Cənnət Nemətləri», «İslam Ədəbi», «Ağılın Tərifləri və Şöbələri», «Mərifəti İlahiyyə təriqət-i Aliyyə», «İslamda qadın» «Quranı əzimuşşan sünnəti nəbiyyə zişan» və «Qurx hədis» **adlı kitabları müəllifin əsərlərindən bir neçəsidir.**

Məhəmməd Hikmət Xoca Əfəndinin aşağıdakı misrası təsəvvüf ədəbiyyatında daha çox məşhurdur:

*«Təslim ol, Haqq dostuna güvən bir yarpaq kimi,
Tapdalayarsa da səs etmə sakit ol torpaq kimi.
Hər nəyə nöqsan baxsan o sənə nöqsan olar,
Gər kamalıyla baxsan o kamalıdır sənin.»*

AĞILIN TƏRİFİ VƏ ŞÖBƏLƏRİ

KİTABIN TƏQDİMİ

Ağılın mahiyyətinin nə olduğu; ağıl və zəka, idrak, şüur, yaddaş, ürək və digər lətifələr arasında nə kimi əlaqələrin olduğu barəsində deyilənlər və ya yazılanlara bir nəzər salacaq olsa, bu mövzuda böyük bir məsafənin alınmış olduğunu söyləmək çoxca optimizm olar.

Ağıl heç şübhəsiz insana xas bir mərifətdir. Varlıq elm baxımından baxıldığında, ağılın insanoğlundan çox daha əvvəllərə gedib söykəndiyi görülcək. Çünki, İslama görə Allahın ilk yaratdığı şey ağıldır. Ağılın yenə ayı ağılla özünü tanımaya çalışması da insana özgü bir keyfiyyətdir. Bu anlanda ağılla mərifət arasında da bir ilişki vardır. Mərifətin qaynağının könül olması, ağıl ilə ürək arasında gizli-açıq bir yoldaşlığın olduğunu ortaya qoyar. İçində yaşadığımız fizika dünya ilə, dünya gözüylə görmədiyimiz qeyb aləmi arasında bir təmas və əlaqə varsa- ki bihamal vardır- bunun arasılığın edən Mərifətlər heç şübhəsiz münəvvər ağıl ilə nurani ürəklərdir. Bu iki aləmin bir-biriylə təmasları və davranışları bunlar vasitəsilə olmaqdadır.

Özünü tanımanın, Rəbbini və Xəliqini tanımaqla bərabər mənala olduğu nöqtəsindən hərəkət ediləcək olsa, ağılın məxluqatın və yaradılmışların ən şərəflisi, ən mükərrəmi və Allaha ən yaxın olanı olduğu ortaya çıxmış olacaq. İnsanı əşrəfi məxluqat və zübdəsi aləm edən şey onsuz da budur.

Ağılı, kəlamı və təsəvvüf mənalarıyla anlamağa işimiz halında ancaq onun kamalına və dolayısıyla öz yaranmanın da son nöqtəsinə çatmış olarıq. Bu arada islam terminologiyasındakı ağılın mənasıyla Qərb fəlsəfəsindəki ağıl (reason) axtarsın da böyük və iti bir fərqliliyinin olduğunu da vurğulamaq lazımdır. Qərb fəlsəfəsinin mövzu əldə etdiyi ağıl, yalnız fizika dünyanı anlamağa istiqamətli olan istidlali ağıldır. Qaldı ki, ürəyə yoldaşlıq etmədən tək başına hərəkət edən ağılın insani mahallı

maksuduna çatdırması imkanı yoxdur. Ürəkdən qaynaqlanan feyz və ilhamla ağıl ancaq əşyanın həqiqətini idrak edə bilər. Əks halda Mövlanın, «Həzrəti Məhəmmədin qarşısında ağılı qurban et.» dediyi ağılı məaş yaxud ağılı cüz mərtəbəsində qalmaq məhkum olar.

«Heç kəs Allahın izni olmadan iman gətirə bilməz (buna görə də əbəs yerə özünü yorma). Allah (Özünün öyüd-nəsihətlərini, hökmlərini) anlamayanları əzaba (kəsafətə) düşür edər.» (Yunus Sürəsi: 100)

AĞIL NƏDİR?

Ərəbcə bir söz olan ağıl, lüğətdə «heyvanı bağlamaq» və s. kimi mənalara gəlir. (1)

İnsanı zərərli hərəkətlərdən saxlamaq mənasına da gələn ağıl, termini olaraq, «Bilmək, anlamaq, şüurlu olmaq» kimi mənaları ifadə edir. (2) Bu sözün cəmi «ukul»dur.

Ağıl, ruhun dili və bəsirətin nurudur. Ruh üçün bəsirət ürəyin mərifəti, dil isə ağılın tərcüməçisidir. Ağıllı olan kimsə, baqi olanı fani olana seçər və seçər. İnsan ağılı, xeyri-şəri təfrik edən və elimləri anlayan, səbəblərdən nəticələri çıxaran, təsirlidən əsər sahibinə intiqal edən, tez hiss edən, düşünmə və anlama qabiliyyətidir. Zəhin, zəka, təfəkkür, fəhm, iradə anlayış, qüvvəyi yaddaş, mülahizə, rəy, etdiyini bilmək ağılın ümdələrindəndir. (Faydalandığı təməl əsaslarındandır.) Elm zehində hasil olan surət, insan zehininin sifəti isə ürəkdə haqq ilə qərblə ayırt ədəbilən bir nurdur. Və həmçinin, şəriəti qərra və sünnəyi saniyyəyi əhyaya çalışanlar mənən tərəqqi edər və səadəti üzümə nail olurlar. Müxalif çıxıb da yalnız ağılına güvənənlər isə səmaya çıkmak hamakatında olan Firon kimi bir firon olurlar.

«Heç kəs Allahın izni olmadan iman gətirə bilməz (buna görə də əbəs yerə özünü yorma). Allah (Özünün öyüd-nəsihətlərini, hökmlərini) anlamayanları əzaba (kəsafətə) düşür edər.» (3)

Cəhalət qaranlıq olduğu üçün ağıla ağıl adı verilmişdir. Ağılın bəsinətini nur örtünce, zülmət yox olar və ağıl gedərək gerçəkləri görməyə başlar. Əlbəttə ağıla, cəhalətə mane olduğu üçün, mane mənasında «ağıl» deyilmişdir.

Yuxarıda ifadə etdiyimiz kimi ağıl sözü bu məfhumu uyğun olmaqla birlikdə heyvanların ayağına vurulan zəncir mənasını da tazammun etdiyindən, insan ağılını mənəvi zəncir hesab edənələr olmuşdur. Çünki heyvanın zənciri, onun başını götürüb qaçmasına mane olduğu kimi, ağıl da insanı, şəhvəti nəfsaniyyəyə qapılaraq dəlalətə süründürülməkdən saxlayar.

Hükəmanı üləmadan Əmr ibn Qeys belə demişdir: «Əgər ağıl deyilən mənəvi zəncir, səni pisliklərdən saxlaya bilirsə sənə tam mənasıyla ağıllı deyilər.»

Ağıl haqqındakı ən doğru tərif və təsvif Peyğəmbərimizin bu hədisi şəriflərindədir:

«Ağıl, haqq ilə bahlı bir-birindən ayırd edə bilmək üçün ürəkdə əcəlli edən bir nurdur». (4)

Peyğəmbərimiz (ə. s. m.) yenə belə buyurmuşdur:

«Allah (c. c.) yer üzündə ağıldan daha az bir şey yaratmamışdır. Şübhəsiz ki ağıl, yer üzündə kibriti əhmərdən (iksirdən) daha qiymətlidir.» (5)

Qulları içindən ancaq alimlər, Allahdan (lazımınca) qorxar. Şübhəsiz Allah (c. c.) daim üstündür, çox bağışlayandır. (6)

Ağıl termini lüğətdə olduğu kimi işlənmişsə də o nurun adıdır. Elmlərə ağıl adını vermək ağılın səmərəsi və meyvəsi olduqlarındandır. Ancaq Allahdan qorxanlar alim kəslərdir. Halbuki elmin özü deyil ancaq səmərəsidir.

Təfsiri Kəbir də Fəxri Razi, bu ayənin təfsirini edərək belə buyurur: «Bu ayə dərəcə baxımından alimin abiddən daha üstün meydana gəlinin də dəlilidir. Çünki Haqq Təala, «Sizin Allah qatında ən şərəfliniz, ən müttəqi olanınızdır. (Allahdan ən çox qorxanınızdır)» (7)

Buyuraraq, şərəfin və qiymətin, təqvaya görə; təqvanın da elm e görə olacağını bəyan etmişdir.

«Yoxsa gecə səcdə edərək və kıyamda dayanaraq ibadət edən, axirətdən çəkinən və Rəbbinin rəhmətini diləyən kimsə o inkarçı kimidirmi? (Rəsulum), de ki: Heç bilənlərlə bilməyənlər bir olarmı? Doğrusu ancaq ağıl sahibləri bunları haqqıyla düşünər.» (8)

O halda ağıla da məcaz yoluyla elm deyilə bilər. Lakin bizim məqsədimiz lüğət elmini hərtərəfli araşdırmaq deyil. Ancaq zikir etdiyimiz qisimlərin mövcudiyətini bilmək və bütün bu kısımlara ağıl deyilə biləcəyini ifadə etmək lazımdır

Bəziləri də, «Ağıl, bilinməsi zəruri olan şeylərin cəmindən ibarətdir.» deyə bir tərifdə olmuşlar və bu məlumatları ikiyə ayırmışlar ki, bunların birincisi, əsəb və beyin vasitəsiylə idrak olunan şeylərdir. Gözlə görülən, qulaqla eşidilən, ağızıya tadılan, burunla iyələnən, əllə və ya başqa bir orqanla təmas edilən əşya kimi ...

İkincisi, birbaşa ruhən idrak edilən şeylərdir. Bir şeyin varlığını və ya yoxluğunu; var olan şeyin köhnədən bəri var olduğunuğunu yaxud yeni meydana gəlmiş olduğunu və «bir» olan şeyin «iki» deyil az olduğunu anlamaq kimi. Əlbəttə bu iki cür idraka sahib olan insana «ağıllı» demişlər.

Hə. Ömər (r. ə.) belə buyurmuşdur: Ağıl; bir kimsənin kökü, din; gövdəsi, əxlaq isə səmərəsi yəni meyvəsi hökmündədir.»

Ağıl, insanın özü ilə, əşyaları və hadisələri qavraya bildiyi bir qüvvədir. Ağıl, bəzən bəsinətlə möhkəmləndirilərək nəfsi yaxşı yönələrə doğru sövq edər, bəzən də təbii xüsusiyyətləri ilə tək başına qalaraq insanı fənaliklərə yönəldə bilər. Doğrunu göstərən tək Allah (c.c.)dir. Ağıl, ruhun dilidir. Çünki ruh Allahın əmrindədir. O, dağların, yerin və göylərin götürməkdən qaçdığı ilahi əmanəti daşıyan lətifədir. Ağılın nuru, ruhdan feyz alarlar. Elmlər də ağılın nuru ilə öyrənilər. Ağıl, elimlərə görə yazı taxtası məsəbəsinədir. Ağıl, normal yaradılışı gərəyi, bəzən nəfs tərəfindən çevrilmiş olaraq onun təsirinə girəcək bir şəkildə, bəzən də dərəcəsi yüksələrək istiqamətə yönəlmiş

olaraq ola bilər. Ağılı nəfs tərəfinə meyl etmiş və onun təsirinə girmiş olan kimsə, ağılını kainatın cüzlərinə paylayaraq orta yolu itirmiş və düzgünlükdən ayrılmış olar. Dərəcə etibarilə yüksək olan, doğru yolu tapmış kimsənin ağılı ruhun ürəyi vəziyyətində olan bəsirətlə qüvvətlənmiş, beləcə Cənabi Haqqa gedən yolu tapmışdır. Kainatı yaradıcısı ilə, mərifətin bütün növləri ilə mükəvvin olan Allahı və doğru məxluqu olan kainatı bilməmiş olar. Əlbəttə belə bir ağıl insanı doğru yola aparar ağıldır. Ki, Cənabi Haqq ağılın yönəlməsini istədiyi barədə özünə yönəlməsini, pisliyini göstərərək, üz çevirməsini əmr etdiyi bir mövzuda da ağılın bundan qaçınmasını sevməsi buna dəlalət edər.

Belə bir ağıl, Allahın sevdiyi və edilməsini əmr etdiyi şeyləri etməyə, qəzəb etdiyi və qadağan etdiyi şeylərdən də qaçınmağa davam edər. Ağıl nə vaxt istiqamət üzrə olsa, bəsirətlə qüvvətləndirilər. Sahibinə doğru yolu göstərər, azgınlıqdan uzaqlaşdırar.

«Gerçək budur ki, biz əmanəti göylərə, yerə və dağlara təqdim etdik də onlar bunu yüklənməkdən qaçındılar və ondan qorxuya qapıldılar; onu insan yükləndi. çünki o, çox zalım, çox cahildir.» (9)

Elm və hikmət ərbabının, ağılın mahiyyətini anlayış və tərifi edisləri arasında bəzi fərqlər görülməkdədir. Kimisi ağılı, «insan məlumatına daxil olan şeylərin həqiqətlərini ayırtan bir cövhər lətifdir.» deyər təsvir etmişlər və bunun insan bədəninin hansı nahiyəsində olduğunu təyində bir-birindən ayrılaraq, bəziləri «Ağıl beyindədir, çünki beyin bütün duyğuların mərkəzidir.» demişlər. Digər bəziləri isə, ağılın ürəkdə olduğunu, çünki ürəyin, həyatın qaynağı hökmündə olduğunu söyləmişlər.

«Ağıl cövhəri lətifdir.» sözü iki baxımdan səhvdir. Əvvəla, Hükəmanın «cövhər» təbir etdikləri şeylər öz başlarına bir varlıq daşımaq etibarilə bir-birinin bənzəridir. Birinin lazım olduğu halı digəri selb etmək olmaz. Əgər ağıl cövhər olsay-

dı, insanda əsasən bir cövhər olduğuna görə ağılın kobudluğuna özlüyündə sahib və buna görə də ağıldan müstəğni olmaq lazım gəlir idi. Saniyə, ağıl cövhər olsaydı onun da bir «ağıla» yəni insana bağlanmadan öz varlığını göstərməsi lazım idi. Əlbəttə bu iki mühakiməyə görə, «Ağıl bir cövhəri lətifdir.» nəzəriyyəsi zəif və aşağıdır. Ağılın cövhəriyyətini rədd edən elm ərbabi, yuxarıdakı hədisi şərifə söykənərək ağılın mərkəzinin beyin deyil, ürək olduğunu və ürəkdə bütün məlumatların yeri olduğunu iddia edərlərkən, Quranı Kərimdəki bu ayəni kəriməni dəlil olaraq göstərmişlər.

«(Sənə qarşı çıxanlar) heç yer üzündə gəzməzlərmi? Çünki, gəzsədilər əlbəttə düşünəcək ürəkləri və eşidəcək qulaqları olardı. Amma gerçək budur ki, gözlər kor olmaz; lakin sinələr və içindəki ürəklər kor olar.» (10)

Cənabi Haqqın bu kəlamı da buna dəlildir: «Şübhəsiz ki, bunda ağılı olan və ya hazır olub qulaq asan kəslər üçün öyüd vardır.» (11)

Bəziləri də, «Ağıl, hər şeyi əsl və həqiqəti üzrə idrak edər.» demişlərsə də bu da tam və mükəmməl bir tərifi deyil. Çünki, idrak canlı olan məxluqların şamında olub, ağıl isə başlı başına canlı bir məxluq olmadığından hər şeyi əsl və həqiqəti üzrə idrak edə bilməz. Məsələn, acını və şirini anlamaq yaxud bir şeyə qarşı iştah və ya bezginlik duymaq kimi hallar birbaşa ağılın karı və zərurəti olmayıb, can daşıyan bir insandakı təbii hissələrin əsəridir.

Necə ki, bu və ya buna bənzər bəzi duyğular, əsasən ağılda məhrum olan heyvan cinsində də vardır.

Bu halda, «ağıl cövhərdir.» demək yerinə yenə Hükəma təbiri üzrə «ağıl bir arazdır» demək daha uyğun olar. Çünki, ağılın mövcudluğu insanın varlığı ilə qaimdir.

Ağıl və ürək yaradılışları lazımınca, məlumatın həqiqətlərin: qəbul etməyə müstəid və hazırdır. Lakin, ürəkdə baş verən elimlər, vəhbi və kəsbi deyər iki hissəyə ayrılır. Elm, özlüyündə haydı deyil. Vəhyin irşadına möhtacdır. Haqqın tofiqi ilə

hidayət, ya vəhbi olar, ya da kəsbi olar. Vəhbi olan nadirdir. Kəsbi olan isə çoxdur. Kəsbi elmlər də ührəvi və dünyəvi deyərək iki hissəyə ayrılır. Kəsbi elmlərdən məqsəd, ağılın təbiətinə uyğun elmlərdir. Lakin vəhbi elm təqlid və dinləməklə əldə edilməz. Çünki, o elmi lədünnidir, yəni Allah tərəfindən ilham təriqiylə gəlmişdir. Yenə kəsbi elm də niyyət, əzm, say və xidmətlə əldə edilir. Bunda da usul lazımdır.

Ağıl, ürək və ruhun mədəninə, beynin işığında ola mənəvi bir nurdur ki, insan bununla duyğu orqanlarıyla hiss edilməyən şeyləri duyar və anlar. Ağıl icra etmək, səbəblərlə səbəpləri meydana gətirən şeylər arasındakı əlaqəni kəşf etməkdir. Yan: «illiyət qanunu» dediyimiz, səbəbi nəticəyə bağlayan qanunu və ona bağlı olan lazımlı məlumatları idrak etməkdir. Yuxarıda da ifadə etdiyimiz kimi əsərdən təsirliyə və ya təsirlidən əsərə yaxud da bir təsirlinin iki əsərinin birindən digərinə intiqal etməkdir.

Ağıl, imanla məzc olmuş ürəyin fuadı içərisində züھر edən bir nurdur. «Ruhun dili» deyərək açıqladığımız ağıl, gerçəkdə iki ayrı növdə deyil, tək bir ağıldır. Ancaq ağıl dərəcə etibarını yüksələr və istiqamət üzrə olsa, bəsirətlə qüvvətlənər, münasib bir hala gələr; hər şeyi yerli yerinə qoyar və eləcə qiymətləndirər.

Bəzilərinə görə, ağıl iki qisimdir: Birincisi, özü ilə dünya işləri görülməyə ağıl, ikincisi isə, özü ilə axirət işləri görülməyə ağıldır. Birinci ağılın, ruhun nurundan; ikinci ağılın da hidayət nurundan təsirləndiyini ifadə etmişlər. Bəziləri də ağıl ikidir; birincisi, hidayətə aparıcı ağıldır və ürəkdə yerləşmişdir. Bu ağıl, möminlərin və imanlarında yəqinə çatmış olanların ağılıdır. Hidayətə aparıcı ağılı istiqamətləndirən şey, sadırda fuadın tam ortasında. Digər ağıl isə beyində yerləşmişdir. Yönləndiricisi sadırda, fuadın iki gözü arasında. Bunlara görə birinci ağıl axirətlə əlaqədar işləri, ikinci ağıl isə dünya ilə əlaqədar işləri idarə edər.

Yuxarıda ifadə etdiyimiz kimi ağıl birdir. Ancaq o, bəsirətlə kömək edildiyi zaman, həm dünya həm də axirət işlərini görür. Tək başına qaldığı zamanda isə ikisi birini idarə edər. Ağılı bu şəkildə qiymətləndirmək daha açıq və daha asan aydın ola bilən bir ifadədir. Bu babın baş qisimlərində ağılın nəfsi mutmainne və nəfsi əmməyəyə üzərindəki təsirlərinə işarə etmişdik. Ağıl insanın özü ilə əşyaları və hadisələri qavraya bildiyi tək bir ağıldır. Bu, bəzən bəsirətlə möhkəmləndirilərək nəfsi yaxşı yönələrə sövq edər, bəzən də təbii xüsusiyyətləri ilə tək başına qalaraq fənalıqlara yönəldə bilər. Doğrunu göstərən tək Allahdır.

Bunun dəlili də bu ayəni kərimədir:

Ürəyin feyz nöqtəsinə çatması vacibdir. Hər cür şübhəni ortadan qaldıraraq təsdiq edilən qeybin həqiqətinə vəqf olmaq «O kəslər ki, nə ticarət, nə alış-veriş onları Allahı zikr etməkdən, namaz qılmaqdan və zəkat verməkdən yayındırmaz. Onlar qəlblərin və gözlərin haldan-hala düşəcəyi (dəhşətdən ürəklərin duymaqdan, gözlərin görməkdən qalacağı) bir gündən (qiyamət günündən) qorxarlar.» (12)

Qaynaqlar:

- 1- İbn Mənzur, Lisaniil-Arab, c. XI, sh. 458.
- 2- İbn Xəldun, Şifaiis-Saili Tezhibil-Mesail, İst. 1957.
- 3- Yunus Surəsi: 100.
- 4- sunu idi, Camiüs-Sağir
- 5- İbn Asakir, Muaz ibn Cəbəldən, Feyzül-Qadir, c. 5 s. 444, hədis nömrə: 790.
- 6- Fətir Surəsi: 28.
- 7- Hucurat Surəsi: 13.
- 8- Zümər Surəsi: 9.
- 9- Əhzab Surəsi: 72.
- 10- Həcc Surəsi: 46.
- 11- Qaf Surəsi: 37.
- 12- Nur Surəsi: 37.

Lügət

Abid: Allaha ibadət edən qul.

Araz: Öz-özünə bədən tapa bilməyib başqa cövhlərlə meydana gələn hal və keyfiyyət.

Bəsirət: Qəflətə düşmədən və hisslərinə qapılmadan irəlini və gerçəkləri görmə qabiliyyəti. Allahın nuru ilə işıqlanmış ürək gücü. Əşyanın iç üzünü və mahiyyəti sayəsində görülə bilər.

Batıl: Haqq olmayan, səhv

Cövher: Başlı başına var olan, öz kendine varlığını davam etdirən. Arazın zıddı.

Dəlalat: Haqq və həqiqətdən; iman və İslamiyyətdən ayrılmaq, sarpmaq.

Dəlalat: İşarət Dimaq: Beyin Fuad: ilahı təcəlliləri seyr etmə. Ürəyin içi.

Termin: Təbir, termin.

İdrak: Anlama, anlayış. İlahi əmanət: Allahın və insanların hüququna riayət etmə öhdəçiliyini daşıma.

Elmi lədü: İlham və sünuhat ilə əldə edilən elm.

Hadı: Mürşid, rəhbər, dəlil.

Hidayət yolunu göstərən.

Hikmət ərbabı: Haqqı bilib ona uyğun davranan və batıldən çəkinənlər. Hükəma: Filosoflar, alimlər. Fəlsəfə ilə məşğul olanlar.

Hükəmayi üləma: Alim və hikmət sahibi.

Qaim: Ayaqda olma, var olma.

Ürək: İlahi hitabın məhəlli və muhatabı İlahi ad və sifətlərin ən mükəmməl şəkildə təcəlli etdiyi yer. Rəbbani lətifə
Qiyam: Allah hüzurunda ayaqda dayanma.

Qüvvəyi qütsiyyə: Təsəvvüf və hikmət əhli bəsirətə də kutsi qüvvət (qüvvəti kutsiye) adını vermişlər .

Mərifət: Ruhani halları yaşayaraq, manevi həqiqətləri zevkedərək əldə edilən məlumat, mədəniyyət.

Məcaz: Bir sözün gerçək mənasında istifadə edilməyib, əlaqə və bənzərlik bağı olan başqa bir mənada istifadə edilməsi.

Mühakimə: Ağıl icra etmə, düşünmə.

Müstəğni: Ehtiyacı olmayan, möhtac olmayan.

Müstaid: İstedadlı, qabiliyyətli. Meylli.

Nəzəriyyə: Nəzəriyyə. Tək ağılı və zehini əsaslara söykənən fikir.

Saniyə: İkinci olaraq.

Say: İş, cəhd göstərmə.

Səmərə: Meyvə, nəticə

Sünnəyi səniyyə: Rəsulullahın (s.ə.v.) həyatında izlədikləri yol.

Şəhvəti nəfsaniyyə: Nəfsin xoşuna gələn bədəni və süfli arzular.

Təqva: İnsanı Allahdan uzaqlaşdıran şeylərdən qaçınmaq. Allaha boyun əyərək əzabından çəkinmək. Fəzləri yerinə yetirib haram və şübhəli şeylərdən qaçınmaq.

Təcəlli: Görünmə, ortaya çıxma, parlama

Təfəkkür: Hayn və şəri görməyə yarayan ürəkdəki nur. Əşyanın həqiqətini anlamaq üçün ürəyin mühakimədə olma fəaliyyəti.

Vaqe olma: Meydana gəlmə, meydana gəlmə.

Yaxın: Bir şeyin hakikah mövzusunda ürəyin doyum nöqtəsinə çatması. Hər cür şübhəni ortadan qaldıraraq təsdiq edilən qeybin həqiqətinə vəqf olmaq.

BƏSİRƏT

Qəflətə düşmədən və hisslərinə qapılmadan irəlini və gerçəkləri görmə qabiliyyəti. Allahın nuru ilə işıqlanmış ürək gücü. Əşyanın iç üzü və mahiyyəti bəsirət sayəsində görülməli.

Ağıl nə vaxt istiqamət (şəriət üzrə olsa), bəsirətlə qüvvətləndirilir. Sahibinə doğru yolu göstərir və onu pozğunluqdan uzaqlaşdırır.

Bəsirət, ağılın içinə aldığı elmlərin bütününi əhatə edir. Ağıl bunu ifadə etməkdən acizdir. Çünki bəsirət, dənizlər tükənsə də tükənmə bilməz, Allahın kəlamına qədər uzanar.

Ürək, içində olan şeylərin bir qisimini dilə gətirib digər qisimini özünə ayırdığı kimi, ağıl da bəsirətin özünə verdiyi və göstərdiyi şeyləri ifadə edəbilən bir tərcüməçidir.

Buna görə; şəriətin nuru ilə işıqlanmayan, mücərrəd ağıla söykənən və tək ağılın məlumatlarına görə hərəkət edən kimsə, ancaq kainatın zahirini ifadə edən içində yaşadığımız fizika aləmi və varlıq aləmiylə əlaqədar elmlərdən nəsibini ala bilər. Ağılı şəriət nuru ilə işıqlanan kimsə isə, bəsirət əsbabının və təkə mücərrəd ağıla söykənməyən ağıl sahiblərinin kəşf halına məxsus olan və kainatın iç üzünü də ifadə edən qeyb aləmini də qavraya bilər.

“Rəbbindən sənə endirilənin haqq olduğunu bilən kimsə, (inkar eden) kor kimsə kimi olaram? (lakin bunu) ancaq ağıl sahibləri anlar.” (Rəd Surəsi: 19)

İmam Əli (r.ə), insanda olması lazım ələnəl xüsusiyyətləri belə ifadə edir: İnsanda olması lazım gələn başlıca fəzilətlər bunlardır: Ağıl, dindəlik, elm, məlumat, ixtisas, ciddilik, təmkin, təmkin, cömərdlik, fəzilətli olma, tərbiyə, nəzakət, qənaət, Mövlaya şükr və sənə və nəfsi əmmarəyyə uyğun gəlməkdən çəkinmə.

Bəsirətli adam, Qarşısındakınının dostumu düşmənim olduğunu baxışlarından anlar. Çünki adamın gözləri, ürəyinin

ən dərin küncələrini fərasət və anlayış sahiblərinə əks etdirən bir aynadır.

Əbu Səid (r.ə) izah edir:

Rəsulullah (A. S. M), Məminlərin fərasətindən qaçın. çünki o, Allah Təala nuruyla baxar buyurduqdan sonra bu ayəni oxudular: Əlbəttə bunda fikir və fərasətli olanlar üçün ibrətlər vardır. (Hicr Surəsi: 75 Tirmizi, təfsir, Hicr, 3127)

Buayətdə keçən mütəvəssimin sözü ilə əlaqədar olaraq alimlər dəyişkən görüş ifadə etmişlər. Zeccac, bu söz üçün Baxış və araşdırmalarında son dərəcə ciddi və təmkinli olanlar əşyanın əlamətini, xüsusiyyətini və xüsusiyyətini bilən kəslərdir (Təfsiri Kəbir c: 5.)

(Sədəqələri) bu kasıblara məxsusdur ki Allah yolun da bağlanıb qalmışlar. Yer üzündə gəzib gəzə bilməzlər. Bilməyən, utancaqlıqlarından ötrə onları zəngin sanar. Onları simalarından tanıyarsan üzsüzlük edib insanlardan istəməzlər. Etdiyiniz hər xeyiri Allah bilər. (Bəqərə Surəsi: 273)

Hikmət əhlindən biri belə demişdir: Kim ibrət götürmədən dünyaya baxsa, bu qəflətinin miqdarın tərəfindən ürəyinin nuru (bəsirəti) itir.

Ağılı Mətbu və ya Qarizi Ağıl

Qarizi Ağıl - Qarizi ağıl, maddiyyət baxımından hayvanata az çox bənzərliyi olan insanın, heyvan sinifindən fərqlilik və üstünlüyünü başlı başına göstərən mənəvi bir xüsusiyyətdir. Bu mənəvi xüsusiyyət, insanlarda doğuşdan mövcud bir qabiliyyət olub bəzi kəslərdə çox, bəzilərdə azdır. Lakin əsas baxımından dərəcə fərqi və dəyişikliyi yoxdur.

Hə. Əli (r.ə.) belə buyurmuşdur:

«Ağılı iki cür ağıl olaraq gördüm: Biri mətbu, (yaxşını və pisi hələ bir-birindən ayıra bilməyən) digəri məsmu (öyrənməklə əldə edilən) ağıl. Fitri ağıl olmadıqca, öyrənməklə əldə edilən ağıl fayda verməz. Necə ki, göz görməyincə günəşin

ziyasının fayda verməməsi kimi. Dünya və axirət səadətini vəsiləsi olan ağıl, necə olar da şərəfli olmaz və ya belə bir ağıldan necə şübhə edilə bilər?» (1)

Qarızı ağıl; tərbiyə, təhsil və təcrübə ilə inkişaf edərək «Ağılı müqtəsəb» halına yüksəlmədikcə, kamala çatmış ola bilməz. Qarızı ağıl, müqtəsəb ağılın ibtidai halıdır.

Necə ki, tifiyyə və sabavət dövrlərində insanın maddi və cismani inkişafı kimi, ağıl, qüvvət və səmayəsi də hələ inkişafa möhtac ibtidai haldadır. Lakin bu ibtidai dövrəni keçirən hər kimsə «ağıl və yetkin» sifətini götürmüş olacağından, xitab və təklifə həmsöhbət olar.

Buna görə də, «qarizi ağıl» səbəbiylədir ki, insanlar Cənabı Haqqın xitabına ləyaqət kəsb etmişlər və din ilə mükəlləf tutularaq hal və hərəkətlərindən Haqq Təala qatında məsul olmuşlar.

Beləliklə təfsirçinini kiram həzrətləri, «Diri və həyatda olanları xəbərdar etsin deyə» ayəni cəliləsini «Ağıl sahiblərini xəbərdar etsin deyə» (2) deyə təfsir etmişlər və bu surətlə, həyatda olan insanın mütləq ağılı qariziyə malik və xitaba layiq olacağını ifadə etmişlər.

Hükəmadan bəziləri demişlər ki; ağılın başlıca əlaməti, anlayışdakı tezlikdir; məqsədi isə, məqsədi və hədəfi görmədə və düşünmədəki düzgünlükdür. Bu səbəbdən fitrətən ağılı qarizisi qüvvəli olaraq yaradılmış olan yüksək zəka sahibləri, ən müşkül məsələlərdə belə cavabdan aciz qalmazlar. Hz. Əliyə (r.ə.) soruşmuşlar: «Cənabı Haqq axirətdə bu qədər çox qullarının hesabını həmişə birdən necə görəcək?» Hz. Əli (r.ə.) cavab vermiş: «Dünyada qullarını həmişə birdən necə bəsləyirsə, elə.»

Əshab-ı kiramdan Abdullah b. Abbas (r.a.)dan; «Ruhlar cəsəddən ayrıldığı vaxt hara gedir?» deyə soruşmuşlar. O da; «Yağı tükənən şamın işığı hara gedirsə?» deyə cavablandırmış.

Rəvayət edildiyinə görə, bir gün İblis, Hz. İsayə (ə.s.) görünərək belə deyər: «Allahın alınımə yazmadığı şey mənə

dəyməz, yəni başıma gəlməz.» buyuran siz deyilsinizmi deyə soruşmuş. «Bəli» cavabını alın tərəfindən, elə isə demiş, bu yüksək dağın təpəsindən özünü aşağıya atın, əgər sizin üçün həlak müqəddər deyilsə, sağsalım qalarsınız. Hz. İsa (ə.s.) buyurmuş ki; «Qullarını sınamaq Allahın haqqıdır, amma qulların Allahı sınamaq həddi deyil.» (3)

Əshab-ı kiramdan Qasım ibn Abbas Həzrətlərinin rəvayət etdiyinə görə, Hz. Əliyə (r.ə.); «Ərz ilə səma arasındakı məsafə nə qədərdir?» deyə soruşmuşlar, «Bir duanın Allah qatında qəbul olana qədər aşdığı məsafədən ibarətdir.» buyurmuş. Meşrik (şərq) ilə məğrib (qərb) arasındakı məsafə nədir? deyə soruşanlara da; «Günəşin şərqdən qərbə qədər aşağı məsafədir.» cavabını vermiş.

Şuaradan biri bu tərcümədə bir beyt söyləmiş: «Qarizi ağıl, sahibinin bir zinetidir. Lakin ağılın inkişafı uzun təcrübələrə möhtacdır.»

Dahilik

Dahilik deyilən ağıl çoxluğuna gəlincə; «Ağılı müqtəsəbə deyil, ağılı qariziyə aid və eyni zamanda təbiət üstü sayılacaq bir haldır.» Dahilik sahiblərinin çoxu, iş bu mənəvi sərmayəni, xeyrdən çox şərə, yəni məkr və hiyləyə sərf etdiklərindən dahilik, bəyənəcək bir xüsusiyyət sayıla bilməz ...

Rəsulullah (s.ə.v.) bir hədisi şəriflərində belə buyuruyarlar:

«Ağıllı kimsə ancaq Allaha iman edən, peyğəmbərlərini təsdiq edən və ibadətini edəndir.» (4) buyurmuşdur.

Hər nə qədər bunlara ağıl deyilə biləcəyini, «çünkü özlərində kuvveyi aliyyəni çoxuyla mövcud olduğunu irəli sürənlər varsa da bu nəzəriyyəni qəbul etməyənlər, ağılın əsl vəzifəsinin, insanı daim xeyirli işlərə və hərəkətlərə yönəltmək olduğunu və buna görə də, dahiləri ağıllı deyil, hiyləgər deyə səciyyələndirmənin daha uyğun olacağını söyləyirlər.

Qaynaqlar:

- 1- İmamı Qəzali, Əhyayi İlahiyyat, c. 3, Rubul Mühlikat
- 2- (Yasin Surəsi: 70)
- 3- Kitabı Müqəddəs, Matda İncili Bab: -4
- 4- İbn-i Müxbər, Səid b. Müseyyebdən rəvayət etmişdir. İmamı Qəzali, Əhyayi ulumiddin c. 1 s. 280-281

Lügət

Əshab-ı kiram: Peyğəmbərimizlə mömin olaraq yaşayan və mömin olaraq ölənlər.

İbtidai: Sadə, yeni, ilk.

İnkişaf: İnkişaf.

Fitri: Doğuşdan olan.

Qüvveyi aliyə: Yüksək güc və qabiliyyət.

Mənəvi xüsusiyyət: Xüsusiyyət. Bir şeydə olub başqasında olmayan şey.

Müqəddər: Əvvəldən təqdir edilmiş, təyin olunmuş.

Təfsirin kiram: Kuani Kərimin ayələrini təfsir edib şərh edən İslam alimləri.

Nəzəriyyə: Teoriya. Yalnız ağıla və zehini əsaslara söykənən fikir.

Şuəra: Şairlər.

Təkəmmül: İnkişaf edib kamala çatma, yetkinləşmə.

Təklif: Cənabı Haqqın insanları, əmr və nehiyələri çərçevesində hərəkət etməklə vəzifələndirməsi.

Tifiliyyət və sabavət: Uşaqlıq dövrü.

Ziya: İşıq, nur.

Zinət: Bəzək.

Müqtəsəb Ağıl

Müqtəsəb ağıl, əsasən ağılı qariziyə söykənən, bir tərəfdən elm və fən təhsili sayəsində, digər tərəfdən həyatdakı müxtəlif

ədab və təcrübələr köməyiylə əldə edilən məlumatların nəticəsindən və ya birliyindən ibarətdir. Hərçənd, ağılı qarizisi tam olanlar içində zəka tərəfindən qüvvətli olanlar xalq arasında seçmə və üstün bir vəziyyət qazana bilsələr də, məlumatın və təcrübəli bir kimsənin düşüncə və qərar xüsusundakı isabəti əksəriyyətlə özünü göstərdiyi inkar edilə bilməz. Bir adamın ağılı qarizisi doğuşdan nə qədər yerində və zəkası nə dərəcədə yüksək olursa olsun, məlumat və təcrübədən məhrum qalsa, zaman keçdikcə ondakı ağılı qarizi sanki paslanmış və çürüməyə üz tutmuş şeylər kimi kuvvesi asliyesini belə itirəcək dərəcədə yarım və sönük qalmağa məhkumdur. Halbuki qarizi ağılı ağılı müqtəsəb deyilən məlumat və təcrübə ilə qüvvətləndirildiyi təqdirdə işləndikcə parlayar, artan bir feyiz və inkişaf göstərar.

Biz burada gərək elm və təcrübə sahibi yaşlılara, gərək məlumat və ədəbi az olduğu halda, doğuşdan oyanıq və yüksək bir zəkaya malik olan gənclərə dair bəzi nümunələr göstərəcəyik.

Köhnə Hükəmadan biri belə demişdir: «Qocalar, hal və rəftarlarındakı ciddiliklə, qalın və möhkəm ağaca bənzərlər. Onlar gün görmüş, təcrübə xəzinəsi olmuşlar. Atdıqları ox əyri getməz. (Yəni, düşüncələrində qorxu və tərəddüdə qapılıb qərarlarında yanılmazlar.) Özləriylə müşavirə edən (yəni rəy və mütalihələrini soruşan) aldanmaz. Çünki gördükləri bir çox ibrətlər sayəsindədir ki, səhv yola gedə biləcək olanları səhvə düşməkdən qoruyarlar. Gözəl niyyət görərlərsə onu dəstəklərlər.

Yenə Hükəmadan biri belə demiş: «Yaşlı adamların fikirindən faydalanın. Çünki içlərində zəkası az olanlar olsa belə, yaşadıkları müddətcə gördükləri və eşitdikləri ibrət verici hadisələr sayəsində bu nöqsanı kompensasiya etmiş olurlar.»

“Mənsurül-Hikəm” (“Hikmət inciləri”) adlı kitabda bu cümlələr yazılıdır:

Qocalan kimsənin bədəni zəif düşsə də, buna qarşılıq ağıl və təcrübəsi qüvvətlənmiş olar. Yaşlanan kimsə cahil də olsa, zaman ona gənclərin hələ bilmədiyini bir sıra şeyləri öyrətmiş olar.

Hükəmadan biri, «Təcrübə yaxşı bir müəllimdir və dünyada görülüb keçirilən gözəl bir nəsihətçidir.» demişdir.

Büləğadan bir şəxs də belə demişdir: «Təcrübə ağılın aynası, qürur cəhalətin meyvəsidir.»

Yenə ariflərdən biri də; «Keçmiş günlər gələcəkdən xəbər verməyə və ağılı başında bir insan üçün, gördüyü təcrübələr ibrət götürülməyə kafidir.» deyir.

Şüaradan biri bu tərcümədə bir beyt söyləmiş:

«Fitri və qarizi ağıl, sahibinin bir zinatidir.

Lakin ağılın təkamül və inkişafı uzun təcrübələrə möhtacdır» Digər bir şair də belə deyər: «Bir kimsə, ağıl xəstəliyinə uğramadan uzun bir ömür sürsə, hər keçirdiyi gün onun ağılını çoxaltmış olar.»

Bəzi gənclərdə və hətta uşaqlarda fitrətin müstəsna bir təzahürü olmaq üzrə çox qüvvətli zəkalara rast gəlinər ki, özlərindən sadır olan sözlər və fikirlər ən mədəni və təcrübəli insanları belə heyrtləndirəcək dərəcədə məqsədəuyğun və məqbuldur. Bunlardan bəzi misallar verək:

Tanınmış alim və ədəblərdən Əsmai adlı şəxs rəvayət edir: «Nəzəri diqqətimi çəkən gözəl üzlü və fəsih fəsih bir uşağa soruşdum: «Oğulum dedinin, sən özün axmaq olmaq şərtiylə yüz min qızıl pul sahibi olmağı arzu edərsənmi?» Xeyr dedi. Nə üçün? deyə soruşdum. Dedi ki, «Bir kimsə məni aldadıb o pulu əlimdən ala bilər, mən də axmaqlığımla qalmış olaram.»

Hə. Ömər, xəlifəliyi zamanında bir gün küçədən keçərkən yol üzərində bəzi uşaqlara rast gəlmiş. Uşaqlar Hə. Öməri görəncə hamı birdən qaçmışlar. İçlərindən tək Abdullah ibn Zübeyr adlı uşaq qaçanlara uyğun gəlməyərək yerində qalmış. Hə. Ömər, oğulum sən də yoldaşlarınla birlikdə niyə qaçmadın deyə soruşmuş?» Abdullah demiş ki: «Ey möminlərin xəlifəsi,

sizin şəfqət və ədalətinizdən şübhəm yox ki qorxum da qaçım; yol da dar deyil ki sizə gətirib çıxarmaq üçün kənara çəkilm.

Bir kimsənin haddizatıda parlaq və oyanıq olan ağılı qarizəsi (doğuşdan normal olan), yuxarıda dediyimiz kimi, gözəlcə bir təhsil və tərbiyə, uzunca bir ədəb və təcrübə ilə bəslənər və qüvvətlənsə, elə bir kimsə tam mənasıyla ağılı kamil sahibi təbiriyyə layiq olar.

Bir kimsə «ağılı müqtəsəb»in mütəmadi olaraq artması bir fəzilətdirmi, deyilmi? deyər soruşsa ... Bu məsələ haqqında Hükəmanın fikir və mütaalaları bir-birinə zidd iki nəzəriyyə təşkil etməkdədir. Bəziləri, ifrat ilə təfritin daim zərərli və səhvli olduğunu, buna müqabil orta yolun seçilməsi lazım olduğunu göz önünə götürərək bunu ağıl üçün əsaslı bir qaidə qəbul etmişlər. Çox ağıl fəzilət sayılmaz, çünki fəzilət, lazımlı dərəcədən çox və ya əskik olmayan hal və sifətlərdir. Ortalama dərəcədən az və çox olan şeylər fəzilət mərtəbəsindən düşmüş olar, demişlər.

Filhakika, ifrat və təfriddən çəkinib hər işin və hər şeyin orta və münasib olanını qoca etmək ən doğru və ən məqbul bir hərəkət olduğundan, Böyük İskəndər adlı məşhur hökmdar, zamanının Hükəmasına bu tövsiyələrdə bulunmuşlardır: «Sizə hər barədə etidalı tövsiyə edərək. Bir Əlbəttə ifratla davranmaq mezmum bir rəftar olduğu kimi, zərurəti məsləhətə qarşı nöqsan tədbir görmək və zəif davranmaq da acizlik əsəridir.»

Ağılı müqtəsəb haqqında bu nəzəriyyəni irəli sürənlər, Əleyhissalatü Vəssalam peyğəmbərimizdən rəvayət edilən; «Hər şeyin xeyirlisi lazımlılığından nə az nə də çox olan, ortalama dərəcəsidir.» (1) tərcüməsindəki hədisi şərifini dəlil tutmuşlar. Hə. Əli ibn Əbu Talibin bu sözləri də bu cümlədən-dir: «Hər Əlbəttə bəyəniləcək tərəf ortalama haldan ibarətdir. Bir millətin ən hayırlı və məsud əfradı, istər zəngin, istər kasıb olsun, işində gücündə dürüst yoldan ayrılmayan kəslərdir.»

Şairin biri də bu şəkildə etidalı tövsiyə edir: «Heç bir Əlbəttə ifrata varma və heç kimə güc və ağır təklifdə bulunma. Xalq içində daim orta səviyyəli kəslərdən olmağı seç.»

«Etidal, təənni, hal və gedışı yaxşı olmaq, peyğəmbərliyin yirm dörd cüzündən bir cüzdür.» (2)

Ağıl çoxluğunun bir fəzilət olduğunu qəbul etməyənlər bu mühakiməni də icra edirlər: Ağıl çoxluğu, dahilik deyilən ifrat bir hal götürür ki, bu da əksəriyyətlə xeyrdən çox şərə fayda. Hükəmadan bəzilərinin bu sözləri də ağılın çoxluğunu üzrlülük görənlərin nəzəriyyəsini dəstəkləməkdədir: «İşində gücündə doğru yolu göstərəcək qədər ağıl yetər.» «Az olub da kifayət edən şey, çox olub da zərəri toxunandan daha xeyirlidir.»

Lakin, çox ağılın bir üzrlü deyil, bir fəzilət təşkil edəcəyini qəbul edənlər, sözün doğrusu olaraq deyirlər ki, «Bəli, bu bir fəzilət və üstünlükdür. Çünki, ağılı müqtəsəb üçün hüdud yoxdur və ola bilməz.»

Bilindiği kimi insanda mədh u sənaya layiq bir çox hallar vardır ki, məqbul və münasib dərəcəni peyvəndin tərəfindən, bəyəniləcək vəziyyətdən çıxıb ayıblanılacaq bir şəkil almış olar. Məsələn, şücaət sahibi kimsənin təhəvvür dərəcəsinə çatması, yaxud comərd bir adamın ifrata çatıb israf və qeyri qanuni yollara sarması bir ayıb və qüsurdur. Lakin ağılı müqtəsəb bu yolla bir ölçü ilə mühakimə edilə bilməz. Onun elm və təcrübə kimi iki mühüm və məhsuldar qaynağı vardır ki, bu sayədə insan bilmədiyi şeyləri öyrənmək və edəcəyi işləri dürüst və ətrafısı surətdə düşünüb kəsdirə bilmək və olacaq şeyləri olmuş şeylərə baxaraq kəşf və təxmin etmək qüdrətini əldə edə bilər. Bu isə bir kimsə üçün nöqsanlıya deyil, aynı fəzilət olduğundan şübhə yoxdur.

Üləmanı təfsirçinin, Quranı Əzmdəki «De ki hər kəs, öz mizac və məşrəbinə görə iş edər.» (3)

Ayəni kəriməsini, «Hər kəsin etdiyi iş ağılının dərəcəsinə görədir.» deyər təfsir etmişlər.

Bu halda, ağıl çoxluğunun Haqq Təala qatında da məqbul və mergub bir xüsusiyyət olduğu təzahür edir.

Ərəblərin bu tərcümədə köhnə bir atalar sözü vardır: «Ağıllıq xüsusiyyəti bütün üstünlüklərindən üstün olmayan kimsə üçün ən xeyirli şey ölümdür.»

«Mənsurül-Hikəm» («Hikmət inciləri») adlı kitabda bu cümlə yazılıdır: «Hər şey çoxaldıqca ucuzlar, ağıl çoxaldıqca qiyməti artar.»

Büləğadan biri belə demişdir: «Ağıl insanı doğru yola göndərər, təcrübə isə ona bəldçilik edər. Ağılı başında olan kimsənin sözü də hərəkəti də məqbuldur. Cahil adamın isə ağılı işlənməmiş və sanki yarım qalmış olacağından, nəfsinin həva və həvəsinə kapılarak fəna yollara sarmaqdan və bunun bunun səhv-süf sözlərinə aldanmaqdan varəstə qala bilməz. Danışması mənasız və dadsız, işi gücü səhvli və nalayiqdir.»

Şüaradan birinin də bu tərcümədə bir beyti vardır: «Ən böyük sərmayəsi ağıl olmayan kimsənin, başqa ən çox nəyi varsa mütləq özünü fəlakətə sürüyər.»

Axmaqlıq

Ağılı müqtəsəb, ağılı qarizinin nəticəsi olması etibarilə ondan ayrılma bilməz, yəni ağılı qarızı olmadan bədənə gələ bilməz. Lakin ağılı qarızı, ağılı müqtəsəbten məhrum və mücərrət olabılır. Axmaq və cahillərdə olduğu kimi. Çünki bunlarda herhangi bir fəzilət belə dayansın biliikis rüsvayçılıq sayılacaq hallardan halı qalmazlar. Axmaq kəslər haqqında bu hədisi şərif varid olmuşdur:

Hz. Ənəsdən (r.ə.) rəvayət edilər: «Bir qövm, Rəsulullahın yanında mübaliğə edəcək dərəcədə bir adamı təriflədi. Bunun üzərinə Allahın uca Elçisi; «Təriflədiyiniz adamın ağılı necədir?» deyər soruşdu. Onlar, «(Ya Rəsulullah) biz adamın etdiyi ibadət və göstərdiyi xeyrləri sənə söyləyirik, sən isə onun ağılını soruşursan, bu nasiloluyor?» deyər heyrətlərini ifadə etdilər. Allahın Elçisi (a. s. m.) buyurdu ki: «Axmaq adamın

cəhalətiylə işlədiyi günah, facirin fiskıyla əldə etdiyi günahı qat qat keçər. Sabah qiyamət günündə Allaha ən yaxın dərəcələrə hər qul ağılının miqdarı nisbətində yüksələcək.» (4) Hükəmədan biri, belə demişdir: «Ağıl yoxsulluğu, mal yoxsulluğundan bətdir.

Arıflərdən biri də, «Cahillərin sürdüüyü dövlət və iqbal, ağıllılar üçün bir ibrət səhnəsidir.» demişdir.

Köhnə İran ricalindən Büzürgmehrlə belə demişdir: «Ağılı az olan adam, ayıblarını örtbas edəcək dostlardan, yaxud hər kəsin könülünü çəkəcək mal və sərvətdən də məhrum isə, acizliyini bilib bir küncə çəkilməlidir. Bunu da bacara bilməzsə onu ölümdən başqa şey paklaşmaz.»

Şairlərdən biri köhnə İran şahlarından Ərdəşirin oğlu Zəyisinin ağılı iki qismə ayıran bu tərifi nəzmən ifadə edərək demiş ki: «Ağıl iki qismdir. Birincisi mətbu (yəni təbii və qarizi), ikincisi məsmu (yəni öyrənmə və görmə yoluyla əldə edilən müqtəsəb) Bunların ikisi də bir-birinin tamamlayıcısıdır. Lakin mətbu ağıl olmadıqca məsmu ağıl meydana gəlməz. Günəşin işığından amma faydalana bilmədiyi kimi.»

Arıflərdən biri, ağıl sahiblərindəki üstünlükləri və axmaq adamlardakı nöqsan və qüsuru bu sözlərlə ifadə etmişdir: «Ağıllı adam bir kimsə ilə dost olsa ona qarşı əlindən gələn hər cür köməyi etməkdən geri dayanmaz. Düşmənləri də zülm və fənalıkdən nəfsini vikayə edir. Beləcə dostları ağılından və köməyindən, düşmənləri də ədalət və dürüstlüyündən istifadə etmiş olar. Bir kimsəyə yaxşılıq etsə, təşəkkür və minnət gözləməz. Birindən fənalıq görsə üzrlü sayacaq səbəblər axtarışa çalışar, yaxud günahını tamamilə bağışlayar.

Halbuki, axmaq kimsə, həm səhv yola sapar həm də başqalarını yanıldar. Nəzakət və iltifat görsə şişər, özündən uzaq dayanılsa giley və sərzənişə başlar. Dostluğu vəfasızlıqdan, düşmənliliyi hörmətsizlik və haqsızlıqdan ibarətdir. Danışması dadsız, ünsiyeti kədərli və darıxdırıcıdır.

Köhnə İran şahlarından biri, ağıllı bir adama qəzəb etsə, onu cahil və axmaq bir kimsə ilə birlikdə həbsə təyin edərmiş.

Axmaq kimsə bəzən birinə pislik etdiyi halda yaxşılıq etdim zənni ilə təşəkkür gözləyər. Yaxud etdiyi yaxşılığı fənalıq zənn edərək, üzr istəməyə qalxar. Xülasə, axmaq qisiminin ayıb və qüsurları saymaqla tükənməz. Bunların hansı biri göz önünə alınsa, arxasından daha fənalərinin sıralandığı görülər. Hər gördüyündən ibrət götürməyi bilən bəsirət və intibah sahibləri üçün cahil və axmaqların halı geniş bir səhnədir.

Təbii dövrünün tanınmış böyük simalarından Əhməd ibn Qeys deyir ki, «Axmaq qisimi, bir bəliyyədən xilas ola bilsə də əsl öz nəfsinin şərindən xilas ola bilməz.» Büləğadan biri də belə söyləyir: «Dünya çox vaxt xalqın cahil və dəyərsiz tanıdığı şəxslərə iqbal göstərdiyi halda, ağıl və səlahiyyət sahiblərinə çox üz verməz. Günün birində sən, əgər haqqın və ləyaqətin olmayan bir nəsibə nail olar, yaxud müstəhəqq bulurduğun bir nemətdən məhrum qalsan, çəkin bu hal səni cahillərə və cahilliyə rəğbət göstərmək; ağıl və fəzilətə yan baxmaq kimi səhv bir yola sürməsin. Çünki cahilə iqbal təvəccöhü caiz və mümkün sayılsa belə, ağıl və səlahiyyət sahibinin iqbal və səadəti yenə ağıl və hikmətin zərurəti olan bir haqqı müqtəsəbtir. Bu iki qəziyyə arasında isə böyük fərq vardır. Yəni bir şeyin adi sayılması başqa, olması lazımdır deyilməsi tamamilə başqadır. Cahilin iqbalı qərribə bir qonağa bənzər ki, olduğu yerdə istirahət etməsi qısa və müvəqqətidir. Lakin, dəyər və səlahiyyət sahibinin iqbalı isə, daim sevgilisinə həsrət çəkən və bir dəfə qovuşunca bir daha ayrılmaq istəməyən sevdalıya bənzər.

Özünə səlahiyyət və istihqaqından çox bir vəzifə soruşulan kimsə, təvcihi qeyri vəcih ilə hasbəl-cəhalə iftixara yel bədənsə də, bilə-istihqaq işğal etdiyi yüksək mövqeyə nəzərən şəxsin dəyərsizlik və kifayətsizliyi az zamanda bütün çılpıqlığı ilə sözə çarpar və bu hal gec-tez onu həqiqi mənzilinə düşməkdən ardıcıl buraxmaz. İqbal zamanında mədhü sənada olanlar bu

səfər şiddətlə zəm və hiev etməyə və düşmənliyə başlar. Hətta bunların adları yalnız yaşadıkları zamanda deyil, sonrakı aşırımlar və nəsilərdə də fənalıqla xatırlanmağa məhkumdur.

«Allah (c. c.) sizə əmanətləri əhlinə vermənizi və insanlar arasında hökm etdiyiniz zaman ədalətlə hökm etmənizi əmr edir. Allah (c. c.), bununla sizə nə gözəl öyüd verir. Şübhəsiz ki, Allah (c. c.) haqqıyla eşidən, haqqıyla görəndir.»

Qaynaqlar:

- 1- əl-Adını, Kəşful-Hafa, 1/1245 Kurtubi, Ehkamül-Quran c. 1/104, 1993, Beyrut.
- 2- Muvatta, Şeir 17, Əbu Davud, Ədəb 2, Hədis nömrə: 4776.
- 3- İsrə Surəsi: 84.
- 4- İbn Müxbər, Tirmizil. İmamı Qəzali, Əhyayi Ulumiddin, c. 1, Rubul-ibadat.
- 5- Nisa Surəsi: 58.

LÜĞƏT

Ağılı kamil: Kamala çatmış, yetkin ağıl.

Ama: Kor, gözü görməyən.

Arif: Hadisələri kəşf və müşahidə yoluyla, yəni mənəvi yollarla bilən, ilahı sirlərə və həqiqətlərə vəqf olan.

Bəsirət: Qəflətə düşmədən və hisslərinə qapılmadan irəlini və gerçəkləri görmə qabiliyyəti. Allahın nuru ilə işıqlanmış ürək gücü. Əşyanın iç üzü və mahiyyəti bəsirət sayəsində görülmə bilər.

Bild-istihqaq: Layiq olmama.

Büləğa: Bələğət elmi sahibləri. Bir sözü təsirli, yerində və sənətli şəkildə ifadə edən kəslər,

Facir: Günahkar.

Fasih: Açıq, aydın olan.

Fəzilət: Yaxşı əxlaq, ərđəm.

Fənn: Elm.

Fisq: Doğru yoldan azma, əxlaqsızlıq.

Fitrət: Yaradılış.

Hakkı müqtəsəb: Qazanılmış haqq.

Hasbəl-cəhalə: Cəhalət zərurəti.

Xassə: Xüsusiyyət.

Hükəma: Filosoflar, alimlər. Fəlsəfə ilə məşğul olanlar. İslam alimləri.

İcabi məsləhət: Fayda və mənəfət gərəyi.

İfrat və təfrit: İki zidd!. Bir mövzuda ölçünü aşma və ya ortalamanın altında qalma.

İqbal: Taleh, bəxt.

İstihqaq: Layiq olmuş olma.

Etidal: Ortalama halda olma, ölçülülük.

Qövm: Birlik.

Qəziyə: Hökm.

Kifayət etmə: Kafi olma.

Mübaliğə: Bir mövzuda lazımlılığından çox irəli getmə.

Böyütmə, şişirtmə.

Mədh ü səna: Tərifləmə, mədh etmə.

Mərgub: Rəğbət edilən. Bəyənmə.

Məzmun: Zəmmətilən, alçaldılan, ayıblanılan.

Mühakimə: Ağıl icra etmə.

Mücərrəd: Saf, tək.

İfrat: həddindən artıq.

Münasib: Həddindən artığa qaçmama, ölçülü olma.

Şücaət: cəsarət.

Şuəra: şairlər.

Təbiin: Mömin olaraq bir və ya bir neçə səhabə ilə qarşılaşmış olanlar.

Təvcihi qeyri vəcih: Səhv bir yöndə.

Təkamül: Kamala çatma, yetkinləşmə.

Təhəvvür: Həddindən artıq hiddət, hirs.

Təzahür etmə: Görünmə, ortaya çıxma.

Üləmayı təfsirinə: Qurani Kərimin ayələrini təfsir edənlər, şərh edib açıqlayan alimlər.

Ünsiyyət: Dostluq, yaxınlıq.

Vikayə etmə: Qoruma.

Zəm və həcv: Fənalama, tənqid etmə.

AĞILIN ŞÖBƏLƏRİ

Ağılı məəd

Hadidül-basar, (iti baxışlı) onların nəsibi isə ənbiya övliya-dır. Mədəniyyət və elmlə tərbiyə olunan, axirəti düşünən, geleceğini qavrayan, şəri hökmlərlə haqqı batildən ayırt edən, və «sadakte» deyib, o Həqaiqi qəbul edən, Qurana da «barekallah» deyib ehkamin tərəfindən əməl edən və vuslata çatan insanı kamilin ağılıdır. «O qullarım ki, onlar sözü dinlərlər, sonra da ən gözəl uyğunlaşdırar. Əlbəttə onlar, Allahın doğru yola çatdırdığı kəslərdir. Gerçək ağıl sahibləri onlardır.» (1)

«Allah -əzzə və cəllə- qatında ən məqbul mömin, Allahu Təalaya ibadətə özünü hasreden, qullarına öyüd verən, ağılı kamala çatan, ayıblarını görüb özünə öyüd verən və həyatı boyunca bununla əməl edəndir. Əlbəttə necat bulan və zəfərə çatan budur.» (2)

Yenə ağılı maadla əlaqəli olaraq Peyğəmbərimiz (s.ə.v.) belə buyurmuşdur:

«Ağılı və irəli fikirli adam, özünü müraqəbə edib ölüm sonrası üçün çalışan kimsədir. Axmaq da, nəfsinin arzularının arxasında qaçıb Allahdan qurtuluşu xəyal edərək ona (Allaha) ümid bağlayan kimsədir.» (3)

Ağılı səlim (hissi səlim)

Yaxşını fənadən ayırt edib insana yar və assistent olan, haqq və hakikatten ayrılmayan, Allah və Rəsuluna iman etdik-

dən sonra İslamın əmrlərinə uyğun gələn səlimül-qəlbə məzhər olan və müsbət düşünən ariflərin ağılıdır.

«Sənə Kitabı endirən Odur. Ondan kitabın anası (təməli) olan bir qisim ayələr möhkəmdir, digərləri isə təşbehlidir. Ürəklərində bir sürüşmə olanlar, fitnə çıxarmaq və olmadıq şərhlər üçün ondan təşbehli olanına uyğunlaşdırar. Halbuki onun şərhlərini Allah (c.c.)dan başqası bilməz. elmi le dünən sahibləri isə, biz ona inandıq, bütünü Rəbbimizin qatındandır deyər. Ağılı səlim sahiblərindən başqası öyüd alıb düşünməz.» (4)

Əbu Dərdə (r. a.)dan rəvayət edilər ki Rəsulullahla elmdə dərinləşənlərin kim olduqları soruşulunca:

«Özü, dili və ürəyi doğru olan; mədəsini və namusunu haramdan qoruyanlar, Əlbəttə onlar elmdə dərinləşənlərdir.» (5) buyurdular .

«Şübəhsiz göylərin və yerin yaradılışında, gecə ilə gündüz ard arda gəlişində ağılı səlim sahibləri üçün həqiqətən açıq ibrətlər, dəlillər vardır. Onlar ayaqda ikən, oturarkən, yan yatarkən Allahı zikr edərlər və göylərin və yerin yaradılış mövzusunda mütəfəkkirlər və deyər ki: «Rəbbimiz, sən bunu boşuna yaratmadın. Sən çox ucasan, bizi atəşin əzabından qoru.» (6)

Bu ayə, zikrin ancaq təfəkkürlə və dua ilə tamamlanacağı-nın da dəlilidir.

İbn Ömər (r.ə.) belə deyər: Peyğəmbərimizə bu ayələr nazil olunca hıçqıraraq ağlamış və belə buyurmuşdur:

«Bu ayələri oxuyub da üzərində düşünməyən kəslərə təəssüflər olsun!» (7)

Bu ağıl da şəriətin nuru ilə işıqlanan ağılıdır. Onun yüksəlişi və etidala qovuşması, şəriət nurunun işıqlandırması ilə doğru yolda olmasındandır. Çünki şəriət Hz. Peyğəmbər (ə.s.m.)ın dili ilə gəlmişdir. Bu isə onun ruhunun ilahi hüzuruna və Cənabı Haqqa yaxın olmasından, Allahu Təalanın ayə və qüdrətinə qarşı ürək vəziyyətində olan ruhi bəsirətin kəşf gücündən,

ağılının istiqamətinin bəsirətlə möhkəmləndirilməsindən qaynaqlanmışdır.

«Ağılı səlim ilə mərzuq olan adam xilas olmuşdur.» (8)

Ağılı məsmu

Bu ağıl, qabili xitab olan ağıldır. İslam nuruyla həqiqətə çatıb, şəriət və sünnədən ayrılmayan, daha sonra da təcrübə məlumatla inkişaf edib rüşdə çatan, müməyyiz, yəni xeyri və şəri anlayıb bir-birindən ayırt edən mömin kimsənin ağılıdır.

«Əlbəttə biz, bu misalları insanlar üçün gətiririk. Lakin alimlərdən başqası bunlara ağıl çatdırmaz. Allah (c. c.) göyləri və yeri haqq olaraq yaratdı. Şübhəsiz bunda mömin kəslər üçün bir ayə vardır.» (9)

Hz. Əli (r.ə) belə buyurmuşdur: «Ağılı iki olaraq gördüm. Biri mətbu (yaxşını fənai hələ ayıra bilməyən) digəri məsmu (ögrənməklə əldə edilən) ağıl. Fitri ağıl olmadıqca öyrədilməklə əldə edilən ağıl mənfəət verməz. Necə ki, göz görməyincə günəşin ziyasının mənfəət verməməsi kimi. Dünya və axirət səadətini vəsiləsi olan ağıl necə olar da şərəfli olmaz və ya belə bir ağıldan necə şübhə edilə bilər?»

Fəxrəddini Razi, Ənkəbut Surəsinin 44-cü ayəsini açıqlayarkən «Göylərin və yerin yaradılışı, hər insan üçün bir ayədir. Amma bunların haqq ilə yaradılışı (yəni boş yerə yaradılmamış olması) yalnız möminlər üçün bir ayədir (dəlildir)» deyər.

Haqq Təalanın, «Biz o ikisini ancaq haqq ilə yaratdıq. Amma onların çoxu bunu bilməzlər.» (10) «Onlara, göyləri və yeri kim yaratdı?» deyə soruşacaq olsansa, Allah deyərlər.» (11) buyruğunu sözü ilə dəlil gətirərək, insanları əksərisinin, bu yaratılışın oluşunu bilmənin xaricində olduqlarını söyləyər.

Peyğəmbərimiz (səs) belə buyurmuşdur:

İnsan gözəl əxlaqla gündüz oruc tutub gecə ibadət edənlər səviyyəsinə çatar. Lakin ağılı tamam olmadıqca əxlaq da gözəlləşməz. Ağılı yetkinləşincə iman da kamala çatar. Rəbbinə itaət edər və düşməni olan şeytana üsyan edər.» (12)

Ağılı Maaş

Mərqub (rəğbət edilmiş) əhli dünya olan kəslərdir. Zahirı sıxarın-nəzərdir (qısa fikirli). Ağılın ən alt təbəqələrindən olub, günlərini məişət düşüncəsi içində keçirən ərbbi dünya ağılıdır. Əksəriyyətlə insanların təəssüf ki, bu kimi kəslərə meyl etdikləri görülməkdədir.

Allah (c. c.), Qurani Kərimdə belə buyurmaqdadır:

«Onlar, həyat ancaq bu dünyadakı həyatımızdan ibarətdir; biz bir daha da dirildiləcək deyilik, demişlər idi.» (13)

«Dünya həyatı yalnız bir oyun və bir əylənmədən başqası deyil. Qorxub çəkinməkdə olanlar üçün axirət yurdu həqiqətən daha xeyirlidir. Yəni də ağıl çatdırmayacaqsınızmı?» (14)

Ağılı maaşa işarə edən bir hədisdə belə buyurulmuşdur: «Az da olsa müvəffəqiyyətli olmaq, heç müvəffəqiyyət göstərməyən ağıllı olmaqdan yaxşıdır. Yalnız dünya işlərində ağıllı olmaq və yalnız dünya işlərinə çalışan ağıl zərərlidir. Axirət işlərində başlı olan ağıl, sevindirici və fərahlıq vericidir.» (15)

İndi də Tövbə və Nəcm surələrindəki ayələrə qulaq asağ:

«Onların malları və uşaqları səni qibtə etdirməsin. Çünki Allah, bunlarla ancaq dünyada onların əzablarını çoxaltmağı və onların kafir olaraq canlarının çətinliklə çıxmasını istəyir.» (16)

«Onun üçün sən, bizi xatırlamaqdan üz çevirən və dünya həyatından başqa bir şey istəməyən kəslərə üz vermə.» (17)

«Zikrimizdən üz çevirən» barəsində bu izahlar edilmişdir: Qurandan üz çevirmə, nəqli və ağılı dəlillərdən üz çevirmə ya da Allahı xatırlamaqdan üz çevirmə, deməkdir.

Ağılı mətbu

Yaradılışından etibarən hər uşaqda olan, öyrənmədən əvvəl var olan ağıldır. Yetkinlik yaşına hələ çatmamış oğlana murahık, yetkinlik yaşına hələ çatmamış qız uşağına isə murahıka deyilir. Yaxşı ilə pisi ayırd edə bilməyən bu ağıl isə müməyyiz olmayıb qabili xitab deyil.

«O halda üzünü, Allahu bir tanıyaraq dinə, Allahın insanları üzərinə yaratmış olduğu fitrətinə istiqamətləndir. Allahın yaradışında dəyişiklik olmaz. Dümdüz din budur; lakin insanların çoxu bilməzlər.» (18)

Əbu Hureyrə (r.ə.) deyil rəvayət edilən. bir hədisi şərifdə Peyğəmbər (ə. s. m.) belə buyurmuşdur:

«Hər doğan uşaq, fitrət üzrə doğular. Elə ikən ana atası onu Yəhudiləşdirir və ya Xristianlaşdırır, ya da Atəşpərəstləşdirir. Necə ki, heyvan, yığcam bir heyvan balalar, içlərində bunu və ya digər orqanları kəsilmiş görürsünüzmi?» (19)

Ağılı bəşər

İnsan ağılı və düşüncəsidir. Quranın Həqiqi ilahiyyəyə dair yanatı mühümdür. çünki hədsiz dəlalat yolları içindəyəkən gedib də o iman həqiqətlərini tapmaq hər insanın nəsibi deyil. Hətta bəşərin ən dahi Hükəmələrinin, İslam məsələlərinin ən kiçiyini belə ağıllarıyla anlaya bilmədikləri məlumdur. Necə elm te; başına haydı deyilsə ağılda vəhyin irşadına möhtacdır. Quranın göstərdiyi bəyandan sonra, səfanı ürək və təzkiyəsi nəfs etmədiyi təqdirdə Allaha vuslat, ağılı bəşərin karı deyil. Ağılına məğrur olub həva və həvəsinə uyğun gəlib vəhyə qulaq verməyərlər, peyğəmbərə və varislərinə boyun əyməyənlər, Rəyasət iddiasında olaraq «ənə rəbbüküm» (Mən sizin rəbbinizin) iddiasını güdərək fironlaşarlar.

Bəqərə Surəsinin 86-cı ayəsində isə fani aləm üçün baqi aləmi satanlardan belə bəhs edilir:

«Əlbəttə onlar, axirətə qarşılıq dünya həyatını satın alan kəslərdir. Buna görə nə əzabları yüngülləşdiriləcək, nə də özlərinə kömək ediləcək. (20)

«Həqiqətən biz bu Quranda insanlar üçün hər cür kimi sayıb tökmüşük, lakin tarışmaya ən çox düşkün varlıq insandır.» (21)

«Hansınız əməl baxımından daha gözəl iş edəcəyini sınamaq üçün...» ayəsinin təfsiriylə əlaqəli Peyğəmbərimiz, «Yəni

hansınız haqq və savabı anlamaq, yaxşını pisdən seçmək və gərəyini etmək cəhətiylə ağıl və anlayış tərəfindən daha gözəl, Allah (c. c.) Təalanın qadağan etdiyi haramlardan, nəhylərdən, günahlardan, fənalıklardan və zərərli şeylərdən çəkinib qorunma baxımından daha təqvalı və Allah (c.c.)a itaətdə hansınız daha tezsiz?» buyurmuşdur. (22)

«Allah sizə Öz ayələrini, (hökmlərini) bu qaydada aydınlaşdırır ki, düşünüb anlayasınız (əqlinizə batsın).» (23)

Ağılı fitr

Səfeh ağıl. Yolunu azmış olan köhnə bidətçi fəlsəfəçilərin ağılıdır. Və xüsusilə İşraqiyyunun təsəlsül təbiri ilə müəssiriyyətini iddia etdikləri səbəblərdən biridir. Bunun nəticəsi şiryə gedər. Beləcə «ukulu aşara» dedikləri, bir-birindən törəyən on ağılın varlığı təvəhhüm edilərək dəlalatə gedilmişdir. Hükəmanın yüksək qisimi olan İşraqiyyun belə dəlalatə düşmüşsə maddiyyun, tabiiyyun kimi aşağı qisimləri nə qədər dəlalatə düşmüşdür, siz müqayisə edin.

«Onlardan səni dinləyənlər vardır; halbuki biz onu qavrayıb anlamalarına bir mane olaraq ürəkləri üzərinə qat qat örtülər və qulaqlarında bir ağırlıq etdik. Onlar hansı açıq-aşkar sənədi görsələr yenə ona inanmazlar. Belə ki, o inkar etməkdə olanlar sənə gəldiklərində, sənənlə müzakirəyə girərək, Bu, əvvəlkilərin uydurma nağıllarından başqa bir şey deyil. deyirlər.»

Rəsulullah (s.ə.v.) belə buyurmuşdur:

Allahu Təala, şübhələrin vürudunda tənqid edici və doğrunu səhvədən ayıran fikiri, şəhvətlərin hücumunda da ağılı kamili sevr.»

Quranı Mübində belə buyurular:

«İnsanlardan, məlumatı olmadan Allah haqqında mübahisəyə girən və hər inadçı şeytana uyğun gələn bəzi kəslər vardır.» (26)

Ağılı cəhul:

Bütün günahları irtiqab edib fütursuzca edən, nəfsinə və şeytana uyğun gəlib kefinə, zövqünə, günaha düşkün olan, ağılı və nəfsidir.

«Əgər Biz istəsəydik, onu (həmin ayələrlə) ucaldarıq. Lakin o, yerə (dünyaya) meyl edib nəfsinin istəklərinə uydu. O elə bir köpəyə bənzəyir ki, üstünə cumsan da dilini çıxarıb ləhləyər, cummasan da (Onun üçün heç bir fərqi yoxdur). Bu, ayələrimizi yalan hesab edənlər barəsində çəkilən məsəldir. (Ey Peyğəmbərim!) Bu əhvalatları (yəhudilərə) söylə ki, bəlkə, (lazımınca) düşünsünlər!» (27)

Ağılı cəhul haqqında da bir hədisi şərifdə belə buyurulmuşdur:

«Ey Adəmoğlu! Rəbbinə itaət et ki, sənə ağıllı deyilsin; Ona üsyankar olma, ki cahillərdən olarsan.» (28)

Ənfal Surəsində də Allah Təala belə buyurmuşdur: «Şübhəsiz ki, Allah qatında vurnuxan canlıların ən fənai heç cür ağılı çatdırmaz olan karlar və dilsizlərdir.» (29)

Yoska sən, onların çoxunun söz dinlər və ya ağılı kull olduğunumu sanırsan? Xeyr, onlar heyvanlar kimidir, hətta onlar yol tərəfindən daha da pozğundurlar.» (30)

Ağılı vəhbi

Qüdsi cilanı və ilahi nurları götürməyə uyğun və irəli bir qabiliyyəti olan ağıldır, Bu ağılda, hər hansı bir təfəkkür və teemmül səyi olmadan ilahi nurlar parlarıldamaya başlar, məlumatlar meydana gəlir. Qeyb aləmindən gələn o nurlar tam və mükəmməl şəkildə axar da axar. Cənabi Peyğəməbərin Hz. Əliyə (r.ə) demiş olduğu bu hədisdən də ağılı vəhbi nəzərdə tutulur.

«Allah Təala, ağıldan daha şərəfli bir şey yaratmamışdır» (31)

«Biz onu öz indimizdə bir elmlə təlim keçdik ki, o elm kitab və ya bir üstazdan təllüm vasitəsilə deyil, bəlkə bizim

ona bildirdiyimiz bəzi sirdən bəzisinin lədünniyatını bildirməkdən ibarətdir.» (32)

Yenə Cənabi peyğəməbərin Hz Əli (r.ə)ə söyləmiş olduğu bu hədisdə ağılı vəhbi ifadə olunmuşdur. «a Əli, insanlar Allaha yaxşılığın növləriylə (mənen) yaxınlaşarkən sən ağılı ilə yaxınlaş.» (33)

Zira fitri və zəruri elmlərlə Allaha vuslat mümkün deyil. Bəlkə kəsb edilən və iş nəticəsində əldə edilən elmlərlə insan Allaha yaxınlaşar. Lakin Hz. Əli (r.ə) kimi qəhrəmanlar ağılı istifadə edib aləmlərin rəbbinə yalaşmaya vəsilə olan elmi lədünniyə əldə edib Allah (c. c.) vuslata müqtədirlər.

Qaynaqlar:

- 1- Zumər Surəsi: 18.
- 2- Əbu Mənsur etdəyləmi, Müsnədi Firdevs. İmamı Qəzali Əhyayi Ulumiddin, c. 1/277
- 3- Tirmizi, İbn Macə, Riyazus-Salihin c. 1, s. 314, Erkam Nəşrləri.
- 4- Ali İmran Surəsi: 7.
- 5- İbn Kəsr, c. 3, s. 1173.
- 6- Ali İmran Surəsi: 190-191
- 7- Təfsiri İbn Kəsr, c. 4, s. 1512.
- 8- əl-Əcluni, Kəşfül-Hafa, c. 1, s. 143.
- 9- Ənkəbut Surəsi: 43-44.
- 10- Duxan Surəsi: 39.
- 11- Loğman Surəsi: 25.
- 12- İbn Müxbər İbn Şuyabdan, Tirmizi Hz. Aişədən rəvayət etmişdir. İmamı Qəzali, Əhyayi Ulumiddin, c. 1, sh. 89.
- 13- Ənam Surəsi: 29.
- 14- Ənam Surəsi: 32.
- 15- İbn Asakir, İbn Əbi Dərdə (r. a.)dan. Sunu idi Camiüs-Sağir, s. 215.
- 16- Tövbə Surəsi: 85.

- 17- Nəcm Surəsi: 29.
18- Rum Surəsi: 30.
19- Buxari, cənaiz, 80, Təfsiri Surəsi Rum 30/1, Qədər, 3; Əhməd b. hənəbəl, 2,315 346. Tirmizi, Qədər: 5 Hədis nömrə: 2138.
20- Bəqərə Surəsi: 86
21- Kəhf Surəsi: 54.
22- Almalılı Təfsiri. c. 8, s. 183; Alusi, 15
23- Bəqərə Surəsi: 242.
24- Ənam Surəsi: 25.
25- Əbu Nuaym, Hilyədə İmran b. Huseyndən; İmam Qəzali, Əhyayi ulumidin c. 4, s. 388.
26- Həcc Surəsi: 3.
27- Əraf Surəsi: 176.
28- Əbu Nuaym, Hilyə; əl-Əcluni, Kəşfül-Hafa. c. 1, s.
29- Hədis nömrə: 45; FeyZül-Qadir c. 1, s. 86, Hədis nömrə: 64.
29- Ənfal Surəsi: 22.
30- Furqan Surəsi: 44.
31- Hakim; Tirmizi; Nevadirul üsul; Əhya c. 1 s. 91
32- Kəhf surəsi: 65
33- Əbu Nuaym, Hilye, İmamı Qəzali, Əhyayi ulumidin c. 1 s. 91

Lügət:

Allaha vuslat: Kamala çatıb Haqqa qovuşmaq. Seyr və süluku tamamlayıb məqsədinə çatmaq.

Ağılı səlim: Yaxşını fənai fərq edib insana haqq və həqiqəti izlətdirən ağıl.

Ağılı dəlil: Müqayisə və aqla söykənən dəlil.

Əğniyə: Zənginlər

Arif: Hadisələri kəşf və müşahidə yoluyla, yəni mənəvi yollarla bilən, ilahi sirlərə və həqiqətlərə vəqf olan.

Bəsirət: Qəflətə düşmədən və hisslərinə qapılmadan irəlini və gerçəkləri görmə qabiliyyəti. Allahın nuru ilə işıqlanmış ürək gücü. Əşyanın iç üzünü və mahiyyəti bəsirət sayəsində görülməyə bilər.

Cühələ: Cahillər.

Dəlalat: Haqq və həqiqətdən; iman və İslamiyyətdən ayrılmaq, sapmaq.

Erbabı measi: Allahın əmrlərinə qarşı gələnlər, günah işləyənlər.

Əhli dünya: Dünyaya həddindən çox dəyər verənlər.

Materialist kəslər.

Fitrət: Yaradılış, xarakter, təbiət.

Fitri: Doğuşdan gələn.

Fütursuzca: Çəkinmədən, pərvasız.

Hadi: Hidayətə çatma yolunu göstərən.

Həqaiqi ilahiyyə: İlahi həqiqətlər, gerçəklər.

Həsr etmə: Özünü bir şeyə vermə.

Hükəma: Filosoflar.

Elmi lədən: İlham və sünuhat ilə əldə edilən elm.

İnsanı kamil: Allahın yer üzündəki xəlifəsi olması etibarilə onun ad və sifətlərinə məzhər olan kimsə. İnsanı kamil eyni zamanda qavs, qütb, mürşid kimi adlarla da xatırlanar.

İrtiqab: Pis bir iş görmək.

İşraqiyyun: XII Əsrdə yaşamış olan Şihabəddin Sührəvərdinin kəşf və hissə söykənən fəlsəfəsi. İşraqilər «on ağıl» və «ərbabül-ənva» kimi təbirlər istifadə edərək haqq yoldan azmışlar.

İtaət: Uyğun gəlmə, tabe olma.

Qabili xitab: Özüylə danışılanı, özünə xitab edilə bilən.

Kamala çatma: Yetkinləşmə.

Qüdsi: Müqəddəs.

Məişət: dolanışq.

Maddiyun: Materialistlər, materialistlər.

Məzhər: Nail olma, qovuşma. halı.

Mərzuq: Ruzi verilmiş.

Möhkəm: Arzu edilən mənaya işarə etməsində qətilik olan. Başqa mənaya gəlmə ehtimalı olmayan.

Müraqəbə: Özünü nəzarət etmək, otokontrol. Bütün hal və hərəkətlərinin Cənabı Haqq tərəfindən izlənildiyinin fərqi və şüurunda olma halı.

Müməyyiz: Yaxşını və fənai bir-birindən ayıra bilən.

Müsbət: Yaxşı..

Mütəşəbbəh: Mənası açıq və qəti olmayan. Dəyişik mənalarla gələ bilən.

Nəqli dəlil: Quran və hədis kimi rəvayətə söykənən dəlil.

Nicat: Qurtuluş.

Səlimül-qəlb: Hər növ şübhədən və şirkdən təmizlənilmiş, iklas və imanla dolu olan təmiz ürək.

Süfəha: Əyləncə və israfə düşkün kəslər.

Sünnə: Rəsulullahın (s.ə.v)dan bizə nəql edilən söz, hərəkət və yaşayış tərzii.

Təbiyyun: Təbiətçilər. Hər şeyi təbiət edir deyənlər.

Təqva: İnsanı Allahdan uzaqlaşdıran şeylərdən qaçınmaq. Allaha boyun əyərək əzabından çəkinmək.

Təmmül: Hərtərəfli düşünmə.

Təfəkkür: Xeyiri və şəri görməyə yarayan ürəkdəki nur. Əşyanın həqiqətini anlamaq üçün ürəyin mühakimədə olma fəaliyyəti.

Təsəlsül: Səbəblərin zəncirləmə olaraq davam etməsi.

Təvil: Şərh, gerçək mənə.

Vürud: Varid olma, gəlmə.

Vüslat: Kamala çatıb Haqqa qovuşmaq. Seyr və sülükü tamamlayıb məqsədinə çatmaq.

Yar və yavər: Dost və köməkçi.

AĞILLARA XİTAB EDƏN AYƏ VƏ HƏDİSLƏR

İcad və yaradılış kitabındakı hərəkəti ayələr

Endirdiyi Qurandakı fəsih ayələr

Bunların ikisi də Allahın şəxsinə və sifətlərinə, hökm və iradələrinə dəlalət etdiklərindən ötrü «ayə» adını almışdır. Bu iki kitab və bu iki növ ayə, qarşılıqlı olaraq biri digərinin işarəsi, o biri də onun işarə edib göstərdiyi şeydir. Biri digərinin şərh və təfsiridir.

Bütün elmlərin, fənlərin və insanın əldə edə biləcəyi hər şey dönüb gəzəcəyi yer illiyyət (səbəb axtarışı)dır. Məsələləri gözəlcə anlayıb tətbiq etmə sayəsində ağıl əvvəl Quran ayələrindən yola çıxar və bu yolla da Allahın varlığını, birliyini və ge rəhmətini zəruri olaraq anlar və kəşf edər. Yəni, idrak edər. Allah (c. c.) də Quranın yüzlərlə ayəsində öz varlığını və birliyi: anlamaları üçün ağıl sahiblərinə belə xitab etməkdədir:

1- Düşünən bir birlik üçün ... (Bəqərə Sürəsi: 164.)

2- Ağıl başında sahibləri üçün həqiqətən açıq ibrətlər vardır ... (Ali İmran Sürəsi: 190)

3- Anlayıb öyrənmək istəyən bir birlik üçün ... {Bəqərə Sürəsi: 230}

4- Görmürlərmi ... (Yasin Sürəsi: 71)

5- Düşünüb anlasınlar deyə ... (Bəqərə Sürəsi: 221)

6- hələ düşünürsünüzümü? .. (Yunus Sürəsi: 3)

7- Nə qədər də az öyüd götürürsünüz ... (Əraf Sürəsi: 3)

8- Ağıl çatdırmırsınızımı?. (Yunus Sürəsi: 16)

9- Düşünəsiniz deyə ... (Bəqərə Sürəsi: 73)

10- Onlar düşünməzlər ... (Ənkəbut Sürəsi: 63)

11- Əgər düşüntip anlayırsınızsa ... (Ali İmran Sürəsi: 118)

Əlbəttə bu misallarda olduğu kimi, ayə sonlarındakı xitablarla biz qulların, ağılımızı istifadə edərək, düşünərək Rəbbimizə yaratdığı hərəkəti ayələrindən ibrətlər götürərək Onu tapmamız, bilməmiş və sevməmiş lazım olduğunu gözlər önünə

sərmişdir. Bu ayələrin hamısını burada həcm baxımından mümkün olmasa da onlardan bir qisimini söyləyə bilərik. Rəbbimiz buyurur ki:

«Şübhəsiz göylərin və yerin yaradılışında, gecə ilə gündüz ard arda gəlişində, insanlara fayda verən şeylərlə yüklü olaraq dənizdə üzüb gedən gəmilərdə, Allahın göydən endirib də ölü haldakı torpağı canlandırıdığı suda, yer üzündə hər növ canlıyı yaymasında, küləkləri və yer ilə göy arasında əmrə hazır gözləyən buludları istiqamətləndirməsində, düşünən bir cəmiyyət üçün bir çox ayələr (dəlillər) vardır.» (1) Rəbbimiz bu ayəni cəllədə bizləri səkkiz dəlil ilə təfəkkürə dəvət edir.

Hədəsi şərifdə isə Peyğəmbərimiz (ə.s.m.) belə buyurmuşdur;

«Ey insanlar Rəbbinizi bilin və anlayın. Bir-birinizə ağılın kamalını tövsiyə edin. Çünki sizə əmr edilənlər kimi, sizə qadağan edilənləri də ancaq ağılla bilmiş olarsınız. Bilin ki, Rəbbinizin nezdində sizi qurtaracaq olan ağılımızdır. Ağıllı insan Allaha itad edən insandır. Bu adamın görünüşü çirkin, zahiri qiyməti aşağı, dünya mərtəbəsi kiçik və üstü başı pərişan olsa belə. Və yenə bilin ki cahil, Allaha üsyan edən adamdır. Ta ki, dünya mərtəbəsi yüksək, qiyməti xalq tərəfindən böyük, danışması bəlağətli, görünüşü və geyimi gözəl olsa belə. Çünki, Allah nəzdində hayvanat belə Allaha üsyan edən kimsədən daha ağıllıdır. Əlbəttə buna görə dünya əhlinin sizi böyütməsinə etibar etməyin və belə şeylərdən qaçının. Çünki əsl zərərdə olan dünya əhlidir.» (2) Allah (c. c.) Qurani Kərim də buyurmuş:

«Yer üzündə bir-birinə qonşu qitələr, üzüm bağları, əkinlər, kökdən və müxtəlif köklərdən budaqlanmış xurma ağacları vardır. Bunların hamısı bir su ilə sulanar. (Belə ikən) yemislərində ondan bir qisimini bir qisiminə üstün edərik. Əlbəttə bunlarda, ağıllarını istifadə edən bir cəmiyyət üçün ibrətlər vardır.» (3)

«Yenə Onun dəlillərindəndir ki, sizə qorxu və ümid vermək üzrə şimşəyi göstərir, göydən su endirib ölümünün ardından ərzi onunla dirildir. Doğrusu bunda, ağılı istifadə edən bir qövüm üçün (alınacaq) dərslər vardır.» (4)

«And olsun biz, öyüd götürsünlər deyə bu Quranda insanlara hər cür kimi verdik.» (5)

«Görmürlərmi ki, biz qüdrətimizin əsəri olmaq üzrə onlar üçün bir çox heyvan yaratdıq. Bu sayədə onlar bunlara sahib olmuşlar.» (6)

Yuxarıdakı ayələrdə keçən «ayə» sözü; açıq əlamətlər və qəti dəlillər qarşısında ciddi olaraq heç bir söz ifadəyə ehtimalı olmayan açıq-aşkar möcüzələr deməkdir. Quran ayələrinə «ayat» deyilməsi də bu mənə ilə əlaqədardır. Tam mənasıyla Mərifət Allah tərəfindən endirilən kitabın fəsih ayələrindən yaradılmış kitabın hərəkəti ayələrini və ondan Haqq Təalanın şəxs və sifətini oxuyub anlamaqdır. Bunları anladıqdan sonra onun qanunlarına, əmrlərinə və hökmlərinə uyğun gələrək, doğru yoldan «radiyə» «mardiyə» mövqelərini əldə etməklə «bəqabillah» a çatmaqdır.

«Ey hüzurə qovuşmuş olan insan! Sən Rəbbindən məmnun, O da səndən məmnun olaraq Rəbbinə dön. (Seçmə) qullarımın arasına qatıl, cənnətimə gir.» (7)

Rəbbimiz, hüzurə qovuşmanın yolunu (ürəyin əminliyi) ayəsində belə bildirər:

«Diqqət yetirin, ürəklər ancaq Allahın zikriylə mutmain olar.» (8)

Rəbbimizin icad və yaradılış kitabını ağıllara ibrət üçün xatırlamaqdan fəsih ayələrindən bir neçəsini daha görək:

«Allah (c. c.), hər canlıyı sudan yaratdı. Əlbəttə bunlardan kimi qarını üstündə sürünər, kimi iki ayağı üstündə gedər, kimi də dörd ayağı üstündə gedər ... Allah dilədiyini yaradar, şübhəsiz Allah hər şeyə qadirdir.» (9)

Allahu Təala dəlillər üzərində təfəkkür və istidlal etməyi də əmr edər. Onsuz da Allahu bilmənin yolu ancaq Onun dəlilləri üzərində düşünməkdir. Həzrəti Peyğəmbər (ə. s. m.) da:

«Məxluqat üzərində təfəkkür edin, (düşünün), lakin Xaliq Təalanın şəxsi barəsində təfəkkür etməyin.» (10) deyə buyurmuşdur.

«Biz; göyü, yeri və ikisi arasındakıları boş yerə yaratmadıq. Bu, inkar edənlərin zənnidir. Vay o inkar edənlərin atəşdəki halına!» (11) Quranın bu fəsih ayələri də bizə bir çox hərəkəti ayələri yekunlaşdırıb göstərir. Bu kainat aləminin sərhədsiz və sonsuz dəyişikliyin davamlı və hər kəsi aciz buraxan bir nizamla icad edib nizama qoyanın, hər şeyi təşkil edib idarə edən də uca bir yaratıcı olduğunu izah edər. Ağıl və məqbulun (ağla yaxın) xarici dünya ilə zehinin uyğunlaşma nöqtəsində hər şeyin idarəçisi olan Allah beləcə varlığını və birliyini ortaya qoyar. Allah, şəxsində və sifətlərində birdir. Onun qüdrəti və rəhməti hər şeyi örtmüşdür. O, bütün insanlara tam və mükəmməl olaraq kafi olub, ortağı və bənzəri olmaqdan münəzzəhdir. Ayə, bu xüsurlara dəlalət edən bir çox açıq dəlili çox yığcam və bununla birlikdə çox açıq və aşkar bir şəkildə bir yerə toplamışdır. Bunlarda açıq və bağlı olaraq nə qədər elmlərin və fənlərin mövzu və məqsədləri vardır. Bunu e orta bir ağıl da duyar; və dahi yüksək ağıllar da bunda ebedi bir tədqiq və müşahidə məqsədi tapar. Nəticə olaraq heç bir ağıl, bu qərardan çölə çıxmaz. Ancaq bu mövzu və məqsədlər təfəkkürlə aydın olar. Təfəkkür qəfləti aradan qaldırır, suyun əkini yetişdirdiyi kimi, ürəyi təqva üzrə yetişdirər.

Təfəkkür haqqında Əmr ibn Əbdulqeydən belə nəql edilir. Bir, iki, üç deyil, Rəsulullahın səhabələrinin bir çoxunun belə dediyini eşitdim: «İmanın işığı, ya da imanın nuru təfəkkürdür.»

Hakimlərdən biri demişdir ki, «Kim ibrət götürmədən dünyaya baxsa, bu qəflətinin miqdarın tərəfindən ürəyinin nuru (bəsirəti) gedər.»

Allah Elçisi buyurmuşdur ki:

«Hər qövmin bir çadırı vardır. Müsəlmanların çadırı isə ağıldır.» (12)

Əlbəttə Quran ən yüksək elm və fən məsələlərinin bu şəkildə özünü götürərək bütün insanların açıqlıqla anlayacağı dərəcədə sadələşdirib öyrədir. Tərəddüd və xəyalin şeir ədəbiyyatında heç bir gerçəyə uyğun gəlməyən və haqsız yerə icad adı verilən təxəyyülün gəlib keçici və yalançı bir baxışını oxşayaraq insan bir an üçün və bir daha təkrarlamamaq şərtiylə çarpıb keçən boş mənalarında bir təsəlli zövqü axtarısa alışımsız olan ruhlar, Quranın bütün yaradılışa ayna olan bənzərsiz nəzmində möcüsülük bir yüksəklik duymazlarsa bunun səbəbini, yaradılışlarındakı zövqlərinin və ağıllarının bir sıra həvəslər içində müflisləşmiş olmasında axtarışlıdırlar. Bu kimilər haqqı həmişə acı deyə qəbul etmişlər və ağılı haqqa çatmaq üçün bir vasitə tanıyacaq yerdə onu haqqı rədd və ləğv ilə məğlub edə biləcək mərhəmətsiz bir silah kimi istifadə etmək istəyən alim və pozğun fikirli insanlar əbədi dəlalət və hüsranda qalacaqlar.

«De ki, Göylərdə və yerdə nələr var, baxın (da ibrət götürün!) Lakin, inanmayan bir cəmiyyətə dəlillər və xəbərdarlıqlar fayda verməz.» (13) Nəticə etibarilə tofiq və hidayət Allahdandır.

Qaynaqlar:

- 1- Bəqərə Surəsi: 164.
- 2- Taberanı, Əbu Umamədən; İmamı Qəzali, Əhyayi Ulumiddin, c. 1, s. 89.
- 3- Rəd Surəsi: 4.
- 4- Rum Surəsi: 24.
- 5- Zümər Surəsi: 27.
- 6- Yasin Surəsi 71.
- 7- Fəcr Surəsi: 27-30.

8- Rəd Surəsi: 28.8- Nur Surəsi: 45.

9- əl-Əcluni, Kəşfül-Hafa. c. 1. Hədis nömrə: 1003 əl-fethül-Kebir 2:35

10- Loğman Surəsi: 10,

11- Sad Surəsi: 27.

12- İbn Müxbər; Əhyayi Ulumiddin, c. 1, s. 276. (Hədisin son qisimi.)

13- Yunus Surəsi: 101.

LÜĞƏT

Bəqabillah: Allahda baqi olma halı.

Xaliq: Yaradıcı olan Allah Təala.

İstidlal: Dəlilə söykənərək nəticə çıxarma.

Qövm: Birlik.

Məxluqat: Varlıqlar, yaradılmış olan hər şey.

Mutmain: Hüzura qovuşma.

Münəzzəh: Pak, təmiz. Qüsurlu və nöqsanlıqlardan uzaq.

Müşahidə: Görmə, şahid olma.

Nəbat: Bitki.

Radiyə: Rəbbindən razı və məmnun olan nəfs. Bu mərtəbədə nəfsin nuru artar, qaranlıq azalar.

Mardiyə: Qüsurlarını anlayan, özündən razı olunan nəfs. Allah qatında məqbul olan.

Təqva: İnsanı Allahdan uzaqlaşdıran şeylərdən qaçınmaq. Allaha boyun əyərək əzabından çəkinmək. Fərzləri yerinə yetirib haramlardan qaçınmanın yanında şübhəli şeylərdən qaçınmaq.

Vasat: Orta səviyyəli.

ÖYRƏNMƏ YOLUNDA AĞILIN GEDİŞİ

Bizim səbəblərin başlaması, ziddiyyətlərin başlaması kimi Haqqı anlamağa vəsilə olan səbəblər haqqındakı açıq-aşkar qavrayışlarımız, ağılı qüdsinin anlayış mahiyyətini göstərən bir hissimizdir. Biz bu sayədə hər növ məlumatı açıq bir şəkildə idrak edərək ağılı nuru, heç bir qeydə bağlı olmayan müqəddəs qüvvətin mükəmməlliyini isbata bir dəlil tapırıq. Bizim şəxsimizə görə dəyişən və çox az olan təxmin gücümüzlə ilk ağla belə bir əlaqəmiz və bu sayədə Haqqqa çatmamız vardır. Bilinən məlumatlardan yola çıxaraq bilinməyən məlumatları öyrənmənin yolu üçdür

1- Cüzidən cüziyə çatma:

Buna təmsil də deyilir. Bu öyrənmə şəklində əsas olan, Cüzidən cüziyə ötür. Məsələn, bulud yağış əlamətidir; hava sıx şəkildə buludlu olsa yağış yağar. Lakin bu məlumat zənn ifadə edər. Hər səfərində səmanın buludla bağlı olmasına baxmayaraq yağış yağmağa bilər.

2- Küllü hökmlər vasitəsiylə cüzi bir hökmə varılması:

Buna müqayisəsi məntiqi də deyilir. Elmlərin hərəkəti manevri bununla edilir. Müqayisə, şərtlərinə uyğun olaraq edil-sə qətilik ifadə edər. Məsələn, bu aləm mütəgəyyirdir, dəyişmə halındadır. Dəyişən hər şey sonradan olmuşdur. O halda bu aləm də sonradan yaradılmışdır. Misalda olduğu kimi iki qazıntıya vasitəsiylə, bilinməyən bir cüzi hökm əldə edilmişdir.

3- Cüzi hökmdən küllü hökmlərə çatma.

Buna istiqra da deyilir. İstiqrə bütün dizləri içinə alsın buna istiqrası tam deyilir. İstiqrası tam qəti məlumatdır. İstiqrə, bəzi cüzləri tədqiqlə kifayətlənilərək edilmişsə buna cüzi istiqrası nöqsanlı deyilir.

Bu yollardan biridir və ya hamısında ağılı başlıca iki növ gedişi vardır:

1- Ağır; dərəcə dərəcə və zamana bağlı olan, incədən incəyə düşünmə seyridir ki, buna «fikir» də deyilir.

2- Bir anda, bir hücumda arzuya çatacaq dərəcədə sürətli olan ani seyircir ki, buna da «hads» (təxmin, zənn) də deyilir. Hads da iki qisimdir:

a- Hər birində mövzusunə görə təhsil, təcrübə və tapşırıqdan əldə edilən vərdiş sifətidir ki, çalışmaqla qazanılır. Nəzəri və praktik, təhsil və elmi təhsil həmişə bu məqsədə çatmaq üçündür. Buna ağılı məsmu (eşidilmiş ağıl) da deyilir.

b- Birbaşa yaradılışda yerləşmiş və sırf Allah vergisi olan bir Mərifətdir ki, buna da qüdsi qüvvət və ya təbii ağıl deyilir. Bunda əsas etibarilə səyin, çalışıb qazanmanın heç bir hökmü yoxdur. Hər kəsin bu növ hads, təxmin və ağıldan az çox da nəsibi vardır. Bu olmayınca digər məsmunun heç bir hökmü olmaz. Bunun sərhədsiz mərtəbələri vardır ki, ən alt təbəqədən başlayaraq peyğəmbərlərin ağılları mərtəbələrinə qədər gedər. Ən yüksək mərtəbəsinə «ağılı nur» deyilir. Başlanğıcdan nəticəsi, nəticədən başlanğıcı, əvvəldən sonranı, sonradan əvvəli tam bir məlumat ilə görən bu ağıl, Allahın kəlamı və Hz. Məhəmməd Mustafa (ə.s.n.)ın nurudur.

Necə ki, hədisi şərifdə:

«Allahın yaratdığı şeylərin ilki mənim nurum. Allahın yaratdığı şeylərin ilki qələmdir. Allahın yaratdığı şeylərin ilki ağılım.» buyurulmuşdur. (1)

Hədisin ikinci qisiminə bu hədislər dəlidir:

«Sizdən əvvəlki ümmətlərdə, bəzi insanlar vardı ki, muhaddes idilər. Yəni ilhama məzhər olan kəslər idilər. Əgər ümmətimdə bunlardan biri varsa o da Ömərdir.» (2)

İbn Ömər (r.ə.), Peyğəmbərimizin (s.ə.v.) belə söylədiyini rəvayət etmişdir:

«Allahu Təala Həzrətləri, haqqı Ömər dilinə və ürəyinə qoydu.» (3)

Kitabımızın başında müqtəsəb ağılın şöbələrində bu hissə» genişcə izah etmişdik.

Allahın lütfü ilə sahib olduğumuz hissəmiz ölçüsündə düşünən ağıl və bu mövzudakı uzun təcrübədən əldə edilən vərdişə bağlı təxmin qabiliyyəti, çalışıb qazanmağa bağlıdır. Cənab-: Haqq Qur an da, bütün insanları bu yola təşviq edib sövq etmək üçün dəfələrlə xəbərdarlıqlarda olmuşdur.

Quranın hamısının eniş məqsədi, insanın göylərin və yerin və ikisi arasındakıların Rəbbi olan Allahı, «ilah» və «rəb» olaraq tanıması, ondan qeyrisinə qulluq etməməsi üçündür. Rəbbimizin təklifi ağıl sahiblərinədir. Ağıl olmayınca ya da var olan ağıl şeytana və süfli arzulara kölə edilincə, birbaşa hisslər üzərində təsirini icra edəcək olan möcüzələrin böyük bir faydasının olmayacağı izah edilmişdir.

Qaynaqlar:

- 1- İbn Əbi Asam, əs-Sünnə, 1,48; Hilyətül-Övliya.
- 2- Səhihi Buxari Tərcüməsi, c. 3, s. 310.
- 3- Tirmizi, Mənakib 3683, Əbu Davud, Xərac 8, 2962.

AĞILIN FƏZİLƏTİ VƏ NƏFSİN HƏVASINA QAPILMANIN TƏHLÜKƏSİ

Ağıl, insana yaraşan bütün fəzilət və üstünlüklərin qaynağı olduğu kimi, Cənabı Haqq Təala Həzrətləri tərəfindən dünya həyatının konstitusiyası olaraq göndərilən dinin də təməlidir. Çünki dünya işləri heç şübhəsiz ağıl sayəsində dönər. Fikir və məqsəd tərəfindən aralarında müxtəlif ziddliklər olan milyonlarla insan, bir-biriylə ancaq ağıl sayəsində görüşmə və anlaşma imkanını tapa bilər.

Əbu Səid əl-Hudri, Rəsulullahdan bu hədisi rəvayət etmişdir: «Hər şeyin bir dayağı və direği vardır. Möminin dayağı isə ağıldır. Adamın ibadəti ağılı nisbətində olar. Siz atəşdə olan faciələrin bu sözünü dinləmədinizmi? Biz eşidər və ya ağıl edər olsaydıq bu azğın atəşə atılanlar arasında olmazdıq.»(1)

Hz. Ömərədən rəvayətlə Allah Elçisi;

«Heç bir kimsə ağıl kimi böyük bir fəziləti əldə etmiş deyil. Ağıl, sahibini hidayətə çatdırır, fəlakətdən qurtarar. Adamın ağılı tamam olmadıqca imanı tamam, dini müstəqim olmaz.» buyurmuşdur. (2)

Yenə rəvayət edilir ki, Hz. Ömər məşhur Təimim ət-Daridan soruşdu:

«Sizdə Rəyasət nədir?» Ağıldır, deyə cavab verdi. Hz. Ömər: «Doğru söylədin. Çünki, mən Allah Rəsuluna da sənədən soruşduğum kimi soruşdum. O da sənənin verdiyin cavabın eynisini verdikdən sonra belə buyurdu: «Mən Cəbrayıl deyil, Rəyasət nədir?» deyə soruşdum. O da, ağıldır deyə cavab verdi.» (3)

Ağılın fəzilətini ortaya çıxarmaq, isbatı heç bir məcbur etməyə möhtac olmayan mövzulardandır. Daha əvvəlcə elmin şərəfi bilindiyyindəndir ki, ağılın fəzilətini bilmək üçün hər hansı bir məcbur etməyə ehtiyac yoxdur. Çünki, elmin mənbəsi ağıldır. Çünki, elm ağıldan doğular. Ağıl elmin əsası və təməlidir. Elm və ağıl arasındakı əlaqə, meyvə ilə ağac ara-

sındakı əlaqəyə bənzər. Başqa bir deyişlə ge ilə işıq arasındakı nisbət kimidir. Əslində bildiyimiz bu elmlər sanki fitri olaraq ağılın özündə mövcuddur. Lakin onların varlıq aləminə çıxarılmasına səbəb olan vasitə mövcud isə ancaq o zaman bədən dünyasında görünərlər. Yəni bu elmlər ağılın xaricindən ağla qazandırılmış bir şey deyil. Və yenə bu elmlər ağılın içində gizli olub bilaxir meydana çıxmışlar. Bunun kimi torpaqda gizli olan sudur. Su ancaq quyuların qazılmasıyla meydana çıxar və bir yerdə toplanıb görülər. Badamdakı yağ və güldəki gülsuyu da belədir.

Bu hikmətə görə Haqq Təala, Əraf Surəsində belə buyur:

«Xatırla ki, Rəbbin, Adəmoğullarının sülaləsindən nəsil-lərini çıxarıb da onları nəflərinə qarşı şahid tutaraq: «Mən sizin Rəbbiniz deyiləmmi?» deyə buyurduğu raxt onlar da, «Bəli, Rəbbimizsən, şahid olduq.» demişlər idi.»

Dünya və axirət səadətini vəsiləsi olan ağıl necə olur da şərəfli olmaz və ya belə bir ağıldan necə şübhə edilə bilər?

İslam alimlərinin böyüklərindən Həsəni Bəsrə deyir ki: «Haqq Təaladan insan oğluna lütf edilən ağıl, elə bir qüvvət və vasitədir ki, günün birində onu təhlükəli bir vəziyyətdən qurtarmış olar.»

İbrahim ibn Həsən adlı şairin bu tərcümədə bir mənzuməsi vardır: «Ağılı tam olan kimsə, kasıb da olsa xalq arasında hörmət və etibar qazanar. Ağılı qıt olan insan, zadəgan və ya zəngində olsa hər kəsə qarşı daim kiçik düşər.»

İnsan cəmiyyətində ağılı ilə yaşar. Çünki özünü idarə edəcək və təcrübəni ancaq onunla əldə edər.

Ağıl Cənabı Haqqın elə bir nemət və lütfkarlığıdır ki, qiymət tərəfindən bir şey ona yaxınlaşa bilməz. Allahı Təala bir kimsəyə ağılı kamil versə, onun əxlaq və etvarı da bittabi yolunda mükəmməl olar.

«O, hikməti dilədiyinə verər. Kimə də hikmət vermişsə yaxşılıq verilmişdir. Bunu ancaq ağıl sahibləri anlar.»

Yenə Bəra ibn Azıb, Rəsulullahın bu hədisini rəvayət etmişdir:

«Mələklər ağıl ilə çalışıb Allaha taətdə müvəffəqiyyət göstərilər. Adəmoğullarından imanlı olan kəslər də ağılları miktanca müvəffəqiyyət və səy göstərdilər. Buna görə də onlardan Allahın taətini ən çox edənlər ağılı kamil sahibi olanlardır.» (5)

Yenə ağıl, Allah Rəsulunun Əbu Dərdə (r.ə)ə xitab olaraq söylədiyi bu sözləriylə açıqlanmaqdadır:

«Ey Əbu Dərdə! Ağılla inkişaf et ki, Rəbbinə yaxınlaşmaqda kamala çatasan.» Əbu Dərdə soruşdu: Anam atam sənə fəda olsun ey Allahın Elçisi, mənim üçün bu söylədiyiniz necə mümkün ola bilər? «Allahın Elçisi buyurdu: «Allahın qadağanlarından çəkin, fəzlərini əda et. Bunları etdiyən təqirdə keçici dünyada şanın ucalar. Şərəfin artar, gələcək axirətdə də bu etdiklərindən ötəri Rəbbinin mənəvi yaxınlığını və saleh qullarına lütfkarlıq buyuracağı izzət və ikramı əldə edərsən.

Səid ibn Müseyyibdən rəvayət edilir; Hz. Ömər, Ubey, Kaab və Əbu Hureyrə (Allah hamısından razı olsun) uca Peyğəmbərin hüzuruna gəlib soruşdular:

«-Ey Allahın Elçisi, insanların ən alimi kimdir?

Rəsulullah:

-Ağıllı kimsədir.»

-İnsanların ən abidi kimdir?

-Ağıllı olanıdır.

-İnsanların ən fəzilətli kimdir?

-Ağıllı olanıdır.

-Ey Allahın Elçisi, ağıllı kimsə mürüvvəti tamam olmuş fəşahət və bəlağəti ilə tanınmış, əli cəmərdliyə alışı, xatiri və etibarını ucalmış bir kimsə deyilmi? dedikləri zaman, Allahın uca Elçisi bu ayəni oxudular:

«Bunların hamısı ancaq dünya həyatının keçici əmtəsidir. Axirət isə, Rəbbinin qatında təqva sahibləri üçündür.» (8)

Və davamla buyurdu:

«Ağıllı bir kimsə dünyada xəsis və sülükl görünə də ağıl sayesinde təqva sahibidir.» (9)

Hz. Aişə deyil rəvayət edilir:

«Ey Allahın Elçisi, dünyada insanlar nə ilə bir-birlərində, üstün ola bilərlər?» deyə soruşdum. Allah Elçisi, «Ağıl ilə» dedi. Mən davam etdim, «Axirətdə nə ilə üstünlük təmin edilə bilər?» Allah Elçisi, «Ağıl ilə» dedi. Davam edərək soruşdum, «Yaxşı axirətdə hər kəs etdikləriylə mükafat və ya mücazat tapmazmı?» Allahın Elçisi; «Ey Aişə, görəsən insanlar Allahın özlərinə vermiş olduğu ağıldan çoxmu əməl edərlər? Buna görə də, hər kəsə nə qədər ağıl verilmişsə onun nisbətində xeyirli əməlləri və xeyirli əməlləri nisbətində də mükafat alarlar.» (10)

Bəra ibn Azıb (r.a.)ın belə buyurduğu rəvayət edilir: «Bir Allah Rəsulundan çox sual soruşulduğunda belə buyurdu:

«Ey nas! Hər şeyin miniyi vardır. Adamın miniyi də ağıldır. Sizdən, höccət və dəlili ən yaxşı bilən, ağılı cəhətdən ən üstün olanınızdır.» (11) Ey həqiqət talibi! Bu fani dünya elə bir tarladır ki, xeyr olsun, şər olsun, hər nə əməl toxumu əkilsə ancaq onun mahsulü biçilər. Səadət məhsulu götürmək istəyənlər hər insan, şəkavət toxumu əkməmək və məxluqun hüququna təcavüz etməmək şərtiylə bu məhsulu əldə edə bilərlər.

«Kim axirət əkinini istəsə biz ona öz əkinində artırmalar edərək. Kim dünya əkinini istəsə ona da ondan verərək. Ancaq onun axirətdə nəsibi yoxdur.» (12)

Həzrəti Peyğəmbər (s.ə.v.) bir hədislərində belə buyurur.

«Kim, ağılı və fikri dünya olduğu halda səhərlərsə, Allah onun ağılını və fikrini dağıdar, kasıblığını onun iki gözü arasına da edər. (Yaxşıca yaxınlaşdırar.) Bu qədər səyinə baxmayaraq dünyalıq olaraq ona yenə yalnız müqəddər olan miqdarda bir şey verilir. Kim də ağılı fikri axirət olduğu halda səhərlərsə, Allah onun ağılını fikrini yığcam edər, ürəyinə bir zənginlik verər. Dünya(lıq) da o kimsəyə, istər istəməz gəlir.» (13)

Səhabələri intibah, darı fəna olan bu dünyanı, yaxşı və ya fəna hər nə səs edilsə sahibinə əks etdirən bir dağa bənzətmişlər.

Özündən böyüklərə qarşı itaətkar bir övlad kimi, öz axaran və bənzərinə qarşı qardaş kimi, özündən kiçik olanlara qarşı da kərim bir ata kimi ol... Bədayi sənaye və növ növ məxluqatı ilə zəkaları heyratlandıran bu dünya elə bir saraydır ki, vaxtı mərhunu gəlincə xarab olması şübhəsizdir. Həqiqi bəxtiyarlar, baqi olan axirət sarayında adət və salamatlığını təmin etmək qayğısında olan kəslərdir.

Əməlsiz talibi cənnət olmaq günah, səbəbsiz ümidi şafaət etmək qürur, Allaha itaətdə olmayan kimsədən lütf mərhəmət gözləmək isə cəhalətdir.

Dünya, həqiqət əhlinə bir darı imtahandır. Onda səbir və dözümlü, tövfiqatı rəbbaniyəyə el idi tərəfindən və yardımı lütfü Mövla olmadıqca istehsalı zövq və hüsur əldə etmək qeyri-mümkündür.

Daim lətif və əcaibi əşya, bədayi Xudanı təfəkkürlə ürəyini tənvir edən kəslər həqiqi ağılı kamil sahibləridir. Çünki ilahi təfəkkür, itaətin iliyi, ruhun günəşi, ulumu tərəqqi başıdır.

Bu dünyası fanidə faydalı əsan yadigar olaraq buraxmaq, sahibləri üçün ikinci bir ömürdür. Əlbəttə buna görə, mürüvvət və kamal ərbbabi olan kəslər, daim hər barədə gözəl əsərlər buraxaraq gəlib keçmişlərdir.

Qaynaqlar:

- 1- İbn Müxbər; İmamı Qəzali, Əhyayi Ulumiddin, c. 1, s. 89
- 2- İbn Müxbər; İmamı Qəzali, Əhyayi Ulumiddin, c. 1, s. 89
- 3- İbn Müxbər.
- 4- ƏRAF Surəsi: 172.
- 5- Bəqərə Surəsi: 269.

6- İbn Minbər, Ondan da Həris, Müsnədinde rəvayət etmişlər.

7- İbn Müxbər; Hakim; Tirmizi, Nəvadiri; İmamı Qəzali, Əhyayi Ulumiddin, c. 1 s. 91-92.

8- Zuxruf Surəsi: 35.

9- İbn Müxbər

10- İbn-i Müxbər, Hakim, Tirmizi.

11- İbn-i Müxbər.

12- Şura Surəsi: 20.

13- Tirmizi, Qiyamə, Bab: 30.

LÜĞƏT

Ağılı kamil: Yetkin ağılı.

Akran və əmsal: Dərəcə etibarilə bir-birinə yaxın və bənzər olanlar.

Səhabəyi intibah: Ürək gözü açıq olan Mərifət əhli.

Bədayiyi sənaye: Görülməyən, möcüzəli əsərlər.

Bəlağət: Bəlağət elmi. Bir sözü təsirli, yerində və sənətli şəkildə ifadə etmə.

Bilaxirə: Daha sonra.

Dünyayi fani: Fani, sonlu olan dünya.

Darı imtahan: İmtahan yeri.

Ənvari rəhmət: Rəhmət nurları.

Facir: Günah işləyən. Harama dalanıl kimsə.

Fəzilət: Ərdəm, dəyər.

Fəsaht: Sözü sözük və məna etibarilə qüsursuz olması.

Doğru və düz danışmaq.

Fitri: Doğuşdan. Təbii olaraq.

Fünunu mühtərəm: Yeni icadlarla əlaqədar elmlər.

Məhsul: hasil olunmuş.

Mənzumə: Vəznli və qafiyəli olan şeir.

Məsnumatı ilahiyyə: Cənabı Haqqın yaratmış olduğu sənətli əsərlər.

Mənbə: Qaynaq.
Məziyyət: Üstünlük xüsusiyyəti. Yaxşılıq.
Mükafat və mücazat: Yaxşılığa qarşı göstərilən təqdir, fənalıya qarşı verilən cəza.
Müstəqim: Dümdüz olan. Əyri olarmayan.
Mürüvvət: Mərdlik, igidlik.
Nas: İnsanlar.
Nəfsi həvayi: Nəfsin zərərli və günah olan arzuları, istəkləri.
Rəyasət: Başçılıq, rəislik.
Sülb: Onurğa sümüyü.
Şəkavət: Pislik, bədbəxtlik.
Tənvir: İşıqlandırma.
Tərəqqi və təali: İrəliləmə və yüksəlmə.
Tövfiqati rəbbaniyə: İlahi köməklər.
Vaxtı mərhun: Təyin olunmuş, müəyyən zaman.

FİLOSOFLARIN İNSAN AĞILI HAQQINDAKI SƏHV ANLAYIŞLARI

İnsan şübhəsiz narın bir qamışdır. Bir çox filosof həqiqət və səadətə necə olacağını tədris rütüelle öyündükləri halda, bizə çox bir şey öyrətməmişlər. Əsasən müxtəlif fəlsəfə peşələri də bir-birlərini pozmuşlarmı? Bəzi filosoflar deyər ki; ağıl ehtiraslara mütləq surətdə hakimdir. xaricdə cərəyan edən vəqəələrə gəlincə, hakim bir insan onlarda ilahi iradənin əksinə və əks olunmasını görməli və bütün ürəyiylə onlara təslim olmalıdır. Yəni ruhi ehtirasların əsirliyindən xilas olmaq üçün ağılın sövq və iradəsinə müraciət kafidir. Yeganə salamatlıq çarəsi öz içimizdədir.

Görülür ki, bu sistemdə insan tək öz qüdrətinə və öz nəfsinə güvənməkdədir. Bu hal heç şübhəsiz insan da ögünmə və təfəhür hissələrinin doğulmasına səbəb ola bilər.

İnsan nə mələkdir, nə də heyvandır. Fəlakətə baxın ki, mələk olmağa cəhd edən insan, heyvanlıq etməkdən geri dayanmır. Filosoflar, çox təəssüf ki, insandakı acizliyi, səfaləti və heçliyi yaxşı anlama bilməmişlər. Lakin ağılı səlim insanın bu hallardan xilas olmasını qeyri-mümkün gördüyü üçün, ona arzu və təmayüllərinə görə hərəkət etməsini tövsiyə edirlər. Bunlara görə isə, insan üçün yeganə xətti hərəkət öz rahatı və hüsurudur. Bütün həyatında ölüm qorxusu, rəhəvət içində ölmək qayğısı hakimdir. Ancaq dini etiqad insanı bu müşkillərdən qurtara bilər. Lakin mütəqid olmayanı dinə inanmağı necə razı salmalı? Daha məkan namüənəliyini anlamaqdan aciz olan ağıl, heç bir hüdudu olmayan Allahu əhatə edə bilməkdən tamamilə uzaqdır. Bu halda ağılın iman və etiqadla tamamlanması lazımdır. Bura həyat xarici olan bir məsələ qarşısında etdiyimiz kimi bitarafta qalmaq. bir dəfə yola çıxmış oluruq. Bu halda Allahın varlığı lehinə bir xətti hərəkət seçməmiş lazımdır. İstinkaf etmək yenə bir cəhəti

seçmək deməkdir. İndi məsələni, ağılın çərçivəsi içindən öz yaxşılığımızı öz mənfəətimiz zərurətinə görə düşünək.

Mövcud riskləri ehtimalı hesab qaidələrinə görə dartsaq görürük ki, yaşayışımızı bir din əqidələrinə uyğun olaraq tənzimləmək daha çox faydalıdır. Hər nə qədər belə etməklə bir neçə illik cismani həzz və zövqdən fərqət etmiş olsa da mütəqid bir insan ruhu sonsuz bir hüzur və sakitlik içersindedir. Bundan sonra ağıl və mənfəətin səsini kafi görməməli, idrak etməlidir. Qəbul edilən dinə bütün ürək ilə bağlanmaq lazımdır.

Bu halda ağılın iman və etiqadla tamamlanması mütləq olaraq lazımdır.

Etiqad, xüsusilə bir duyğu məsələsidir; yeri ürəkdir. ilahi həqiqətlər zəkadan ürəyə deyil, ürəkdən zəkaya xərclər. Allahı hiss edən ürəkdir. O halda hidayət çatmamış olanlar üçün ediləcək yeganə şey, öz mənfəətləri xatirinə bir an əvvəl dini etiqada qovuşmağı xahiş etməkdir. Çünki, Allah ürəklərinə bir ilham və işıqlıq göndərənə qədər gözləməlidir. Etiqad etmiş görünməli, ibadətlər ilə məşğul olmalıdır. Əgər bu şəkildə hərəkət etməyə nəfs mane olsa ağıl onu tapdalamalıdır. Ey aciz insanlar, zavallığımızı anlayın və susun, Həqiqi dəyəriniz nə olduğunu Rəbbinizdən öyrənin. İndi Allahın sözünü dinləyək:

«O, insanı bir damla sudan yarttı. Lakin baxarsan ki (insan) Rəbbinə açıq-aşkar rəqib olmuşdur.» (1)

«Adamın dini ağılı nisbətindədir. Kamil bir ağıla sahib olmayanın dini də kamil deyil.» (2)

«İnsan, hansı şeydən yaradıldığına bir baxsın!» (3)

«Heç bilənlərlə bilməyənlər (alimlə cahil) eyni ola bilərmi?! (Allahın ayələrindən, dəlillərindən) yalnız ağıl sahibləri ibrət alar!» (4)

Qaynaqlar:

1 - Nəhl Surəsi, 4.

2 - Feyzul -Qədr, c. 3, s. 535, hədis nömrə: 4242.

3 - Təriq Surəsi: 5.

4 - Zümər Surəsi: 9.

Lügət:

Ağılı səlīm: Sağlamfikir.

Batil: Haqq olmayan, saxta.

Cüz: Parça, qisim.

Fərqət: Haqqından istəyərək imtina etmə.

Hadiyi Mütləq: İnsanları hidayətə çatdıran. Cenabı Haqq.

Rəqib: Düşmən.

İctinab: Çəkinmə, uzaq dayanma.

İdrak etmə: Qəbul etmə.

Ehtiras: Həddindən artıq aludə olmaq.

İstinkaf etmə: Çəkinmə, bitərəf qalma.

İttiba: Təbət olma, uyğun gəlmə.

Kafi: Kifayət olan, yetərli olan.

Qüdrət: Güc, qüvvət.

Mədədi inayət: Kömək, lütf.

Mütəqid: İnanç sahibi.

Müxtəlif: Çeşidli.

Müşkül: Problem, çətin vəziyyət.

Namütənahilik: Sonsuzluq.

Nəqz etmə: Hökmü pozma. Çürütmə.

Rəhavət: zəiflik, süstlük.

Siddiklar: Allah yolunda sadıq olanlar.

Zümərə: Birlik, tayfa,

Təhəkküm: təzyiq.

Tədris: Öyrətmə, oxutma.

Təfahür: Fəxr etmə, öyünmə.

Təmayül: Meyl.

Vaqiə: Hadisə.

AGILIN TƏRİFİ VƏ ŞÖBƏLƏRİ QEYDLƏR

Abdullah ibn Abbas (r. ə): (ö. 687) Abdullah ibn Abbas ibn Abdülmüttalip, Hz. Peyğəmbərin əmisinin oğludur. Təfsir və fiqh elmlərində nüfuz qəbul edilən və çox hədis rəvayət edənlər arasında iştirak edən İbn Abbasın bir ləqəbi də «**Tərcümanil Quran**»dır.

Abdulah ibn Ömər (r.ə): (ö, 692) Abdullah ibn Ömər ibn əl Xəttab Hz. Ömər in oğulu. Ən çox hədis rəvayət edən və ən çox fətva verən yeddi səhabədən və abadidən biri. Rəvayət etdiyi hədislərdən 168-i həm Buxaridə həm də Müslimdə mövcuddur.

Əl- Əcluni (1087-1162): Tam adı, İsmayıl ibn Məhəmməd ibn Abdülhadi ibn Abdülqani əl-Əclunidir. 1087-ci ildə Şamda doğuldu. İslami elmlərdən fiqh, hədis, təfsir və ərəb dili və ədəbiyyatını oxudu. Kiçik yaşda Quranı Kərimi hifz etdi. Daha sonra xüsusilə hədis xaricindəki işlərinə ağırlıq verdi. Şamdakı Əməvi Məscidində hədis dərsləri oxutdu. Ən məşhur əsəri Kəfül hafiyədir. əl-Əcluni, 1162-ci ildə doğulduğu yer olan Şamda vəfat etdi.

Əhməd ibn Hənbəl (780-855) Əbu Abdullah Əhməd b. Məhəmməd ibn Hənbəl əş-Şeybani əl-Mərvəzi. Hənbəli məzhəbinin imamı, mühəddis, fakihdir. Bağdadda doğuldu. Ən məşhur əsəri «**əl- Müsnəd**»dir.

Aişə Sıddıqa (r.ə): (614-678) Möminlərin anası Aişə bint Əbu Bəkr, Hz. Peyğəmbərin xanımıdır. Ühud döyüşündə iştirak etmiş, Xəndək döyüşündə olmuş, Bəni-Müstaliq döyüşündə iftira uğramışdır. Haqqında ənənə ayə ilə təzkiyə edilmişdir. Hz. Peyğəmbər son günlərini onun yanında keçirib, onun otağında vəfat etdi və oraya dəfn edildi.

Əli (r. ə) (598-661) Tam adı Əli ibn Əbu Talib; Peyğəmbərimizin (s.ə.v.) əmisinin oğulu, kürəkəni və dördüncü xəlifəsidir. 10 yaşında ikən Müsəlman olmuşdur. Qəhrəmanlığı və çox cəsur olmasından ötəri «Kərrar» və «Əsədullah» ləqəbləri

özünə verilmişdir. Xilafəti əsnasında Əbdürrəhman ibn Mülcam adındakı bir xarici tərəfindən Kufədə şəhid edilmişdir. İslam tarixində xilafətin səltənətə çevrilməsində məsləhəti və nisbi bir cəmiyyətin faydası üçün fərdin fəda edilməsi qanununu əsas alan siysi anlayışa qarşı fərdin hukunu hər şeyin üstündə tutulması gərəktiyni müdafiə edən Hz. Əli, həyatı boyunca səltənətçi görüşə qarşı çıxmışdır.

Əmr ibn Qeys (Ö. 763) Kufənin beş böyüyündən biri olaraq tanınırdı. Həyatını zikr, elm, ibadət və qəbiristanlıqlarda ağıllamaqla keçirdiyi rəvayət edilir. İlk dövr Kufə mühəddis və sufilərindəndir. «Nəfsinlə məşğul olduğunda insanları, insanlarla məşğul olduğunda da nəfsini unudarsan» deyən Amrın abdallardan olduğu deyilir. Süfyani Sevrri, Əbu Xalid əl-Əhmər və Muharribi özündən hədis rəvayət etmişlər. Süfyani Sevrinin ona böyük dəyər verdiyi, Quran oxumağı və dini bilgilri ondan öyrəndiyi rəvayət edilir.

Buxari İslam Dünyasında ən tanınmış hədis kitab olan «Səhihi Buxari», Əbu Abdullah Məhəmməd ibn İsmayıl əl-Buxari (810-870) tərəfindən minlərlə hədis arasında seçilmiş səhih hədislərdən meydana gəlmişdir. «əl-Camius-Sahih» «Quranı Kərim»dən sonra ən etibarlı kitab olaraq qəbul edilir.

Əbu Hüreyrə (r.ə.) (ö. 678) Əsl adı Əbdürrəhman ibn Sahr əd-Dəvsidir. Çox hədis rəvayət etməsiylə tanınan bir səhabədir. Əbu Hüreyrənin rəvayət etdiyi hədislərin bir çoxu həm Buxaridə həm Müslimdə var. Ayrıca doxsan üç rəvayəti, yalnız Buxari də, doxsan səkkizi də yalnız Müslim də mövcuddur.

Əbu Nuaym əl-İsfahani (ö. 1038) Hədis, kəlam, təsəvvüf alimi və tarixçi. Ən tanınmış əsəri «**Dəlaili Nübüvvə**»dir. Ayrıca «**Hilyətül-Övliya**» adlı əsəri də məşhurdur. .

Əbu Səid əl-Hudri (r.ə.) Çox hədis rəvayət edən yeddi səhabədən biri. Gənc səhabələr içində ən yaxşı fakihlərdən biri olaraq bilinən Əbu Səid əl-Hudri «İmam» və «Mədinə Müftisi» ləqəbləriylə də xatırlanmışdır. Bir çox ictihadı və fətvası

qaynaqlarda iştirak etmişdir. 1170 ədəd hədis rəvayət etdiyi yazılar.

Ənəs ibn Malik (r.ə.) (612-712) Hz. Peyğəmbərin (s.ə.v.) hədislərini ən çox nəql edənlərdən biridir. Hicrətdən əvvəl doğulmuş, hicrətin 93. ilində vəfat etmişdir. Anası Ümmü Süleym doqquz-on yaşlarında kəçən kiçik Ənəsi götürüb Rəsulullahın hüzuruna gələrək, xidmətlərinə qəbul buyurmasını istəmiş və «Bu oğulumdan başqa sizə hədiyyə verəcək bir şeyim yox, bunu götür, sənə xidmət etsin» demişdir.

Fəxrəddin Razi (1149-1210) Əbu Abdullah Fəxrəddin Məhəmməd ibn Ömər ibn Hüseyn ər-Razi. Kəlam, fəlsəfə, təfsir və üsulu fiqh sahəsindəki işləriylə üstün zəkası, güclü yaddaşı və təsirli natiqliyiylə tanınan əşəri alimi. İki yüzü aşan əsərinin olduğu deyilən Razinin tanınmış əsərlərindən bir neçəsi bunlardır: “**əl-Muhassal**”, “**əl-Mətəlibul-Aliyə**”, “**Mə-alim**”, “**Məbahisül-Məşruqiyyə**”, “**Cami ul-ulum**”.

İbn Xəldun (1332-1406) Tunisdə doğuldu. Tarix fəlsəfəsi kimi tanınır. Tunis Zeytun rəngiyə mədrəsəsində kəlam, fiqh, məntiq və fəlsəfə oxudu. Özündən əvvəl gələn İslam alimlərinin əsərlərini araşdırdı. İbn Xəlduna görə tarixi edən təməl qaydalar din, inanc və ənənələrdən meydana gəlir. Siyasi təşkilatlar da buna görə şəkil alar. İbn Xəldun «ümid edərən» dediyi cəmiyyəti, «təməddün» deyərək adlandırdığı mədəniyyəti anlamaq üçün əvvəl insan cəmiyyətini təsir edən hadisələrin bilinməsi lazımdır. İnsan birliyi davamlı inkişaf edən və xarici təsirlərdən davamlı olaraq təsirlənib dəyişən bir varlıqdır. İnsan fitrət etibarilə cəmiyyət içində yaşayan bir varlıqdır və cəmiyyət insan varlığı üçün lazımlıdır. Dövlətin özü insandır. Dövlət böyük insan, insan kiçik dövlətdir. İbn Xəldun, bu fikiriylə sosiologiya elminin təməllərini qurmuşdur.

İbn Kəsr (1301-1373) Bəsrədə dünyaya gəldi. Kiçik yaşda Quranı Kərimi əzbərlədi. Fiqh, üsulu fiqh, hədis, tarix və kəlam oxudu. Dəməşqdəki Salehiyə mədrəsəsində müdərriis oldu. Əməviyə Məscidində təfsir dərsləri verdi. İbn Kəsr hökmdarlar,

əmlər, üləma və xalq nəzdində etibarlı bir şəxsiyyət idi. Əhəmiyyətli dini və siyasi mövzularda onun fətvasına müraciət edilmiş və verdiyi qərarlara uyğun gəlmişdir. “**Əl-Bidaya və-n-Nihayə və Təftin**”, “**Kuanil-Əzfm**” ən əhəmiyyətli əsərləridir.

İmamı Qəzali (1058 - 1111) Əşəri kəlamçısı, Şafi fakihisi, mütəsəvvüf, filosoflara yönəltdiyi tənqidlərlə tanınan İslam düşünürüdür. Əsl adı Əbu Hamid ibn Məhəmməddir. İrənanın Xorasan bölgəsində Tus (bu günki Məşhəd) şəhərində dünyaya gəldi, İslam dünyasında Hücçətül-İslam ləqəbiylə məşhurdur. Klassik İslam elmlərini təhsil aldıqdan sonra çağının məşhur alimi İmamü Hərəməyn əl-Cüveynidən dərslər alaraq onun gözdə şagirdi oldu. Bağdadda olan məşhur Nizamülmülk mədrəsəsində dərslər verdi. Daha çox üsulu fiqh və kəlam elmi üzərində sıxlaşan Qəzali, həqiqətə çatmanın və qəti məlumat əldə etmənin ağıl yoluyla deyil, ancaq vəhy, yaqin və hiss ilə mümkün olduğum: söyləyər. Ən məşhur əsəri “**Əhyayi uzumi d-Din**”, “**Əl-Munqizu mina d-Dalal**” və “**Təhafütül-Fəlasifə**”dir.

İmran ibn Hüseyn (r.ə.) (ö. 672) Səhəbələrdən olan İmran ibn Hüseyn, Xeybər döyüşündə müsəlman oldu. Fiqh elmində üstün bir dərəcəyə sahib olduğu üçün Hz. Ömər xəlifəliyi zamanında Bəsrəyə İslamiyyəti öyrətmək üçün göndərildi.

İsa (ə.s.) Hz. İsa, Quranda adı çəkilən ülul-əzm peyğəmbərlərdəndir. Hz. İsa da Adəm əleyhissalam kimi atasız yaratılmışdır. Fələstindəki Beytülləhm da doğan İsa əleyhissalam daha beşikdəyə kəçən danışaraq ilk möcüzəsini göstərmişdir. Özünə İncil endirilən İsa əleyhissalam Allahın icazəsiylə bir çox möcüzəsini, müalicəsi qeyri-mümkün xəstəliklərin yaxşılaşdırılmasında göstərmişdir.

Muaz ibn Cəbəl (r.ə.) (605-640) Muaz ibn Cəbəl ibn Əmr ibn Avs Səhəbəyi Kiramın böyüklərindən olub fiqh elmini yaxşı bilənlərdəndir. İkinci Əqəbə beyətində müsəlman olan və Həzrəti peyğəmbərə beyət edən yetmiş Müsəlmandan biridir.

Məhəmməd (s.ə.v.) Hz. Məhəmməd səllallahu əleyhi vəsəlləm Məkkədə Hicrətdən əvvəl 53-cü ildə (Miladi 570-ci ildə) Əbdülmüttəlib oğlu Abdullah ilə Vəhb qızı Əminədən doğuldu. Atası doğumundan bir neçə həftə əvvəl vəfat etdiyindən uşaqlığında, babası Abdullüttəlibin yanında qaldı. Babasının ölümündən sonra bu dəfə əmisi Əbu Talibin himayəsinə girdi. Beləcə Hz. Məhəmməd (s.ə.v.) yetim olaraq böyüdü.

Anası Əminənin Onu doğurarkən doğum sancısı çəkməməsi, sünnətli olaraq doğulmuş olması, peyğəmbərlik möhürünün çiyinləri arasına vurulmuş olması, süd anası Həlimənin miniyinin karvanda sürətlə yüyürməsi, hələ uşaqkən sinəsi yarılaraq təmizlənməsi v. s. kimi hadisələr zühur edən fəvqəladəliklərdən bir neçəsidir. Hz. Məhəmməd (s.ə.v.), hələ kiçik yaşda ikən bütün peyğəmbərlərdə görülən bir ənənəyə uyğun gələrək bir müddət çobanlıq etdi. Doqquz yaşına gəldiyində əmisi Əbu Taliblə birlikdə Suriyaya gedən ticari bir karvanda bulundu. Beləcə Hz. Məhəmməd (s.ə.v.) gənc yaşda ticarətlə uğraşmaya başladı. Daha sonraları Onun, Məkkənin tacirəsi və tahirəsi deyə adlandırılan Hz. Xədicə hesabına ticarət etdiyini görürük. İyirmi Beş yaşına gəldiyində qırx yaşındakı Hz. Xədicə ilə ilk evliliyini etdi. Qırx yaşına gəldiyində risalətlə müjdələndi. Hira Mağarasında ilk dəfə ilahi vəhyə məzhər oldu. O artıq əvvəl öz qohumlarını, yaxınlarını və daha sonra da bütün Məkkəliləri və bütün bir insanlığı Allahın haqq dini İslama dəvət edəcəkdə. Miladi 622-ci ildə Məkkə deyil Mədinəyə hicrət etdi. Və İslam nuru Ərəbistan yarımadasından başlayaraq yer üzünün hər tərəfinə yayılmağa başladı. Peyğəmbərimiz altmış üç yaşında ikən, miladi 632-ci ildə əbədiyyət aləminə irtihal etdi.

İlahi vəzifənin ilk günündən etibarən bütün dünyaya xitab etdi. Gətirmiş olduğu mesaj, yaxud təbliğlə öhdəçilikli aldığı dəvət, əsla hər hansı bir qövme və hər hansı bir dövrə münhasır qalmamış, sinif və irq bərabərsizliyini tanımamışdır. Beləcə daha ilk gündən etibarən ilahi mesajın universallığı qeydiyyata edilməş olurdu. İnsanlıq tarixi böyük dövlət adamlarına, fəthlə-

rə, böyük zahidlərə, böyük islahatçılara şahidlik etmişdir. Amma bu xüsusiyyətlərin hamısını bir yerdə yığmış olanla nadirdir. Bütün bu xüsusiyyətləri özündə yığmış olan Hz. Məhəmməd (s. ə. v.)in bu gün dünyanın yaşayan böyük dinlərindən birinin təbliğçisi olduğunu söyləmək bunu izah etməyə kafidir. Onun gətirdiyi din, vəhşi bədəvi, ənənə və adətlərində çox fanatik olan qövmələri çox qısa bir zamanda dünyanın ən mədəni birlikləri halına gətirərək onların bütün millətlərə nümunə və rəhbər etdi. Hz. Məhəmməd (asm), on il kimi qısa bir müddət içərisində Ərəb Yarımadasının bütünü ilə İraq və Fələstini də içinə alan üç milyon kvadrat kilometrlik bir dövlət qurdu.

Mədinədə qurduğu İslam dövləti, günümüzə qədər s» tarixi müddət içərisində hər müsəlmanın könülündə çatılması lazım olan bir ideal hədəf oldu. Müsəlmanlar hər dövrdə həyatlarına o xoşbəxtlik çağını (əsri səadət) nümunə olaraq göturdülər.

Bəli, Onun (s.ə.v.) 13 il Məkkədə, 10 il də Mədinədə keçirmiş olduğu həyatı meydandadır. Bu zaman periodu içərisində dünya və axirətlə əlaqədar məsələlərdə son dərəcə həssas bir tarazlıq ortaya qoymuş olması insanlığın ən böyük qazancı olmuşdur deyilə bilər. Bu istiqamətilə O, həm bir könüllər sultanı, həm bir döyüş komandiri, həm bir müəllim və təlimçi, həm ruzisini qazanmaq üçün səy sərf edib çalışan bir ailə reisi olaraq qarşımıza çıxar. Həm müvəffəqiyyətli bir dövlət başçısı, həm insanların ictimai nömrə psixoloji vəziyyətlərini könülündə tutan bir ruh və nəfs tərbiyəçisi olaraq ağılları, ruqları, qəbləri və nəfləri fəth edib özünə ram edir. Beləcə ürəklərin sevgilisi, ağılların xocası, nəflərin tərbiyəçisi və ruqların sultanı olmuşdur. Onun (s.ə.v.) yeyər . üç il boyunca sərgiləmiş olduğu qızıl səhifələr sayəsində yer üzünün yarısı və insanların beşdə biri, təqdim etmiş olduğu hidayət hədiyyəsini qəbul etmək üçün can atmışdır.

Peyğəmbərimiz (s.ə.v.) iyirmi üç il boyunca vermiş olduğu mübarizədə ilahi vəhyin təbliği əsnasında, ən mərhəmətsiz hücumlara, təhqirlərə, hücumlara və işgəncələrə məruz kalmış-

tır. Bu istiqamətiylə də İslam uğrunda, Allah yolunda mübarizə verəcək olanlara nümunə olmuş. Allah yolunda veriləcək bir mübarizədə Müsəlmanların bu cür işgəncələrlə, çətinliklərlə, bəla və müsibətlərlə sınınilacaqlarını həqiqətən göstərmişdir. Həyatında bizim üçün ən gözəl nümunələr olan Hz. Məhəmməd əleyhissalatu vəssalam Vida Xütbəsində ifadə etdiyi kimi bizə iki şey buraxmışdır. Kitab (Quranı Kərim) və Sünnə.

Müslim: “**Səhihi Müslim**” olaraq da bilinən məşhur hədis kitabı daha çox məşhurdur. Müəllifinin adına istinadən Müslim adıyla da xatırlanar. Müslim ibn əl-Həccac Əbul Hüseyn əl-Quşeyri ən-Nişapuri (817-875) ən mötəbər altı hədis məcmuəsindən ikincisinin müəllifidir. Nişapurda doğulmuşdur. Müslim, hədis yığmaq üçün Ərəbistan, Mısır, Suriya və İraqın hər tərəfini gəzmiş və buralarda üç yüz mindən çox hədis yığmışdır.

Ömər (r.ə): (584-644) Əsl adı Ömər ibn Xəttabdır. İkinci xəlifə olan Hz. Ömər Qureyş qəbiləsinin Adiy qolundandır. Xəlifəliyi əsnasında hicri təqvimini təşkil edən Hz. Ömər, ədaləti və nüfuzuyla böyük möhtərəmlik qazanmış güclü bir dövlət adamıdır. Xəlifəliyinin onuncu ilində İranlı bir kölə tərəfindən Mədinə də şəhid edildi.

Təbərani (Təbəri): Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Cərir, İslam tarixçisi və təfsirçisi olub 839-cu ildə Təbəristanın Amul şəhərində doğuldu. Hələ yeddi yaşında ikən Quranı hifz etdi. Əsərləri: “**Camiul Bəyan ən-Təvilil Quran**”, “**Təhziib əl-Əşar**”, **İhtilafül Fəqaha və Tarixi Uməma vəl-Müluk**”dür.

Tirmizi: “**Sünənü Tirmizi**” adlı səhih hədis kitabı məşhurdur. Müəllifinə istinad edilərək qısaca Tirmizi olaraq xatırlanır. Əbu İsa Məhəmməd ibn İsa ibn Səvərə ət-Tirimizi (824-893), “**Qütubu Sittə**” deyə bilinən altı hədis kitabından birinin müəllifidir. Doğuşdan və ya sonradan amma olan Tirmizi, işlərini hədis üzərində sıxlaşdırdı. Hədis yığmaq məqsədiylə Xorasanı, İraqı və Ərəbistan yarımadasını gəzdi.

LÜĞƏT

Ağılı Maaş - Ağılın ən alt təbəqəsi. Dünyada dolanışığı işini düşünən ağıl.

Ağılı mətbu - Yaradılışdan olub, hər uşaqda olan ağıl. Öyrənmədən var olan fitri ağıl. Bu ağıl müməyyiz olmayıb qabili xitab deyil.

Ağılı məad - İrfan və elmlə tərbiyə olan axirətini düşünən ağıl. Gələcəyi qavrayan ağıl.

Ağılı məsmu - qabili xitab olan ağıl. Sonradan təcrübə və məlumatla inkişaf edən ağıl. Xeyiri və şəri fərq ədəbilən və müməyyiz olan kimsənin ağılıdır.

Ağılı səlim - Sağlamfikir

Amiyanə - Mədəni olmayan, bəsit və kobud ifadə

Çalab – Tanrı

Feyz - Ərəbcə, bolluğu ifadə edir. İlahi təcəlli, bu söz ilə izah edilir. Təcəlli, təcəlli edənə görə meydana çıxır.

Həqqəl-yəqin - Ərəbcə Haqqın, həqiqətini müşahidə etməsidir. Bu vəziyyətdə qul, Haqqda tam olar, Haqq ilə baqi olur.

Lədunni - Ərəbcə qeyb elmi, ilahi sirləri kəşf etmə elmidir. yənə təsəvvüfdə, allahdan vasitəsiz gələn məlumata, ilhama elmi-lədundeyilir.

Liva – bayraq.

Mühəddis - hədis elmiylə məşğul olan kimsə.

Mükəvvin - Yaradan, inşa edən (Allah c.c.)

Müqtəsəb – Qazanılmış bir qisim mal və sair dəyərlər, bir kimsənin təcrübələrlə qazandığı vəziyyətlər, məlumatlar.

Mütəqid - inanan, inanç sahibi. Dindar

Müzəbzəbin - 1. Bir şeyə qərar verə bilməyən, tərəddüdlü, əlindən iş gəlməz, qətiyyətsiz. 2. Qarmaqarışq.

Qariz - təzə obyekt.

Qürb - Ərəbcə yaxınlıq. Yaxında meydana gəlmə. Yaxın olmaq. Yaxınlıq qazanmaq.

Seyr-ü Sülük - Ərəbcə getmək və girmək deməkdir. Bir şeyxin nəzarətində, Allaha vuslat için çıxılan mənəvi səfər.

Xanəzad - Sahibinin evində dünyaya gəlmiş olan kölə və ya cariyə uşağı.

Sülb - soy, kök, əsl, bir qaynaqdan gəlmə hali.

Şəkəvad - Quldurluq, soyğunçuluq. Çətinlik, əzab, işgəncə. Hər növ pislik içində olmaq. Bəla və zillətə düşmək. Çətinlikdə qalmaq.

Təfəkküh - Peşman olmaq. Çox xoşlanıb heyrətdə qalmaq.

Zübdə - mahiyyət, məzmun.

QISALTMALARIN ANLAMI

C.C. – Ərəbcə “Cələ Cəlalühü” yəni, onu şanı ucadır deməkdir. Bu söz Allah sözünün ardınca işlədilir.

Ə.S. – Ərəbcə “Əleyhis səlam” yəni, ona salam olsun deməkdir. Adətən müsəlmanlar din xadimlərin isimlərinin sonunda işlədirlər.

H.Z. – Ərəbcə “Həzrət”, “Həzrəti” hazır olan, hörmətəlayiq, hörmətli deməkdir. Adətən hörmətli din xadimlərin isimlərinin önündə işlədilir.

K.V. – Ərəbcə “Kərrəmallahu-Vəchə” Allah vəchini yəni, üzünü, istiqamətini, tərəfini şərəfli etsin, tərcüməsində dua olub Hz. Əli (R.Ə.) heç bütələrə səcdə və ibadət etmədiyi və uşaqlıqdan bəri Allaha səcdə etdiyindən, onun adı xatırlandığında hörmət olaraq deyilər.

Q.S. – Ərəbcə “Qüdüse süruhi” yəni, sirri müqəddəs olsun deməkdir. Övliya və alimlərin isminin önünə qoyulur.

R.Ə. – Ərəbcə “Radiyahallahu ənh” Allah onlardan razı olsun deməkdir. Səhabə və böyük vəlilərin isminin sonunda yazılır.

R.H. Ərəbcə “Rəhmətullahi əleyh” yəni, Allahın rəhməti onlara olsun. Rəhmətə getmiş övliya və alimlərin isminin sonunda yazılır.

S.A.V. – Ərəbcə “Səllallahu Əleyhi vəsəlləm” ona Allahın salamı olsun. Adətən Məhəmməd peyğəmbərin isminin sonunda işlənilir.

KİTABİYYAT

1. Abbasov N., Həsənov R. Nəsirəddin Tusinin müdriklik fəlsəfəsi, Bakı, 2012.
2. Abbasova Q., Hacıyev Z. Sosial fəlsəfə. Bakı, Ayna Mətbu evi, 2001.
3. Aslanova R. İslam və mədəniyyət. Bakı, 2002.
4. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. I-X cildlər. Bakı, 1976-1987.
5. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. Azərbaycan. Bakı, 2008.
6. Bağırov Z. Fəlsəfə (sxemlərdə). Bakı, 2009.
7. Balayev M. İslam və onun ictimai-siyasi həyatda rolu. Bakı, 1991.
8. Bakıxanov A. Gülüstani-İrəm. Bakı, 1951.
9. Bünyadov Z. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1994.
10. Əsədov A. Siyasətin fəlsəfəsi. Bakı, Nafta-Press, 2001.
11. Əsədov A. Təfəkkürün fəlsəfəsi. Bakı, Nafta-Press, 2001.
12. Fəlsəfə Ensiklopedik lüğəti. Azərbaycan Ensiklopediyası. Bakı, 1997.
13. Fərhadov M. Fəlsəfənin əsasları. Bakı, Nurlan, 2006.
14. Füzuli M. Mətlə-əl-etiqaq. (Tərcümə Z. Bünyadovundur). Bakı, 1987.
15. Göyüşov Z. Daxilə pəncərə. (Özünüdərkətmə). Bakı, 1978.
16. Göyüşov Z. Fəzilət və qəbahət. Bakı, 1972.
17. Göyüşov Z. Səadət düşüncəsi. Bakı, 1983.
18. Hacıyev Z. Fəlsəfə. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, 2007.
19. Həsənov M. İslam fəlsəfəsinə, tarixinə və məntiqinə dair ensiklopedik məlumatlar kitabı. Bakı, 2007.
20. Həsənov R. Georq Vilhelm Fridrix Hegelin ruh fəlsəfəsi, Bakı, 2011.

21. Xəlilov S. Fəlsəfə: Tarix və müasirlik (fəlsəfi komparativistika). Bakı, 2006.
22. Xəlilov S. Mənəviyyat fəlsəfəsi. Bakı, 2007.
23. Xəlilov S. İslam dünyasında milli fəlsəfi fikir və onun tarixi məsələləri. Bakı, 2008
24. İqbal M. İslam mədəniyyətinin ruhu. Fəlsəfə və sosial siyasi elmlər jurnalı № 1, Bakı, 2009.
25. Masse A. İslam. Bakı, 1992.
26. Mehdi N. Çətin və dolaşq durumların kulturolojisi (Qərb və Şərq mədəniyyətlərində virtual örtüyün «kosmoqoniyası»). Bakı, 2001.
27. Mehdiyev R. Fəlsəfə. Bakı, 2010.
28. Mustafazadə T. Ümumi tarix. Cild 2. Bakı, 1997.
29. Məhəmmədov Z. Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi. Bakı, 1994.
30. Məhəmmədov Z. Azərbaycanda XI-XIII əsrlərdə fəlsəfi fikir. Bakı, 1978.
31. Məhəmmədov Z. Orta əsr Azərbaycan filosofları və mütəfəkkirləri. Bakı, 1986.
32. Məhəmmədov Z. Şihabəddin Yəhya Sührəverdi (həyatı, yaradıcılığı və dünyagörüşü). Bakı, 2009.
33. Musəvi S.M.L. İslam və qərb mədəniyyəti. Qum.
34. Nehru C. Ümumdünya tarixinə nəzər. Bakı, 2006.
35. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2004.
36. Nicat Ə. Dünya fəlsəfi irsindən yarpaqlar. Bakı, 1991.
37. Nicat Ə. Müdriklik məbədi. Bakı, 2005.
38. Nizamülmülk. Siyasətnamə. (Tərcümə R. Sultanovundur). Bakı, 1987.
39. Paşayev V. Fəlsəfə. Bakı, 1999.
40. Qrasian B. Kamillik elmi. Bakı, 2001.
41. Ramazanov F. Fəlsəfə. Bakı, 1999.
42. Rüstəmov Y. Fəlsəfənin əsasları. Bakı, 2004.
43. Rzayev M. Fəlsəfə tarixi. Bakı, 2011
44. Sadıqov Q. Etika. Bakı, 1971.
45. Şükürov A. Fəlsəfə. Bakı, 2002.

46. Şükürov A. Fəlsəfə və zaman. Bakı, 1998.
47. Şükürov A. Fəlsəfə və qloballaşma. Bakı, 2002.
48. Şükürov A. Azərbaycan mifologiyası. Bakı, 2009.
49. Şükürov A. Şərq fəlsəfəsi və filosofları. Bakı 2005.
50. Şükürov A. Müstəqil dövrün fəlsəfəsi və filosofları. Bakı, 2007
51. Şükürov A. Hamı üçün fəlsəfə. Bakı, 2010.
52. Tağıyev Ə. Milli ideya və milli ideologiya: problemlər və onların şərhı. Bakı. 2000.
53. Tağıyev Ə. Orta əsrlərin fəlsəfi və sosial-siyasi fikri (qərbi Avropa və Azərbaycan). Bakı. 1999.
54. Tağıyev Ə. Siyasət dərsləri. Bakı. 2007.
55. Tağıyev Ə. Siyasətdən müntəxəbat. Bakı, 2011.
56. Zeynalov M. Fəlsəfə tarixi. Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı, 2009.

Türk dilində

57. Açıkgənç A. Bilgi felsefesi. İstanbul, 1992.
58. Adıvar A.A. Tarih boyunca ilim ve din. İstanbul, Yükselen matbaa, 1969.
59. Adıvar A.A. Türklerde ilim. İstanbul, 1991.
60. Aydın M. Türklerin felsefe kültürüne katkıları. Ankara, 1985.
61. Bayraktar M. İslamda bilim ve teknoloji tarihi. Ankara, 1992.
62. Bıçak A. Tarih bilimi. İstanbul, 1999.
63. Demir Ö. Bilim felsefesi. İstanbul, 1996.
64. Eraydın S. Tasavvuf ve tarikatlar. İstanbul, 1994.
65. Gökbörk M., Felsefe tarihi. İstanbul, 1996.
66. Göker L. Bilim ve teknolojinin gelişimi ile türk-islam bilginlərinin yeri. İstanbul, 1996.
67. Günbulut S. Küçük felsefe tarihi. Ankara, 1983.
68. Hançerlioğlu O. Düşünce tarihi. İstanbul, 1970.

69. Hançerlioğlu O. Felsefe ansiklopedisi. İstanbul, 1984.
70. Hançerlioğlu O. İslam inancları sözlüğü (İslam deyim, terim ve akımları da kapsar). İstanbul, 1993.
71. Karakaş M. Müsbet ilimlerde müslüman alimleri. Ankara, 1991.
72. Mengüşoğlu T. Felsefeye giriş. İstanbul. 1986.
73. Nasr S.H. İslam ve ilim. İstanbul, 1989.
74. Nasr S.H. İslam kozmoloji öğretilerine giriş. İstanbul, 1985.
75. Ural Ş. Bilim tarihi. İstanbul, 1994.
76. Ülken H. Z. İlim felsefesi. Başnur matbaası, 1969.
77. Ülken H.Z. Uyanış devirlerinde tercümenin rolü. İstanbul, 1997.
78. Ülken H.Z. İslam felsefesi. İstanbul, 1993.
79. Ülken H.Z. İslam düşüncəsi. İstanbul, 1995.
80. Ülken H. Z. Felsefeye giriş. Ankara, 1957.
81. Vorlander K. Felsefe tarihi. Türkçe çeviren M. İzzet İstanbul, 1925.
82. Yakıt İ., Durak N. İslamda bilim tarihi. İsparta, 2002.
83. Yeni bir bakış açısıyla ilim ve din. Cilt 1, İstanbul, 1998.
84. Yeni bir bakış açısıyla ilim ve din. Cilt 2, İstanbul, 1998.
85. Yılmaz H. K. Anahtarları ile tasavvuf ve tarikatlar. İstanbul, 2002.

İnternet materialları

86. <http://www.alhassanain.com>
87. <http://www.ashiqik.biz/index>.
88. <http://www.az.millensik>.
89. <http://www.tasavvuf.com>
90. [http://www.en.wikipedia.org/List of Sufi Orders](http://www.en.wikipedia.org/List_of_Sufi_Orders)
91. <http://www.kayzen.az/harun-hya-qlobal-masonluq>
92. <http://www.qarapapaqlar.net>
93. <http://www.static.bsu.az>

94. <http://www.sbe.erciyes.edu.tr>.
95. <http://www.İslamTimes.org.az>
96. <http://www.felsefeekibi.az>.
97. <http://www.felsefe.tr>.
98. <http://www.felsefetarihi.tr>.
99. <http://www.wikisöz.tr>
100. <http://www.www.sufiorder.org>
101. <http://www.wikipedia.org/wiki/Sufism>
102. <http://www.tasavvuf.info>
103. <http://www.tasavvufalemi.com>
104. <http://www.islamvetasavvuf.org>
105. <http://www.islam.uzerine.com>
106. <http://www.ehlitevhid.com>
107. <http://www.www.sufilik.com>
108. <http://www.az.wikiwix.com>.
109. <http://www.rumimevlevi.com>

MÜNDƏRİCAT

Tərtibçilərdən.....	3
Sufizm və Türk bədii təfəkkürü.....	6
Əhməd ibn İbrahim ibn İlyas Yəsəvi.....	23
Miratül-Qülub.....	26
Səəd əd-Din Mahmud ibn Əbdul Kərim ibn Yəhya Şəbustəri Təbrizi.....	48
“Səadətname” əsərindəki hekayələr.....	50
Hacı Bəktəşi Vəli.....	67
Məqalət.....	69
Ağşəmsəddin.....	129
Məqaməti övliya.....	132
Ərzurumlu İbrahim Haqqı.....	154
Mərifətnamə (43 hissə).....	159
Ərənköylü Məhəmməd Hikmət əfəndi.....	226
Ağılın tərifı və şöbələri.....	228
Bəsirət.....	238
Ağıllara xitab edən ayə və hədislər.....	263
Öyrənmə yolunda ağılın gedişi.....	269
Ağılın fəziləti və nəfsin həvasına qapılmanın təhlükəsi.....	272
Filosofların insan ağılı haqqındakı səhv anlayışları.....	279
Ağılın tərifı və şöbələri qeydlər.....	282
Lüğət.....	289
Qısaltmaların anlamı.....	291
Kitabiyyat.....	292

TÜRK TƏSƏVVÜF FƏLSƏFƏSİ

Çapa imzalanıb: 20.09.2013. Ofset çap üsulu.
Ofset kağızı. Həcmi: 18 f.ç.v. Formatı 60x84 ¹/₁₆
Tiraj: 300.

“Proqres” nəşriyyatında çap olunub
Ünvan: Bakı ş. İ.Qutqaşınlı küç. 97 /2.
Tel: 510 02 80, e-mail: mail@proqres.com